

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MAHALLÎ HÂNEDANLARIN ABBÂSÎ HALİFELİĞİ İLE
İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA İSLÂM DÜNYASINDA
İDÂRÎ DÖNÜŞÜM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAĞMUR HİNİZ

İSTANBUL 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MAHALLÎ HÂNEDANLARIN ABBÂSÎ HALİFELİĞİ İLE
İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA İSLÂM DÜNYASINDA
İDÂRÎ DÖNÜŞÜM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAĞMUR HİNİZ

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. GÜLAY BEZER

İSTANBUL 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
ÖZET	IV
SUMMARY	V
KISALTMALAR	VI

GİRİŞ

KURULUŞUNDAN MAHALLÎ HÂNEDANLARIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR HİLÂFET KURUMU

I. Dört Halife Dönemi	2
II. Emevîler Dönemi	6
III. Abbâsîler Dönemi.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP İMPARATORLUĞU'NUN PARÇALANMASI VE MAHALLÎ HÂNEDANLARIN KURULMASI (İSLÂM FEODALİTESİ)

1.1. Mahallî Hânedanların Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Sebepler	15
1.1.1. İktâ	15
1.1.2. Gulâm Sistemi.....	18
1.1.3. Himâye/Telcie	20
1.1.4. Sosyal Yapı	22
1.2. Mahallî Hânedanların Kurulması	25
1.3. Emîrû'l-ümerâlık Kurumu.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARDAN ÖNCE İRAN, IRAK VE SURİYE'DE HÜKÜM SÜREN MAHALLÎ HÂNEDANLARIN HİLÂFET KURUMUYLA İLİŞKİLERİ

2.1. Tâhirîler (821-873)	36
2.2. Saffârîler (861-1003)	38
2.3. Hamdânîler (905-1004)	43
2.2. Büveyhîler (932-1062)	51
2.3. Mervânîler (983-1085)	59

2.4. Ukaylîler (990-1096).....	62
2.5. Mezyedîler (997-1163).....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE IRAK VE SURİYE’DE BULUNAN MAHALLÎ HÂNEDANLARIN HİLÂFET KURUMUYLA İLİŞKİLERİ

3.1. Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışı-Hilâfetle İlişkileri ve Yeni Statü.....	67
3.1.1. Büveyhîler (932-1062).....	78
3.1.2. Mervânîler (983-1085).....	80
3.1.3. Ukaylîler (990-1096).....	81
3.1.4. Mezyedîler (997-1163)	85
3.2. Yakın Doğu Feodalizmi mi?	89
3.2.1. Genel Hatlarıyla Feodalizm	89
3.3. Yakın Doğu ve Batı Feodalizminin Mukayesesi.....	98

SONUÇ	103
--------------------	------------

BİBLİYOGRAFYA	109
----------------------------	------------

ÖNSÖZ

Abbâsîler siyâsî, ekonomik, dinî ve sosyal bakımdan İslâm tarihinin en uzun ve önemli dönemlerinden birini oluşturmaktadırlar. Bu dönemde Arap/ İslâm Devleti birçok alanda değişim ve dönüşüm yaşamış; sebepleri ve kökleri eskilere dayanmakla birlikte, esas itibariyle devlet gücünün zirvesindeyken ortaya çıkmışlardır.

İktidarlar ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, bir müddet sonra duraklamaya ve güç kaybetmeye başlarlar. Abbâsî iktidarı da imparatorluğun hudutları genişleyip; ters orantılı bir şekilde asabenin sınırları inceldikçe kaçınılmaz olarak gerilemeye başlamıştır. Abbâsî halifeleri özellikle bu dönemde, bir bakıma Yakın Doğu'nun kültürel kodlarında mevcut olan, dinî siyaset üzerindeki belirleyici gücünü kullanarak imparatorluğun parçalanmasını engellemeye çalıştılar. Meşrûiyetin kaynağı hâline gelen halifeler, kurumun geçirdiği idârî dönüşüm neticesinde, kaçınılmaz bir şekilde sadece dinî lider rolüne indirgendiler. Aslında hükümdar olarak varlık sebepleri olan siyâsî otoritelerini çevrede mahallî hânedanlara; merkezde ise istilacı hânedanlara devretmek zorunda kaldılar. Böylece İslâm dünyası idârî olarak, başında halifelerin olduğu emîrlıklar halinde parçalanmış oldu.

Bu dönüşümün anlaşılabilmesi için tezin girişinde hilâfet kurumunun ortaya çıkışı ve gelişme süreci incelendi. Birinci bölümde ise imparatorluğu idârî bir değişime götüren parçalanma iktisâdî, siyâsî ve sosyal boyutlarıyla ele alındı. İkinci bölümde imparatorluğun merkezine yakın hânedanlarla hilâfet kurumu arasındaki ilişki değerlendirilirken; üçüncü bölümde Selçukluların imparatorluğun merkezi olan Bağdat'ı ele geçirdikten sonra bu ilişki ağının nasıl şekillendiği tetkik edildi.

Tez yazımında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün belirlemiş olduğu ölçütlere, transkripsiyonda ise Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin kurallarına uyuldu.

Çalışmalarım sırasında konunun belirlenmesi de dâhil olmak üzere yardımlarını esirgemeyen, benimle bilgi ve tecrübesini paylaşan hocam Prof. Dr. Gülay Bezer'e teşekkür etmeyi borç bilirim. Hayatımın her döneminde olduğu gibi tez sürecinde de desteklerini her zaman hissettiğim annem Şenay Hınız, babam Harun Hınız ve kardeşim Suna Hınız'a müteşekkirim.

Yağmur HINIZ

ÖZET

Abbâsî halifeliğinin zayıflaması üzerine imparatorluğun hemen her bölgesinde birçok yerel hânedan ortaya çıkmıştır. Önce çevrede otoritesini kaybeden halife daha sonra istilacı hânedanların merkezi ele geçirmesiyle tüm siyâsî yetkilerini Bağdat'ı kontrol eden hânedanlara devretmek zorunda kalmıştır. Asli işi olan siyâsî otoriteyi kaybeden halifeler dinî bir alana itilmiş; bunun sonucunda kendi rızaları hilafına, adeta papalar gibi sadece dinî liderler olarak algılanır olmuşlardır.

Bu dönemde iktâ tevcihinin zamanla değişebilen bir statü kazanması ve iktâların ırsîleşmesiyle ortaya çıkan yerel hânedanlar, ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, iktidarlarını meşrûiyetin kaynağı sayılan halifeye tescil ettirmek mecburiyetinde idiler. Tabiiyet alameti olarak da hutbe ve paralarda halifenin adını zikretmek, vergi vermek ve daha az yerine getirilen bir mükellefiyet olsa da gerektiğinde asker vermekteydiler. Devlet, özellikle toprak tevcih uygulamaları üzerinden siyâsî olarak parçalanmış, Avrupa feodalitesine benzer bir tablo ortaya çıkmıştır.

Özellikle merkeze yakın yerlerde kurulan bu hânedanlar için hilâfet kurumu, siyâsî hâkimiyetlerini pekiştirmek amacıyla ellerinde tutmak istedikleri dinî bir güç olmuştur. Nitekim Bağdat'ı kontrol edebilen hânedanlar halifeliği ortadan kaldırmayıp, kontrollerinde tutarak, İslâm dünyasının kalanı üzerinde tahakküm kurmak istemişlerdir. Özellikle Abbâsîlerin zayıflamasına paralel olarak güç kazanan Hamdâniler, Mervânîler, Mezyedîler, Ukaylîler, Büveyhîler gibi hânedanların Abbâsî hilâfetiyle ilişkileri incelendiğinde bu husus net olarak anlaşılmaktadır. Selçuklular Bağdat'ı ele geçirdikten sonra, yeni statü gereği sultanlara da tabi olmak zorunda kalan bu emîrlere, her dönemde iktidarlarının sınırlarını genişletmek, güçlendirmek için uygun zemin aramaya devam etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hilâfet, Selçuklular, Büveyhîler, Irak, Suriye

SUMMARY

After the weakening of the Abbâsîd Caliphate, many local dynasties emerged in almost every region of the empire. The caliph, who first lost his authority in the surrounding area, then had to hand over all his political powers to the dynasties that controlled Baghdad. The caliphs, who lost their main job of political authority, were pushed into a religious area; as a result, they came to be perceived, against their will, as merely religious leaders, almost like popes.

In this period, local dynasties that emerged with the status of iqta conferencing that could change over time and the hereditary iqta had to have their power approved by the caliph, who was considered the source of legitimacy, no matter how powerful they were. Mentioning the name of the caliph in sermons and money as a sign of nationality, paying taxes, and although it was a less fulfilled obligation, they gave soldiers when necessary. The state was politically fragmented, especially through land consolidation practices, and a political picture similar to that of European feudalism emerged.

For these dynasties, which were established especially in places close to the center, the institution of the caliphate became a religious power that they wanted to hold to consolidate their political dominance. As a matter of fact, the dynasties that could control Baghdad did not abolish the caliphate but wanted to establish authority over the rest of the Islamic World by keeping it under their control. This point is clearly understood when the relations of the dynasties such as Hamdânîds, Marwanids, Mazyadids, Ukaylîds and Buwayhids, which gained strength in parallel with the weakening of the Abbâsîd Caliphate. After the Seljuks captured Baghdad, these rulers, who had to be subordinate to the sultans due to their new status, continued to seek suitable grounds to expand and strengthen the borders of their power in every period.

Key Words: Caliphate, Seljuks, Buwayhids, Iraq, Syria

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜ	: Ankara Üniversitesi
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Eİ²	: Encyclopaedia of Islam (new edition)
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İng.	: İngilizce
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
M.Ö.	: Milâttan önce
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik
TTK	: Türk Tarih Kurumu
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

KURULUŞUNDAN MAHALLÎ HÂNEBANLARIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR HİLÂFET KURUMU

Sözlüklerde “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelmek, temsil etmek” gibi anlamlara gelen hilâfet/halifelik; bu çalışmada peygamberden sonra oluşan devlet başkanlığına karşılık gelen terim manasıyla konu edilecektir.¹ Halife kelimesinin bu anlama yakın bir şekilde, ilk kez İslâmiyet’ten önce 6. yüzyıla ait Arapça bir metinde vali ya da naip olarak görev yapanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır.² İslâmiyet’in başlıca kaynağı olan Kur’ân’da, insanın Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi olduğu ifade edilmekte; ancak İslâm tarihinin en önemli tartışma konularından biri olan halifeliğin, İdârî/siyâsî bir kurum olarak karşılığı ve işlevine ilişkin herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.³

Hadislerde ise halife kelimesi devlet başkanı ve yönetici gibi manalara gelecek şekillerde kullanılmıştır. Halifeye itaat edilmesi gerektiği, iki halifenin aynı anda var olamayacağı, halifenin nesep olarak Kureyş’ten olması gerektiği, gerçek hilâfetin otuz yıl süreceği ve sonra saltanata dönüşeceği gibi hadisler bulunmaktadır. Ancak hilâfet konusu büyük ölçüde, peygamberden sonraki güncel siyâsî olaylara göre şekillenmiştir. Siyâsî meşrûiyet kazanmak isteyen her grup, cemâat ya da mezhebin bunu peygambere dayandırarak yapması, bazı hadislerin sıhhati konusunda tereddütlere sebep olmuştur.⁴

Bilindiği üzere Hz. Muhammed, peygamberlik görevinin yanı sıra, henüz oluşum sürecinde bulunan Müslüman toplumun yönetim sorumluluğunu da üstlenmiş bulunuyordu. Dolayısıyla peygamberin vefatından hemen sonra yerine kimin geçeceği meselesi ortaya çıkmıştır. Bazı sahte peygamberlik iddiaları bir tarafa, Hz. Muhammed’in son peygamber olduğu inancına göre, onun dinî görevine varis ya da halef olmak gibi bir iddia mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla onun yerine geçecek veya seçilecek kimsenin, İslâm toplumunun yönetimi dışında bir talebi/beklentisi de olamazdı. Nitekim Hz. Muhammed’in Ebû Zeyd Ensari ve Amr b. As’ı tebliğ için

¹ Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, XVII, s. 539.

² Bernard Lewis, *İslâm’ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, Phoenix Yayınları, Ankara 2011, s. 70.

³ Kur’ân’ı Kerîm, 2/Bakara, 30.; Kur’ân’ı Kerîm, 35/Fatır, 39.

⁴ İlyas Canikli, *Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 243.; Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, XVII, s. 539.

görevlendirdiğinde “Halk şehadet getirip Allah ile peygamberinin emrine boyun eğerse Amr vali, Ebû Zeyd ise namazda imamlık ile birlikte halkı İslâm’a davet etmek, Kur’ân ve peygamberin sünnetini öğretmek göreviyle mükellef bulunacaktır.” dediği rivayeti de olacakları ön görerek, dünyevî ve dînî alanları birbirinden açıkça ayırdığına delil olarak gösterilmektedir.⁵

I. Dört Halife Dönemi

Hız. Peygamber vefat ettiğinde Medineliler daha onun toprağı verilmesini beklemeden, kendilerinden birisine biat etmek amacıyla Sakifetü Benî Sâide’de toplanmış, Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer de hemen olaya müdâhil olmuşlardı. Hız. Ömer Hız. Muhammed’in hastalığı ağırlaşınca namazları Hız. Ebû Bekir’e kıldırmasını/imamlık yaptırmasını gerekçe göstererek ona bîat etti. Bu toplantıda muhâcirin “İmamlar Kureyştendir” hadisini söylediğı rivâyet edilmektedir. Ensar ve muhâcir arasındaki tartışmalardan sonra Hız. Ebû Bekir’e bîat edildi ve kendisinin halifelik dönemi başladı (632-634).⁶

Sonuç olarak bu toplantıda İslâm öncesi Arap gelenekleri dışında siyâsî tecrübeleri olmayan muhâcir, peygamberle olan yakınlıkları ve Kureyş’in Araplar nezdinde kabul gören itibârını kullanarak içlerinden birisinin halife seçilmesini sağlamışlardır.⁷ Hız. Ebû Bekir’in halife seçilmesinde Arap geleneklerinin bir parçası olan yaşı ve tecrübesi yanında, dine yaptığı hizmetlerin de etkili olduğu muhakkaktır.⁸

Bu tartışmalar yaşanırken peygamberin defin işleriyle ilgilenen Hız. Ali, Hâşîmîlerin görüşünün alınmaması sebebiyle biatini geciktirmiştir. Mekke’nin ileri gelenlerinden olmakla birlikte; İslâm’a geç girdiğı için mevzi kaybetmiş olan Ebû Süfyan, Hız. Ali’yi yönetimin Abdülmenaf soyundan olmayanlara verilmesi konusunda tahrik ederek, isterse kendisini halife yapmak için asker toplayabileceğini ve biat edeceğini bildirmişti. Ancak Hız. Ali bunu reddedip Hız. Ebû Bekir’e biat etmişti.⁹

Hız. Ebû Bekir, Halifetullah (Allah’ın halifesi) yerine Halifetu Resullilah (Allah’ın elçisinin halifesi) unvanını tercih etmiştir. Fakihler de halifenin Allah’ın değil

⁵ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2, çev. Nejdett Gök, İletişim Yayınları, s. 495.

⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Sakifetü Benî Sâide”, *DİA*, XXXVI, s. 11-12.

⁷ Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, Sinemis Yayınları, Ankara 2012, s. 55.

⁸ Abdülazîz Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülü Yayınları, İstanbul 2016, s. 99.; Cabiri, *Arap Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, Mana Yayınları, İstanbul 2018, s. 167.

⁹ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıcından IX. Asra Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2018, s. 74, 75.; Adnan Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 29.

peygamberin vekili olduğu gerekçesiyle Allah'ın halifesi unvanını tasvip etmemişlerdir. Hatta vekâlet geçici bir durum olduğu için halifelerin peygamberin değil toplumun vekilleri oldukları ileri sürülmüştür.¹⁰

Hiz. Ebû Bekir'in iki yıllık kısa iktidarı zamanında dinden dönenlerle, vergi vermeyi reddedenlerle ve sahte peygamberlerle, kısaca oluşturulmaya çalışılan kurumsal yapıya isyan edenlerle mücadele edilerek İslâm toplumunun birliğı korunmaya çalışılmıştır.¹¹

Hiz. Ebû Bekir hastalandığında bir kısım sahabenin de onayıyla Hiz. Ömer'i kendinin halefi tayin ettiğine dâir bir ahitnâme yazmıştır. Hiz. Ebû Bekir'in vefat ettiği gün Hiz. Ömer'e biât edilmiştir (634-644). Hiz. Ömer ilk başta Allah'ın elçisinin halifesinin halifesi unvanını kullanmakla birlikte, ileride karışıklıklara sebep olabileceğı düşüncesiyle, Emîrû'l-Mü'minîn olarak anılmayı tercih etmiştir.¹² Hiz. Ömer'in hilâfeti döneminde Suriye, Irak, İran, el-Cezîre fethedilmiş, devletin toprakları genişlemiş ve bunun neticesinde devlet kurumsallaşma alanında önemli mesafeler kat etmiştir.

Hiz. Ömer, bir çarşı denetimi sırasında arzettiğı şikâyetiyle ilgili kararını beğenmeyen birisi tarafından, sabah namazında hançerlenerek öldürüldü. Ancak vefatından önce halefiyle ilgili sorunu çözmek üzere Hiz. Osman, Talha, Zübeyir, Hiz. Ali, Sad b. Ebi Vakkas ve Abdurrahman b. Avf'ın bulunduğu altı kişilik danışma kurulu oluşturdu. Yeni halifenin seçimi sürecinde halkın ne düşündüğünü öğrenmek amacıyla toplumun çeşitli kesimleriyle görüşen Abdurrahman b. Avf, ekseriyetin Osman'dan yana olduğu kanaatine vardı. Bu temâyülün oluşmasında, tarihi rekabette yerini almak isteyen Emevîlerin (Ümeyyeoğulları) Osman adına yaptıkları propaganda etkili olmuştur. Hiz. Ali, Abdurrahman b. Avf'ı kayınpederi Hiz. Osman'ın tarafını tuttuğı ve Hâşimoğullarının nüfuzundan çekinildiğı için böyle bir karar alındığını söyleyerek itiraz etmiş fakat sonuç değişmemiştir. Bu seçim sırasında da Arap kabilecilik geleneğinin izlerini görmek mümkündür.¹³

Hiz. Osman'ın halifelik döneminde (644-656) önemli memuriyetler ve büyük iktâ topraklarının akrabalarına verilmesi, Emevîlerin nüfuzunu arttırırken, kabileciliğe

¹⁰ Sır Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford University Press, London 1924, s. 29.; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi-Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, Otto Yayınları, Ankara 2019, s. 87.; Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, X, s. 102.

¹¹ İbnü't-Tiktâka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 66.; Mustafa Fayda, "Ridde Olayları", *DİA*, XXXV, s. 91-93.

¹² Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi Yayınları, Ankara 1963, s. 17.; Mustafa Fayda, "Emîrû'l-Mü'minîn", *DİA*, XI, s. 156-157.

¹³ Abdülazîz Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 100-102.

dayalı toplumsal yapıdaki rahatsızlıkları da kaçınılmaz olarak büyüttü. Hz. Osman'ın halifelikten çekilmesini isteyen muhaliflere verdiği "Allah'ın kendisine giydirdiği gömleği çıkarmayacağı" cevabı, hilâfet kurumunun kavramsal çerçevesiyle ilgili anlayışı ifşâ etmesi bakımından önemlidir. Ancak bu sözün içerisinde saklı mesaj da halifenin evinde katledilmesine engel olamadı.¹⁴

Bu olaydan sonra İslâm dünyası çalkantılı bir döneme girdi. Hz. Ali, içerisinde Hz. Osman'ın katillerinin de bulunduğu bir kesimin ağırlığıyla halife seçildi. (656-661) Ancak daha işin başında selefının katillerini bulmak yükümlülüğüyle karşı karşıya kaldı. Hz. Osman'ın akrabası olması sebebiyle kan davası güden Şam vâlisi Muâviye, katiller bulunup cezalandırılana kadar Hz. Ali'ye biat etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Ali başkenti kendi taraftarlarının çok olduğu Kûfe'ye taşımaya karar verdi.¹⁵ Bu sırada Hz. Ayşe, Talha ve Zübeyir de Emevîlerin desteğini alarak, Hz. Osman'ın intikamını almak için harekete geçtiler. Muâviye ile savaşmaya hazırlanan Hz. Ali, güzergahını değiştirerek Basra'ya yöneldi. Hz. Ayşe'nin devesinin etrafında geçtiği için Cemel Vakası (656) olarak anılan ve binlerce Müslümanın öldüğü bu savaşı Hz. Ali kazandı.¹⁶

Muâviye ise bu süreçte Hz. Osman'ın kanlı gömleğini minbere asarak propaganda faaliyetleri yürütmekteydi. Hz. Osman'ın katillerinin bulunması kisvesi altında iktidarı ele geçirmek için uğraşan Muâviye kendisine elçisini gönderen Hz. Ali'ye biat etmedi ve Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın katilleriyle iş birliği yapmakla suçladı. Bu olaydan sonra başka bir çare kalmadığını gören Hz. Ali ordusunu toplayarak Muâviye'nin üzerine yürüdü. İki taraf Sıffin'de (657) karşı karşıya geldiler. Hz. Ali'nin savaşı kazanmak üzere olduğu sırada Muâviye'nin adamlarının, sayfalarını mızraklara taktıkları Kur'ân'ın hakemliğine başvurulmasını istemesi üzerine¹⁷ taraflar görüşmelere başladılar. Ancak anlaşma sağlanamayınca Şam'a dönen Muâviye de halifeliğini ilân ederek kendi taraftarlarından biât aldı.

Bu sırada Hz. Ali'yi, tahkîmi kabul edip Allah'ın hükmünün yerine insanların hükmünü tercih ettiği gerekçesiyle suçlayıp ayrılan ve Hâricîler adı verilen bir hizip de

¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih: İslâm Tarihi*, II, .Bahar Yayınları, İstanbul 1985- 1987, s. 177.; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 86.

¹⁵ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2021, s. 359.; Ethem Ruhi Fırlı, "Ali", *DİA*, II, s. 372-373.

¹⁶ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, 2, Ensar Yayınları, İstanbul 2017, s. 273-275.

¹⁷ Mesûdi, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 210.; Adnan Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, s. 131.; İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA*, XXXVII, s. 107-108.

ortaya çıktı. Nitekim Hz. Ali, Hâricîlerin düzenlediği bir sûikast neticesinde hayatını kaybetti.¹⁸

Hâricîlik Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk siyâsî hareket ve ilk mezheptir. Tahkîm olayı ile beraber Hz. Ali'den ayrılarak “Allah’tan başka hüküm verecek yoktur; hüküm ancak Allah’a aittir” sözünü kendilerine şiar edindiler.¹⁹ Hâricîlere göre halife olmak için Kureyşli olmak diye bir şart gerekmez; âlim olan her Müslüman köle de olsa halife olabilirdi. İmam olacak kişide sadece takvâ şartı aramışlardır.²⁰ Hâricîler dışında Mu'tezile'nin ekserisi ve Mürchie'nin bir kısmı da hilâfette Kureyş nesebinden olmanın şart olmadığını her ehil Müslümanın halife olabileceğini savunmuşlardır.²¹

Sıffin Savaşı'ndan sonra İslâm toplumu Ali taraftarları, Muâviye taraftarları ve Hâricîler olarak üçe ayrıldı. Üç grubun da kendi liderine biât etmesiyle Arap devletinde üç halife ortaya çıkmış; İslâm toplumu din temelli siyâsî bölünme yaşamıştır. İslâm dünyasında daha sonraki dönemlerinde yaşanacak olan politik hâdiseler, îtikâdi tartışmalar ve mezheplerin ortaya çıkışı Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde yaşanan bu iç gelişmelerle yakından ilgilidir.

Hz. Ali-Muâviye çatışması, kökleri İslâm öncesi dönemdeki Hâşimi-Emevî rekabetine kadar giden; sonuçları itibariyle İslâm tarihine damgasını vuran önemli bir meseledir. Peygamberin varlığı, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in itibar ve otoritesi; İslâm'a geç girmiş olan Kureyş aristokrasisine mensup Emevîlerin iddialarını zayıflatırsa da Hz. Osman'ın halifeliği döneminde kazandıkları nüfuz alanlarını kaybetmek istemedikleri için mücâdele şiddetlenmiştir.²²

Hz. Ali'nin sûikast sonucu hayatını kaybetmesi üzerine taraftarları Hz. Hasan'a biât etmiştir. Ancak altı ay hilâfet makamında kalabilen Hz. Hasan, karşılaştığı güç durumlar sebebiyle, Muâviye ile anlaşarak bazı şartlar karşılığında halifelik görevinden çekilmiştir. Onun ileri sürdüğü şartlar içinde; Iraklılardan kimsenin tutuklanmaması, herkesin emniyet içinde olması, Ahvaz'ın yıllık haracının kendine verilmesi, kardeşi

¹⁸ Ethem Ruhi Fırlı, “Hâricîler”, *DİA*, XI, s. 169.

¹⁹ Hasan Onat, Orhan Ateş, “Hâricîlik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 63.

²⁰ Hasan Onat, Orhan Ateş, “Hâricîlik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*, s. 66, 86.

²¹ Mehmed Said Hatiboğlu, “İslâm'da İlk SiyasîSiyâsi Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. XXIII (1978), s. 162.

²² Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, 1, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, s. 101.; Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990, s. 29.

Hız. Hüseýin'e 2 milyon dirhem verilmesi, Hız. Ali'ye sövülmemesi ve Hâşimoğullarına da Emevîlere olduğu gibi ihsan edilmesi maddeleri bulunmaktadır.²³

II. Emevîler Dönemi

Muâviye (661-680) öncelikle imparatorluğun merkezini vâililik görevinde bulunduğu ve büyük ölçüde halkının kendisine itaat etmesini sağladığı Dımaşk'a taşıdı. Durum istikrar kazanınca iç savaşlar sebebiyle durmuş olan fetih hareketlerini yeniden başlattı. Arap devletini karada ve denizde etkili büyük bir imparatorluğa dönüştürdü. Ancak akıllarda en önemli icrâatı olarak oğlu Yezîd'i velâht tâyin etmesi kaldı. Bundan sonra halifenin belirlenmesinde babadan oğula geçen bir verâset sistemi yerleşmiştir.²⁴ İbn Haldûn Muâviye'nin bu usulü İslâm toplumunun bölünmesini engellemek amacıyla tercih ettiğini; Emevîler başka bir ailenin halifeliğini kabul etmeyeceklerine göre ihtilaf çıkması kaçınılmaz olurdu²⁵ diye yorumlamaktadır.

Muâviye'nin vefatıyla veliahdı olan oğlu Yezîd tahta çıktı. (680-683) Yezîd'e ilk tepki Hız. Peygamber'in torunu Hız. Hüseýin'den gelmiştir. Yezîd'e biât etmeyi reddeden Hız. Hüseýin, babasının taraftarı olan Kûfelilerin daveti üzerine öncelikle amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i Kûfe'ye yolladı. Müslim burada Hız. Hüseýin adına biat almaya başladıktan sonra Hız. Hüseýin Kûfe'ye doğru hareket etti. Kerbelâ mevkiine geldiğinde Emevî ordusu tarafından kuşatılan ve geri dönmek için anlaşma girişimleri reddedilen Hüseýin az sayıdaki kuvvetleriyle girdiğı savaşta hayatını kaybetti (10 Muharrem 61/ 10 Ekim 680).²⁶ Hız. Ali'den sonra önce oğlu Hız. Hasan'ın halife olması ve daha sonra diğeri oğlu Hız. Hüseýin'in halife olmak amacıyla biat almaya başlaması da Ali oğullarının verâset iddiasına sahip olduklarını göstermektedir. Yezîd'in hilâfeti döneminde yaşanan en önemli olaylardan biri olan Hız. Hüseýin'in katli, Ali taraftarlarını iyice kemikleştirerek siyâsî bir mevzuyu dinî bir şekilde dönüştürmelerine ve Şiîliğin mezhep olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hatta Şiîler Hız. Ali'nin imamlığı hakkında nas bulunduğunu ileri sürerek Hız. Muhammed'den sonra Hız. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin imam/ halife olması gerektiğini başlıca iddialarından biri hâline getirdiler. Bunun tabii bir sonucu olarak da

²³ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 62-71.; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hasan", *DİA*, XVI, s. 283.

²⁴ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 92.; İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, s. 88-89.; İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyan", *DİA*, XI, s. 333.

²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2017, s. 443-434.

²⁶ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, s. 38.; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hüseýin", *DİA*, XVIII, s. 520.

imamın masum ve en üstün kişi olduğu inancı kemikleşmiştir. Ali oğullarının mağduriyet hikâyeleri de birer kurtarıcı olarak ileri sürülen muhalif liderlerin konumlarını pekiştirmiştir. İmamların masum olması yani Şiîlikteki ismet inancı eski medeniyetlerle ve Şiîliğin yayılma sahası alanında bulunan eski İranlılar ve Yemenliler gibi toplumların kültürleriyle yakından ilişkilidir. İktidarlar tarafından dışlanmaları, bir nevi düşmanlaştırılmalarına da sebep olmuştur. Kurtarıcılık, zulmü engellemek, mazlumlara korumak gibi bir misyon, hata yapan kişilere yüklenemeyeceği için kurtarıcı olarak sunulan bu insanların masum olduğu fikri inancın bir parçası hâline gelmiştir. Allah'ın helal kıldıklarını helal, haram kıldıklarını haram kılmak gibi yetkiler yüklenilen imamların ilâhi hakikatin tezahürü olarak görüldüğü imâmet teorisi, inancın en önemli koşulu hâline getirilmiştir.²⁷

Muâviye'nin Hz. Osman'ın kanını dava ederek hilâfet mücadelesine girmesi ve oğlunu veliaht ilan ederek ailesinin iktidarını pekiştirdiği süreçte, memnuniyetsiz kitleler de artmaya başladı. Medine'de muhalifler Emevî soyundan gelenlere karşı mütecaviz bir tutum sergilerken; Mekke'de Abdullah b. Zübeyr, isyan ederek kendisini halife ilan etmiştir. (684) İsyanların büyümesi üzerine Mekke ve Medine Emevî orduları tarafından kuşatılınca pek çok nahoş hadise yaşandı. Emevîlerin bu nedenle hacı yasaklayıp, Kudüs'e taşımayı bile düşündükleri iddia edilmektedir.²⁸

Muhalifler de iddialarını peygambere dayandırarak meşrûlaştırmak amacıyla bazı hadisler uydurdular. "Halifelik benden sonra otuz yıldır, sonra saltanattır" sözü buna örnektir. Bu hadis iddiası peygamberin ağzından saltanata zemin oluşturması açısından iktidarın da işine yarayabilecek bir ifadedir. Zira hadislerin en önemli yanlarından biri dönemin siyâsî şartlarında nasıl hareket edildiğini gösteriyor olmalarıdır.²⁹ Emevîlere karşı oluşan hoşnutsuzluk ve Ali oğullarının isyanları Hişam b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde de (724-743) devam etmiştir. Zeyd b. Ali Kur'ân ve sünnete dönülmesi, zulmün son bulması, Ehl-i Beyt'e yardım edilmesi, devlet gelirlerinin adil bir biçimde dağıtılması gibi sebepler ileri sürerek bir isyan başlatmıştır. Bu isyana destek verenlerin içinde Ebû Hanife de bulunmaktaydı. Ebû Hanife

²⁷ Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuş Meselesi (Birinci Hicri Asır)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 1 (1997), s. 87.; Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 272.; Cemil Hakyemez, "İmamiyye Şiasında İsmet İnancı -İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikadileşmesi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 1 (2007), s. 173-174.

²⁸ Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Suku*, çev. Fikret İşıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 100.; Ignaz Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, II, çev. Mehmet Said Hatiboğlu, Otto Yayınları, Ankara 2019, s. 59.; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 464.

²⁹ Cabiri, *Arap Siyasal Akli*, s. 277-279.; Ignaz Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, II, s. 125.

fetvalarıyla Zeyd b. Ali'yi desteklemiş ve yardımda bulunmuştur. Zeyd b. Ali'nin bu yolda hayatını kaybetmesi Emevî hânedanına karşı öfkeyi arttırarak hânedanın yıkılış sürecini hızlandırmıştır.³⁰

Muhaliflerin hadis uydurarak iktidara saldırmasına, iktidar da aynı yolla karşılık vermekteydi. Nitekim Emevîlerin tayin ettiği kadılar imama isyan etmeyi fitne sayıp küfürden daha kötü bir eylem olarak ilan etmişlerdi.³¹

Arap/ İslâm Devletinin bir Kureyşli olan Hz. Muhammed tarafından kurulması ve onun vefatından sonra süren hilâfet tartışmalarının sonucunda Kureyşli olmanın etkisinin devam etmesinden dolayı Kureyşlilik bir meşrûiyet kaynağı olarak kabul edildi. Bu yüzden Emevîler döneminde siyâsî meşrûiyetin başlıca dayanağı Kureyş asabiyesi olmaya devam etti. Bu konuya “İmamlar Kureyştendir” hadisi ile vurgu yapıldı.³² Ancak asabiye, devletin sınırları genişledikçe farklı milletlerin de katıldığı İslâm toplumunu bir arada tutmaya artık yeterli gelmiyordu. Bu sebeple daha çok dinî referanslar kullanılarak halifelik kurumunun dine dayalı meşrûiyet zemini genişletilmeye çalışıldı. Muâviye'nin Peygamberin minber ve asasını Şam'a getirtmek istemesi ve ilk defa Halîfetullah unvanını kullanması bu minvaldendir.³³ Irak valisi Haccac b. Yusuf “Gökyüzü ile yeryüzü ancak hilâfet ile kaimdir. Allah'ın yanında halifeler melekler, nebi ve resullerden önde gelir. Çünkü Cenab-ı Hakk kendi eliyle Hz. Âdem'i yaratarak melekleri ona secde ettirdikten ve cennette iskân eyledikten sonra yeryüzüne indirmiş, onu halife yapmış, melekleri de ona elçi kılmıştır.” diyerek halifeliğin peygamberlikten daha üstün olduğunu iddia ediyordu. Bunu da “Sizce bir adamın kendi ailesi arasından vekili mi daha muteberdir yoksa bir iş için gönderdiği adam mı?” diyerek izah ediyordu.³⁴

Birçok cephede yürütülen fetih hareketleri neticesinde askerî olarak zayıflayan ve muhalifleri güçlenen Emevî iktidarına karşı en etkin muhalefet, ezeli rakipleri Hâşimoğullarından geldi. Hz. Muhammed'in amcası Abbâs'ın soyundan gelen Abbâsîler, Ali oğullarını da kapsayacak şekilde Hâşimoğulları adına isyan başlattılar.³⁵

³⁰ Saffet Köse, “Zeyd b. Ali”, *DİA*, XXXIV, s. 313-316.

³¹ Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 78-79.

³² Cabiri, *a.g.e.*, s. 298.

³³ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yediyape Yayınları, İstanbul 2012, s. 34.; M. Sabri Küçükaşçı, “Emevîler ve Hilâfet”, *Geçmişten Günümüze Hilâfet*, ed. M. Sabri Küçükaşçı, Ali Satan, Abdülkadir Macit, İlem Yayınları, İstanbul 2019, s. 101. Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Siyaset Düşüncesi Siyasetnameler Bağlamında Bir Okuma*, Otto Yayınları, Ankara 2020, s. 42-43.; İsmail Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, XI, s. 88.

³⁴ Corzi Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2, s. 334-335.

³⁵ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4) Abbâsîler Dönemi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017, s. 25, 35.

İsyana pek çok kesimden ve ideolojiden insan katıldı. Fakat bu isyanın en önemli destekçileri, Emevîlerin Arap olmayan Müslümanlara karşı tutumları sebebiyle özellikle Horasan'dan geldi.³⁶

III. Abbâsîler Dönemi

Abbâsîler iktidarı ele geçirince Emevî ailesini kılıçtan geçirip, halifelerinin mezarlarını dahi tahrip ettiler. Mervan b. Muhammed'in kesik başı halife Ebû'l-Abbas es-Seffah'ın (750-754) önüne konunca büyük dedesi Abbas b. Abdülmüttalib'in düşmanlarından intikam aldığını söylediği rivayeti tarihi rekabeti bir kere daha ortaya koymuştur.³⁷ Bu katliamdan kurtulabilen Abdurrahman b. Muâviye Endülüs'e kaçtı ve burada Endülüs Emevî Devleti kuruldu (756). Abdurrahman emîrliğinin ilk 10 ayında hutbelerde Abbâsî halifesinin adını zikretmesine rağmen daha sonra bu uygulamaya son vermiş; böylece Arap İmparatorluğu siyâsî olarak ikiye bölünmüştür.³⁸

Abbâsîler hilâfeti ele geçirince yeni düzenin göstergesi olarak imparatorluğun merkezini Irak'a taşıdılar. Hâşimiyye ve Enbar'dan³⁹ sonra Halife Mansûr döneminde (754-775) tesis edilen Medînetüsselam (Bağdat) başkent oldu. Şehrin planı daire şeklinde olup merkezinde halifenin sarayı bulunmaktaydı. Bu tasarıma göre hiç kimsenin evi halifenin sarayına diğerlerinden daha yakın olamıyordu. Sarayın Bağdat'ın, Bağdat'ın Irak'ın ve Irak'ın da dünyanın merkezinde olduğu anlayışı ile içeriye doğru İslâm dünyasının iktidarının merkezine; dışarıya doğru evrensellik iddialarına vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁰

Bağdat'ın merkez olarak seçilmesinde Hint Okyanus'u, Güney ve Doğu Çin Denizine uzanan Basra Körfezi güzergâhında bulunmasının şehre kazandırdığı jeostratejik konumu önemli bir etken olmuştur.⁴¹ Başkent zamanla imparatorluğun simgesi hâline gelerek adeta onunla özdeşleşti. Halife Mansûr Bağdat'ın önemini daha da arttırmak için, Kâbe gibi bir ziyaretgâh olması maksadıyla Kubbe-i Hadrâ adı verilen bir

³⁶ Nagihan Doğan, *Dinin İktidarı İktidarın Dini Hilafet, Siyaset ve İslam (750-833)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 37.

³⁷ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4) Abbâsîler Dönemi*, s. 48.

³⁸ Mehmet Özdemir, *Endülüs*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 43.

³⁹ Ebû Hanife ed-Dineveri, *el-Ahbaru't-Tıval Eskilerin Haberleri*, trc. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 434.

⁴⁰ Bernard Lewis, *İslâmın Siyasal Söylemi*, s. 42.; Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, s. 425-427.; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, s. 34.

⁴¹ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 53.

yapı inşa ettirdi.⁴² Amaç yeni başkente siyâsî ve ekonomik gücünün yanında dinî bir hüviyet de kazandırarak Abbâsî iktidarını pekiştirmekti.

Halifeler toplumsal rızayı sağlamak ve güçlü kılmak amacıyla, iktidarın dinî kisvesini belirginleştirmeye devam ettiler. Bunu kullandığı için eleştirilen Muâviye gibi “Halîfetullah” unvanını kullanmaya devam ettiler; her fırsatta hâkimiyetlerinin dayanağının Tanrı olduğunu vurguladılar.⁴³ Seffâh halifeye itaatin Allah’a itaat olduğunu, halifelere karşı gelmeninse Allah’a karşı gelmek olduğu belirtildi.⁴⁴ Mansûr da benzer bir şekilde kendinî “Allah’ın yeryüzündeki sultanı” olarak tanımladı.⁴⁵

Halifelerin hükümlerlerinin dinî dayanaklarını pekiştirmek için kullandıkları bir başka araç da toplum nezdinde peygamberin varisi oldukları anlayışını yerleştirmektir. Peygamber için kullanılan “Mahlûkatın Hayırlısı” unvanının yanı sıra, bürdesini de hâkimiyet alâmeti olarak kullandılar. Ayrıca ona ait olmayan sözler uydurarak iktidarlarını güçlendirdiler.⁴⁶ Aslında kendi dönemlerinin siyâsî olaylarıyla yakından ilişkili olan “Emîrinde uygunsuz bir şey gören buna sabretsin, zira itaatten bir karış dahi ayrılan müşrik olarak ölür” gibi hadisler⁴⁷ üzerinden, hâkimiyetlerinin sorgulanamaz kaynaklara dayandığını zamanla hem kabullendiler hem de kabul ettirdiler. Oysa Kur’ân’da bir yönetim modeline, kişiye yahut bir nesebe işaret edilmediği, yeryüzündeki siyâsî iktidarın kullanımı konusunda, toplumların serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır. En başta da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber ve dört halifenin belirli bir çerçevede de olsa biat aldıkları bilinmektedir.⁴⁸

Araplar Suriye, Filistin, Mısır ve İran’ın fethi dolayısıyla bölge kültürleriyle yakın münâsebetlerde bulunmuşlardı. Bu çerçevede özellikle kurumlar ve bürokrasi üzerinden yoğun bir Bizans ve Sâsânî etkisi olduğu bilinmektedir. Nitekim Abbâsîler döneminde bürokrasi ve doğâl olarak yönetim anlayışındaki Sâsânî etkisi giderek artmıştır. Neticede Halifelik/Arap devleti, dine dayandırılan evrensellik iddialarıyla bir imparatorluğa dönüşerek İslam birliğini sağlamıştır. Bu durum halifelerin

⁴² Corci Zeydan, *a.g.e.*, 1, s. 369.

⁴³ Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, İsam Yayınları, İstanbul 2014, s. 153.; Casim Avcı, “Abbâsîler ve Hilâfet”, *Geçmişten Günümüze Hilâfet*, ed. M. Sabri Küçükaşçı, Ali Satan, Abdülkadir Macit, s. 142.

⁴⁴ İbnü’t-Tiktâka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, s. 116.

⁴⁵ Süyûtî, *Halifeler Tarihi (Tarihu'l-Hulefa)*, trc. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018, s. 319.

⁴⁶ Ignaz Goldziher, *a.g.e.*, II, s. 83-84.

⁴⁷ Ignaz Goldziher, *a.g.e.*, II, s.132.; Claude Cahen, *a.g.e.*, s. 69.; Sır Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, s. 27.

⁴⁸ İbnü’t-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 64, 67, 74.

fonksiyonlarına yeni bir anlam yüklenmesi ve Sâsânîler döneminde olduğu gibi dinî kurumların merkezileştirilmesiyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.⁴⁹

Hilâfeti saltanata dönüştürmekle eleştirilen Emevîler, iktidarları döneminde hiç değilse başarılı bir fetih siyaseti izlemişlerdi. Fakat Abbâsîler, asabenin sınırları aşıldıkça, farklı uygulamalarla iktidarın gücünü arttırmaya çalıştılar.⁵⁰ Dinî ve etnik bakımdan çeşitlilik arz eden geniş imparatorluğu nispeten uyumlu bir kültür ve inanç havzasında birleştirmenin yollarını aradılar.⁵¹ Mutezilenin görüşlerini benimseyen Hârûnürreşîd, Emîn ve Me'mûn gibi bazı Abbâsî halifeleri, Pers krallarında olduğu ve papanın Orta Çağ'ın sonlarına doğru Batı Avrupa'da yaptığı gibi, halifenin de meşrû inancı belirleme hakkı olduğu iddiasıyla bir düzenleme yapmaya yeltendiler. Me'mûn halifenin “mutlak dinî otoritesini” ön plana çıkararak Mutezililiği resmi mezhep hâline getirdi. Fakat Abbâsîler kısa zaman sonra bu uygulamadan vazgeçmek zorunda kaldılar. Böylece İslâm'a siyâsî otorite tarafından yön verilemeyeceği, halifelerin dinî akideyi yorumlama yetkisine sahip olmadıkları, sadece şeriatın uygulayıcısı oldukları anlayışı yerleşti.⁵²

Yöneticilerin iktidarlarını meşrûlaştırmak için dinî kullanmaları ve dinî gücü zapturapt altına almaya çalışmaları Yakın Doğu'da gelenekselleşmiş bir tarihi süreçtir.⁵³ İbn Haldûn'un mülk teorisinde detaylı bir şekilde açıkladığı üzere, bedevileri siyâsî bir otoriteye boyun eğdirmek ve uçsuz bucaksız toprakları uzun süre yönetmek zordur. Bu sebeple iktidarlar kalıcı olabilmek için meşrûiyet kaynaklarını güçlendirmek istemişlerdir. Arap-İslâm devletinin idare mekanizması da bedevilerin daha kolay inkıyat ettikleri dinî otorite ile ordu ve bürokrasi üzerine inşa edilmişti. Bunlar başlangıçta hilâfet rejimini sağlamlaştıran unsurlardı; fakat bu kurumların zamanla güçlenerek bağımsızlaşmaları, parçalanma sürecinde yıkıcı etkiler yarattı.⁵⁴

İslâmiyet'in ilk çağlarında Araplar, bedevi hayatın gereği olarak korunaksız alanlarda yaşadıkları için dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı her an müteyakkız olmak zorundaydılar. Bu da onları daha cesur, dikkatli ve iyi savaşçılar yapmaktaydı.

⁴⁹ Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval İslâm*, Oxford University Press, London 1981, s. 45.; Hamilton A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 23.; Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 84.

⁵⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 388.

⁵¹ Bernard Lewis, *Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, Ankara 2017, s. 101.

⁵² Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval İslâm*, s. 19.; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplulukları Tarihi*, I, s. 141.; Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, s. 64-65.; Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kuran”, *DİA*, XV, s. 372.

⁵³ Hamilton A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 50.

⁵⁴ H. A. R. Gibb, “Abbâsîler'in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm- İslâm'ın Siyâsî Çöküşü”, trc. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), s. 494.

Bedevi karakterleri yeni gelen dine davet şiarı ile birleşince güçlerini daha da arttırdı.⁵⁵ İran ve Ön Asya ilk halifeler zamanında fethedilmiş; devletin sınırları Emevî ve Abbâsîler döneminde batıda İspanya'dan doğuda Türkistan'a kadar genişlemişti.

Ancak Abbâsîlerin en güçlü olduğu varsayılan HârûnürReşîd dönemi (786-809) çöküşün nedeni olacak sorunları da içerisinde büyötmekteydi. Arap asabiyeti zayıflamaya başladığında, bedevi karakterini muhafaza eden Türkler, İranlılar, Berberiler ve diğer unsurlar onlara karşı avantajlı hale gelmeye başladılar. İlk olarak 8. yüzyılın sonundan itibaren Kuzey Afrika'da sadece ismen halifeye bağlı olan Rüstemi, İdrisi, Midrari, Ağlebi gibi hânedanlar ortaya çıktı.⁵⁶ Kuzey Afrika'da kurulan ilk hânedanlardan olan ve Hâricî fırkaya mensup bulunan Rüstemilerin emiri, bir süre sonra kendisini Allah'ın yardımcısı manasında "halife" ilan etti.⁵⁷

Bu parçalanma 9. yüzyılda da derinleşerek devam edecek ve ülkenin her tarafında yeni siyâsî yapılar ortaya çıkmaya başlayacaktır. Merkezde ise artık İranlılara güvenmeyen iktidar, onların yerine yoğun bir şekilde Türkleri istihdam edecektir.

Yakın Doğu'nun tarihi incelendiğinde dinî ve idârî yapıların iç içe geçtiği görölmektedir. Öyle ki Sümerlerde krallık, Tanrıların mülklerinin idaresi ve ahalinin tertip edilmesi amacıyla kurulmuştu. Bu yüzden başlangıçta krallık ve rahiplik bir kişinin uhdesinde bulunuyordu.⁵⁸ Nitekim I. Er Sülaleler devrinde (M.Ö. 2850-2650) şehir devletlerinin idarecisi olan Ensiler, dinî ve dünyevi otoriteyi temsil ediyorlardı. Bununla birlikte şehirlerin gelişmesi ve iş bölümlerinin artması, bu iki yetkinin ayrılması ve iki ayrı kişiye verilmesi sonucunu doğurdu.⁵⁹ Bu durum M.Ö. III. bin yılın başlarında doğal olarak ruhbanlar ile askerî sınıflar arasında yetki ve otorite mücadelesi yaşanmasına sebep oldu. Şehirlerin yönetiminden sorumlu ruhban sınıfın savaş zamanlarında, şehrin korunması için askerlere ihtiyaç duyması askerî sınıfı güçlendirdi. Askerler şehirlerde tapınakların yakınlarına yaptıkları saraylardan yönetime ortak olmaya başladılar. Bu mücadeleler sonunda idârî yetkilerini tamamen kaybeden ruhban sınıfı dinle ilgili alana sıkıştı. Bununla birlikte idârî yetkileri ellerinde toplayan askerler, dinî/inancın müntesipleri üzerindeki etkisini göz ardı etmediler. Bu yüzden ruhban

⁵⁵ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 367.

⁵⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 375, 379.; Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 83-84.

⁵⁷ Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, s. 50.

⁵⁸ Veli Ünsal, "M.Ö III. Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din", *Mezopotamya'nın Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 50.

⁵⁹ Ekrem Memiş, "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nın Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, s. 123-124.

sınıfına dokunmadılar; iktidarlarına meşrûiyet ve güç katacak dinî referanslardan vazgeçemediler. Krallıklarını rahiplere onaylatıp meşrûiyet kazanarak topraklarını yönettiler.⁶⁰

Arap-İslâm İmparatorluğunun merkezi otoritesi zayıflayıp parçalanırken ortaya çıkan mahallî hânedanlar ve emîrû'l-ümerâlık kurumunda bu tarihi mirasın izleri ve etkilerine, yeri geldiğinde gerekli referanslar verilecektir.

İktidarın meşrûiyeti tarihin her döneminde önemli bir mevzudur ve bunu elde tutmanın çeşitli yolları bulunmaktadır. Uzun süre iktidarda kalabilmek için toplumsal vicdana tutunabilen, saygı gören ve inanılan bir iktidar olmak gerekir. Bu nedenle tarih boyunca her iktidar bunu gerçekleştirerek meşrûiyetini kanıtlamayı arzu etmiştir. Bir siyasal düzen kuran iktidar bunu toplumsal olarak meşrûlaştırmak için bazı efsaneler meydana getirir.⁶¹ Siyâsî, sosyal ve iktisâdî bakımdan istikrarlı toplumlarda meşrûiyeti sağlamak için ilave tedbirlere gerek olmadığı malûmdur. Ancak bir yerde düzen bozulup kargaşa hüküm sürmeye başladığı zaman iktidar bu zaafları kamufle edecek çareler arar.⁶²

Esas görevi dünyevi iktidar olan halifeler, çevrede iktidarı mahallî emîrlere karşı kaybedip Bağdat istila edilince; yani mülk ve hilâfet birbirinden ayrılınca istilacı hânedanlara, Şîî Fâtımîlerin imâmet iddialarına ve Hâricî grupların saldırılarına karşı meşrûiyet teorisi oluşturmak için ulemâyâ yönelmişlerdir.⁶³ Ulemâ, yaşadıkları dönemde vuku bulan siyâsî, dinî, ekonomik olaylara çözüm yolu üretmek, belirsizliği önlemek ve mevcut siyâsî yapıyı meşrûlaştırmak gibi amaçlarla eserler kaleme almışlardır. Mâverdi, Gazzâlî, Cüveynî, İbn Haldûn gibi âlimler imparatorluğun parçalanmasıyla beraber oluşan bu yeni yapıyı izah ederek hukuki bir zemin oluşturmak amacıyla hilâfetin tarihsel birikimini de içeren bazı yorumlar yapmışlardır. Siyâsî birliğin olmadığı, imparatorluğun emîrlar tarafından paylaşıldığı ve bu parçalanmanın merkeze kadar ulaştığı bir süreçte teori hem tarihsel süreci savunmak hem de mevcut olanı korumak şeklinde gelişmiştir. Ulemâ bu siyâsî durumu hukuki teori ile

⁶⁰ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi (Sümer-Akad-Babil)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s. 25-26.

⁶¹ Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 179.

⁶² R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 220.

⁶³ Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 90-91.; Hamilton A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 157-158.

bağdaştırarak emîr/sultan ile halife arasında 1258'e kadar hilâfeti koruyacak bir uzlaşma yaratmıştır.⁶⁴

“Ey Davud, seni yeryüzünde halife kıldık.” ayetinden de anlaşılacağı üzere Allah, Davud'u Kureyşli olmadığı halde halife yapmıştır.⁶⁵ Buna rağmen teori İslâm toplumunun birliğinin hilâfet kurumuyla sağlanacağı ön kabulü ve iktidarın kaynağının ilâhi olması üzerine kurgulandı. Abbâsîler döneminde güçlü bir şekilde ortaya konulan bu ilâhîlik vurgusu imamların Kureyşten olması gerektiğini ifade eden hadis rivayetiyle desteklendi. Böylece siyâsî parçalanmayı önleyemeyen hilâfetin kültürel birliğin sembolü hâline getirilmesi sağlandı.⁶⁶ Güçlü bir asabiyete sahip olan Kureyşlilik, dinî bir kisveye de bürününce, yaşanan bütün krizlere rağmen asırlarca iktidarın meşrûiyet kaynağı olmaya devam etmiştir.

İslâm siyaset düşüncesine dair eserlerden anlaşılacağı üzere, din ve dünya işlerini idare etmek olarak açıklanan hilâfet kurumu, dinî ve dünyevi otoritenin tek elde toplandığı bir müessese olarak kurulup gelişmiştir gelişmiştir. Dolayısıyla halifeler hem dinî hem de siyâsî liderliği ellerinde tutmaktaydılar. Fakat Arap asabiyetinin zayıflayıp bozulması nedeniyle, merkezden uzak bölgelerde hâkimiyeti sürdürmek zorlaştı. Böylece imparatorluğun her yerinde mahallî hânedanların kurulduğu bir dönem başladı. Bu dönemde halifeler çevreden sonra merkezde siyâsî otoritelerini kaybedince Orta Çağ Avrupasının parçalı siyâsî yapısındaki papalar gibi;⁶⁷ dinî lider olarak kalmışlar ve yönetim haklarını emîrlere/sultanlara devretmişlerdir.

⁶⁴ Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 35.

⁶⁵ Kur'ân'ı Kerîm, 38/ Sâd, 26.; Cabiri, *a.g.e.*, s. 429.

⁶⁶ Ebû'l-Hasan Habib el-Mâverî, *Ahkâmü's Sultaniye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s. 30.

⁶⁷ Başlangıçta pasif olan kilise, Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla oluşan otorite boşluğundan faydalanarak dünyevî işlere de müdahil olmaya çalışmış ve Orta Çağ'a gelindiğinde papaların siyâsî iktidar üzerinde egemenlik kurduğu bir dönem başlamıştır. Kralların Hristiyanlığın amaçlarının gerçekleşmesi için papaya bağlı olması gerektiği düşüncesine bağlı olarak, kralların papaların elinden taç giydiği ve gerekirse azledilebildiği bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu da zamanla kralları papalar ile karşı karşıya getirmiş ve mücadelelere sebep olmuştur. İslâm dünyasında ise başından beri dinî ve dünyevi hâkimiyet halifelerde toplanmıştır. Arap İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla halifelerin yönetim yetkilerini devrettikleri menşurlarla idare hakkına sahip olan mahallî hânedanlarla emîrî'l-ümerâlara ve sultanlara geçmiştir. Halifeler dünyevi hâkimiyetleri ellerinden alınmış olarak, sonradan edinilmiş ve tahkim edilmiş bir kimlikle, sembolik dinî liderler olarak kalmışlardır. En önemli fonksiyonları ise güç kullanarak hâkimiyeti ele geçiren hânedanlara idare menşurunu vererek onları meşrûlaştırmak olmuştur. Bununla birlikte imkân buldukları her an siyasîsiyâsî hâkimiyetlerini tekrar kazanabilmek için emîrî'l-ümerâlar ve sultanlarla mücadeleye girmekten geri durmamışlardır. Bkz. Celal Büyük, “Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hristiyanlık-Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 19 (2004), s. 131-138.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP İMPARATORLUĞU'NUN PARÇALANMASI VE MAHALLÎ HÂNEDANLARIN KURULMASI (İSLÂM FEODALİTESİ)

1.1. Mahallî Hânedanların Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Sebepler

Arap İmparatorluğu'nu parçalanmaya götüren süreç, kökeni itibariyle İslâm tarihinin ilk dönemlerine kadar giden siyâsî, dinî ve ekonomik gelişmelerin bir sonucu olarak imparatorluk gücünün zirvesindeyken ortaya çıkmıştır.

1.1.1. İktâ

Yukarıda ortaya çıkışı siyâsî tarih bakımından kısaca anlatılan mahallî hânedanların yani feodalleşme hadisesinin en önemli sebeplerinden biri iktâ uygulaması olarak görülmektedir. İktâ bir bölgenin mülkiyetinin, işletme hakkının veya vergi gelirlerinin, zaman içerisinde değişebilen bir statüyle uygun görülen kimselere tahsis edilmesidir.⁶⁸

Araplarda İslâmiyet'ten önce de bir çeşit iktâ uygulamasının var olduğu bilinmektedir. Yemen'de soylu ailelerin, içinde hür ve köle statüde işçi çalıştırdıkları çiftliklerde iktâ tarzı mülkleri bulunmaktaydı. İktâlar kabilelere verildiğinden, kabile reisleri bu tevcihât üzerinden geniş idârî yetkilere sahip oluyorlardı. İktâ verilen eşraf mülklerin sahibi olan zümreyi oluştururken; bir de onların himayesinde yahut zimmetinde çiftçiler bulunmaktaydı. İslâmiyet teorik olarak eşrafın bu çeşit imtiyazlarını kaldırmış olsa da fiili olarak büyük mülk sahipliği devam etmiştir.⁶⁹

İslâm tarihinde ilk iktâ uygulamasının insanları İslâm'a ısındırmak, toprakların boş kalmasını engellemek gibi sebeplerle Hz. Muhammed zamanında yapıldığı görülmektedir. Peygamber, sürgün edilen Beni Nadir Yahudilerinin arazilerinin bir bölümünü, iktisâdî sıkıntılarını gidermek amacıyla, muhâcire vermiştir.⁷⁰ İktâ

⁶⁸ Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, s. 43.

⁶⁹ Abdülazîz Dûrî, "İslâm Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", çev. Kazım Yaşar Koprman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 25, S. 39 (2006), s. 225.

⁷⁰ Halil İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi*, 1, (1959), s. 30-31.; Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, s. 43.

uygulamasının peygamberden sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Ömer döneminde fethedilen toprakların ihyâ ve iskân etmek üzere iktâ edildiği tespit edilebilmektedir. Fakat bu dönem verilen iktâlar azdır.⁷¹ Hz. Osman zamanında ise iktâ sisteminde bazı değişiklikler yapıldı. Daha önce ümmete ait olduğu kabul edilen fey⁷² vergisi artık devlet hazinesine aktarıldı. Bu durum iktâ tevcihlerinin artmasına ve iktidara yakın geniş arazi sahibi bir kesimin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Halifenin devlet malı olarak görülen fey arazilerini kendi yakınlarına iktâ etmesi, doğal olarak huzursuzluklara sebep olmuştur. Feylerin Emevîlerin tekeline girdiği iddiaları, bir süre sonra sert bir muhalefetin doğmasına neden olmuştur.⁷³

İktâ tevcihi Emevîler döneminde daha da yaygınlaşmıştır. Onlar da kabileciliği devam ettirerek, iktâları daha çok Emevî ailesi ve onların destekçisi olan kabile reislerine vermişlerdir. Emevîler döneminde iktâlar o kadar artmıştır ki, Halife Abdülmelik, Velid ve Süleyman dönemlerinde yapılan iktâ taleplerine, verilecek toprak kalmadığı gerekçesiyle ret cevabı verilmiştir. Devletin kontrolündeki topraklar ve menkulleri kapsayan savâfi arazileri⁷⁴ de bitince, Bizanslıların terk ettiği topraklar iktâ edilmeye başlanmıştır.⁷⁵ Arap orduları bu dönemde fetihlere devam ederek yavaş yavaş tarım toplumu olmaya başlamış, geniş mülkler elde etmişlerdir. Şehir hayatı geliştikçe, bu hayatın parıltısını, zenginliğini ve rahatını tercih eden iktâ sahipleri, topraklarını yaşadıkları yerleri terk etmeden, vekilleri aracılığıyla yönetmeyi tercih ediyorlardı.⁷⁶

Mülk edinmenin bir diğer yolu da ölü arazileri ihyâ etmektir. Zira Peygamber'in "Kim ölü bir araziye ihyâ ederse, o arazi kendisindir." hadisi gereğince arazi, ihyâ eden kişinin mülkü oluyordu.⁷⁷ Emevîler döneminde ihyâ edilmek koşuluyla Mevât arazileri⁷⁸ iktâ edilmiştir. Ancak iktâ topraklarının çok büyük ölçekli olması sebebiyle, özellikle Kûfe ve Basra bölgesinde, büyük malikânelere sahip, güç odağı hâline gelen yeni bir zümre ortaya çıkmıştır. Orta Çağ'da arazilerin ihyâ edilmesi, neredeyse tamamen insan işgücüne dayanan çok zor, dolayısıyla büyük bir iktisâdî meseleydi.

⁷¹ Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, s. 43.

⁷² Fey: "İslâm devletinin gayri müslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergilerinin ortak adıdır". Mustafa Fayda, "Fey", *DİA*, XII, s. 511.

⁷³ Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 58.; Abdülazîz Dûrî, "İslâm Toplumlarda İktâ'nın Ortaya Çıkışı", s. 226.

⁷⁴ Savâfi Arazi: Doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahipsiz topraklardır. Bkz. Mustafa Demirci, "Savâfi", *DİA*, XXXVI, s. 184-185.

⁷⁵ Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 94.

⁷⁶ Claude Cahen, *a.g.e.*, s. 47.; Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 269-280.

⁷⁷ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1973, s. 114-115.

⁷⁸ Mevât Arazi: Genel olarak ihyâ edilmek koşuluyla verilen boş, sahipsiz arazilerdir. Halil Cin, "Arazi", *DİA*, III, s. 342-346.; Hamza Aktan, "İhyâ", *DİA*, XXII, s. 7-9.

Emevîler dönemindeki ihyâ faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan iş gücü, halk angarya usulü ile yani zorla çalıştırılarak karşılanmıştır. Keza Hişâm döneminde olduğu gibi, Basra’da iktâ arazilerinin sulanması için kanallar açılırken ahali karşılıksız çalışmaya icbar edilmiştir.⁷⁹

Emevîler döneminde fethedilen yerlerdeki toprak sahipleri İslâm’ı kabul etseler de vergi vermek zorundaydılar. Yani cizye ödeyen kişi Müslüman olduktan sonra hem zekât hem de cizye ödüyor ve böylece devlet için bir kayıp meydana gelmiyordu. Fakat vergi sistemi Emevîler döneminde her yerde aynı uygulanamadı. Abbâsîler döneminde daha standart bir sistem yürütülmüştür. Bu yeni düzenleme ise; toprakları kamulaştırılmamış arazi sahiplerinin yeni bir aristokrat sınıfı oluşturmaya fırsat verdi. Bu durum köylü sınıfı için kayda değer bir değişikliğe yol açmamıştır. Dolayısıyla yeni sistemin toprağı işleyen kiracıların durumunda bir iyileşmeden çok, topraktan daha fazla yararlanmaya yönelik bir düzenleme olduğu görülmektedir.⁸⁰

İktâ tevcihi Abbâsîler döneminde amaçları ve usulleri biraz farklılaşarak devam etmiştir. Emevî döneminde olduğu gibi bu dönemde de iktâların verilisinde siyâsî amaçlar gözetilmiştir. Abbâsî halifelerinin kullandığı Zillullahi fi’l-arz (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) unvanının barındırdığı mesajın, hükümlerlik anlayışına yansımaları da kaçınılmazdı. Nitekim Abbâsî halifeleri de ümmetin malı olan fey araziler üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunmuşlardır. Halife Mansûr; “Ben Allah’ın feyinin bekçisiyim. Allah size feylerini dağıtmak isterse ben açarım, istemezse kapatırım.” diyerek feyler üzerindeki tasarruf hakkını Allah’a dayandırarak meşrûlaştırmıştır.⁸¹

Abbâsîler döneminde ilk kadilkudât olan Ebû Yûsuf, Kitâbü’l-Harâc da kamu malîyesi ve özelde de toprak hukuku ile ilgili hükümler ortaya koymuştur. Ona göre sahibi olmayan topraklar işlenmek üzere iktâ olarak verilmeli; üç yıl işlenmeyen topraklar geri alınıp başka birisine verilmelidir. Maksat toprakların boş kalmasını önleyerek canlandırılmasını sağlamaktır.⁸²

⁷⁹ Claude Cahen, *Türkler nasıl Müslüman Oldular*, çev. T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 74.; Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harac ve Emval Kitapları* s. 51.; Abdülazîz Dûrî, “İslâm Topluluklarında İktâ’nın Ortaya Çıkışı”, s. 227.

⁸⁰ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 73-74.

⁸¹ Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 67.

⁸² Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1973, s. 115.; Cengiz Kallek, “Ebû Yûsuf’un İktisadi Görüşleri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (1997), s.4, 8.; Oğuz Bal, “İslâm İktisadî’nin Kilometre Taşlarından Ebû Yûsuf’un İktisadi Düşüncesi”, *Türkiye İslâm İktisadi Dergisi*, C. 1, S. 2 (2014), s. 17-18.

1.1.2. Gulâm Sistemi

İbn Haldûn'un izah ettiği gibi mülk ancak aynı nesebe mensup insanların beraber mücadele etmesiyle kurulabilir. Hükümdar onlarla birlikte devleti kurar, düzeni sağlar ve onları vali, vezir, tahsildar olarak atar. Bu kuruluş sürecinde devletin ilk tavrıdır. Fakat zamanla hükümdarlar iktidarlarını güçlendirmek için akrabalık tavizi alarak iktidarını zaafa uğratan yakınlarından kurtulmak isterler. Devletin yönetiminde onların yerine, soy bağı olmayan, yetiştirildikleri sistem dolayısıyla her şeyini hükümdara borçlu bir devşirme/gulam sınıfını istihdam ederler. Arap devleti de başlangıçta sadece Arap asabiyesine dayanırken devlet işlerinde ve orduda söz konusu nedenlerle Arap olmayan unsurlardan istifade edilmeye başlandı.⁸³

Emevîler döneminde savaflara Arap askerlerinin yanı sıra; ele geçirilen bölgelerdeki unsurlar da katılmaya başlamıştı. Fakat bu durum Abbâsîler zamanında sistematik bir hale geldi. İktidarın Abbâsîlere geçtiği dönemde, imparatorluk sosyal ve iktisâdî sorunlardan kaynaklanan bir kriz içerisindeydi. Abbâsîler bu krizi aşabilmek amacıyla devletin yapısında bazı değişiklikler yapmak zorunda kaldılar. Bu çerçevede imparatorluğun dayandığı temel unsurlardan biri hâline gelecek yeni bir askerî sistem oluşturuldu. Gerçi bu sistem birçok alanda yenilikleri de beraberinde getiriyordu. Abbâsîler, ordu ve bürokraside önce iktidarı ele geçirmelerinde hizmeti geçen İranlı unsurlardan; daha sonra da Türklerden istifade etmeye başladılar. Böylece kabile esasına dayalı ganimet odaklı eski yapı, yerini maaşlı askerî bir sisteme bıraktı.⁸⁴

İranlı unsurların devlette artan gücünün kırılması için orduya Türklerin alınması Me'mûn döneminde başlamış, Mu'tasım (833-842) zamanında artarak devam etmiştir.⁸⁵ Türkler zaman içerisinde Arap ordusunda baskın unsur hâline gelmişlerdir. Türk askerlerinin Bağdat'taki taşkınlıkları, sokaklarda ata binmeleri Bağdat halkının rahatsızlık duyması ve çatışmalara sebep olmuştu. Bunun üzerine Mu'tasım, başkenti yeni inşa ettirdiği Sâmerâ şehrine taşıyarak Türk birliklerini de yanında götürdü. Ancak onlara ücret yerine arazi iktâ ederek daha da güçlenmelerine yol açtı.⁸⁶

⁸³ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 411-412.

⁸⁴ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 412.; Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 19.; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 22.; Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *DİA*, XIV, s. 178-180.

⁸⁵ Mesudi'nin Türklerin satın alındığını söylemesi köle olduklarına işaret etse de; bunların köle olup olmadığı meselesi de tartışılmaktadır. Bkz. Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18 (2005), s. 218.

⁸⁶ İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 171-172.; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 250-251.; Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen,

Nitekim Vâsık dönemine (842-847) gelindiğinde, Türk komutanlar halifelerin kaderini belirleyecek kadar güç sahibi olmuşlardı. Halifenin bir Türk emir olan Eşnas'a taç giydirip "Sultan" unvanı vermesi, ona has bir tevcih olarak kalsa da; problemin boyutlarını göstermesi bakımından önemli bir örnektir.⁸⁷ Türk komutanların bu kadar güç kazanmasından halifeler de rahatsızlık duyuyorlardı. Bu yüzden Mütevekkil (847-861) döneminden itibaren orduya Türklerin alınması engellendi ve Türklerin ordudaki kaynakları kurumaya başladı. Mustaîn-Billâh (862-866) başkenti tekrar Bağdat'a taşıyarak sorunu çözmeye çalıştı ama bu da yeterli olmadı. Bazı güçlü halifeler dönemi hariç devlet yönetiminde özellikle Türk gûlam komutanlar etkili olmaya devam ettiler.⁸⁸

Mustaîn-Billâh'ı Sâmerâ'ya dönmeye ikna edemeyen Türk komutanlar, bu duruma Mu'tez'i halife ilan ederek karşılık verdiler. Böylece biri Bağdat'ta diğeri Sâmerâ'da iki halife ortaya çıktı. Mu'tez gönderdiği orduyla Bağdat'ı kontrol altına alınca Mustaîn hilâfetten çekilmek zorunda kaldı. Mu'tez (866-869) tek halife olarak Bağdat'ta hüküm sürmeye devam etti.⁸⁹ Halifenin Bağdat'a dönmesi Sâmerâ'da Türk komutanların baskısından kaynaklanıyordu. Fakat başkentin Bağdat'a taşınması halifelerin siyâsî otoritelerini güçlendirme mücadelesine katkı sağlamadı. Kişisel olarak güçlü bazı halifeler dışında, devlet yönetiminde, merkezdeki komutanlar etkili olmaya devam ettiler. Bu Türk komutanlar istedikleri halifeyi tahttan indirip öldürüyor, istediklerini tahta çıkartıyorlardı.⁹⁰ İbnü't-Tiktâka'nın şu rivayeti⁹¹ bu durumu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. "Mu'tez tahta geçtikten sonra bir gün adamlarıyla otururken müneccime, Hilâfette kaç sene kalacak, ne kadar yaşayacak bakın dediler. Mecliste nüktedan bir adam vardı. Ben onun ömrünün, hilâfedinin ne kadar olacağını müneccimlerden daha iyi biliyorum dedi. Oradakiler Onun ne kadar yaşayacağı ve ne kadar hüküm süreceği hakkında ne dersin? Diye sordular. O da Türkler ne kadar isterlerse dedi. Mecliste gülmeyen kalmadı.

Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 121.; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 79-80.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 86.; Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 2 (2002), s. 38.; Mustafa Demirci, "Sâmerâ", *DİA*, XXXVI, s. 70.; Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, s. 380- 382.

⁸⁷ Süyûtî, *Halifeler Tarihi (Tarihu'l-Hulefa)*, trc. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018, s. 407.; Fatih Güzel, *Abbâsîlerde Emîrî'l-Ümerâlık Müessesesi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005, s. 23.

⁸⁸ Abdülkerim Özaydın, "Mustaîn-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 112-113.

⁸⁹ Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, s. 131.; Abdülkerim Özaydın, "Mustaîn-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 113.

⁹⁰ Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 131.

⁹¹ İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 179.

O çağda dünyanın birçok bölgesinde hükümdarlar, tabilerinin bağılıklarını güçlendirmek üzere toprak tevcihlerinde bulunurlardı. Nitekim Abbâsî halifeleri de gittikçe güçlenmekte olan ümerânın sadakatini sağlamak amacıyla iktâlar vermeye devam etmişlerdir. Fakat zamanla merkezi otoritenin zayıflamasıyla ümerâ üzerindeki denetim mekanizması da gevşemiş; iktâ uygulamasından beklenen sonuçlar devşirilemediği gibi bu uygulama olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Yukarıda da söz edildiği üzere, Mu'tasım döneminden itibaren Türk kökenli komutanların nüfuzu askerî, siyâsî ve malî sahalarda artmıştır. 861 senesinde Türk komutanlarından Vasıf'a ait çiftlikleri müsadereye kalkışmasının Halife Mütevekkil'in ölümüyle sonuçlanması, merkezi otoritenin mülkiyetler üzerindeki gücünü de yitirdiğinin bir göstergesidir.⁹²

1.1.3. Himâye/Telcie

İnsan işgücünün önemli olduğu dönemlerde iktidarlar, doğal olarak köylüleri toprağa bağlı tutmak istemişlerdir. Bunun çarpıcı örneklerinden biri, Abbâsîlerin ilk asrında, Mansûr döneminde el-Cezîre'de yaşanan bir olaydır. Emevîlerin son döneminde oluşan iktisâdî sıkıntıların yoğun olarak yaşandığı bu bölgede Mansûr'un emriyle bir vergi reformu yapıldı. Ancak bunun üzerine ortaya çıkan ek vergiler, köylülerin borçlanmasına yol açıyordu. Görevliler araziye olduğundan fazla ölçüyor, bu da mahsulden fazla bir vergiye sebep oluyordu. Köylüler tüm mahsullerini satsalar dahi vergi borçlarını ödeyemiyorlardı. Ayrıca artık verginin aynı değil de nakdi olarak alınması şartları daha da ağırlaştırıp köylüleri tefecilerin insafına bıraktı. Ağır vergi borcu altında kalan köylüler tüccarlara borçlanıp karşılığın arazilerini ipotek ettiriyor; borçlarını ödeyemeyince de arazilerine el konuluyordu. Çıkar yol bulamayan köylüler topraklarını terk edip dağlık bölgelere kaçıma başladılar.⁹³

Köylünün arazisini bırakıp kaçması, üretimin azalmasına sebep olacağı için hazineye zarar olarak yansması kaçınılmazdı. Bunun önüne geçmek için kaçan köylüleri bulmak amacıyla görevliler tayin edildi. Ancak bu şekilde sonuç almak mümkün olmayınca o bölgedeki insanların damgalanmasına karar verildi. Köylülerin ellerine, sırtlarına ve boyunlarına şehrin, köyün ve bölgenin rumuzu vuruluyor; sonra da malî sicil kayıtlarına yazılıyordu. Fakat başlıca işgücü kaynağı olan köylülerin

⁹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 85-88.; Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 110-111.; Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 304.; Fatih Güzel, "Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2 (2016), s. 129.

⁹³ Mustafa Demirci, "Abbâsîler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (cezîre) Sosyal Tarihi: VIII. yüzyılda Cezîre'de Köylü Hareketleri", *Mardin I Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 250-252.

topraklarını terk etmesini engellemek için başvuru bu yöntem, birçok insanı felç ederek iş göremez hale getirdi.⁹⁴

Mısır'da da benzer bir uygulama yaşanmıştır. Toprağını terk eden köylülere bulmak için bir teşkilat kurulmuş; fakir köylülerin ellerine ya da kollarına damgalar vurularak boyunlarında bir künye taşımaları zorunlu hale getirilmiştir.⁹⁵ Tarımın ekonomik şartların belirleyicisi olduğu bu dönemde insan emeği mühimdi. Bu yüzden köyünden kaçan ya da kaçmaya teşebbüs eden köylü, yerine iade edilerek toprağa bağlı tutulmaya çalışılmıştır.

Yukarıda da söylendiği gibi, geniş arazilerin iktâ edilmesi, büyük mülk sahiplerinin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Küçük toprak sahipleri ise bu durumun yol açtığı sorunlarla baş edebilmek, kendilerini emniyete almak, vergi yükünden kurtulmak ve unvan sahibi birisinin isminin himâyesine sığınmak gibi amaçlarla, topraklarını büyük toprak sahiplerinin mülkiyetine vermek zorunda kalmışlardır.⁹⁶ Bununla birlikte himâye için de ayrı bir vergi ödeme mükellefiyeti altına giriyorlardı. Bu telcieler/ilcâlar malîkânelerin oluşmasına neden olmuş ve Araplar arasında büyük toprak sahibi yeni bir sınıfı ortaya çıkarmıştır. Himâye vakalarının sık yaşanması şüphesiz köylünün durumunun iyi olmadığına bir göstergesi idi.⁹⁷

Himâye/ Telcienin ilk örneklerine Emevîler döneminde rastlanmaktadır. Velid'in halifeliği (705-715) zamanında Aşağı Irak'ta (Sevâd) köylüler, memurların usulsüzlüklerinden kurtulmak amacıyla topraklarını halifenin kardeşi Mesleme'nin üzerine yazdırmışlardı. Bu araziler daha sonra Mesleme'nin çocuklarına intikal etmiş; yani ailesinin mülküne dönüşmüştü.⁹⁸ Keza Abbâsîler döneminde de ilcâlar devam etmiştir. Çiftçiler yağmacılardan ve vergi memurlarının baskılarından kurtulmak amacıyla topraklarını nüfuz sahibi kimselerin adına kaydettirip ek vergi vermeyi de kabul ettiler. Bu olaylar merkezden uzak olduğu için kontrolün zor ve güvenlik sorunlarının daha sık yaşandığı Zencan, Cürcân, Taberistan, Ermeniyeye gibi bölgelerde

⁹⁴ Mustafa Demirci, "Abbâsîler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezîre) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezîre'de Köylü Hareketleri", s. 252-254.

⁹⁵ Maurice Lombard, *İslâm Medeniyetinin Altın Çağı İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2020, s. 179.

⁹⁶ Himâye, Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra feodal sistemin oluşmasında önemli bir unsur olmuştur. Konuyla ilgili olarak 3. Bölüm 99. sayfada gerekli bilgiler verilmiştir.

⁹⁷ Halil İnalcık, "İslâm Arazisi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi" s.36.; Abdülazîz Dûrî, "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", s. 228.; Ann K. S. Lambton, "İktâ Üzerine Düşünceler", çev. Halil İbrahim Hançabaz, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 2 (2016), s. 170.

⁹⁸ Corci Zeydan, *İslâm Toplamları Tarihi*, 1, s. 467-468.; Cengiz Kallek, "Telcie", *DİA*, XXXX, s. 399.

daha sık görülmekteydi.⁹⁹ İlcâlar, Orta Çağ'da dünyanın birçok bölgesinde kendinî güvende hissetmeyen köylülerin başvurduğu bir yöntem olmuştur.

1.1.4. Sosyal Yapı

Her toplumun sosyolojik örgütlenmesinde, ekonomik ve çeşitli toplumsal tecrübeler sonucu ortaya çıkan sosyal sınıflar veya tabakalar mevcuttur. Söz konusu dönemde Arap toplumunda halife ile aile mensupları havas adı verilen en üst sınıfı oluşturulardı. Valiler, komutanlar, aristokratlar diğer, ulemâ ise bir diğer sınıfa/tabakaya mensuplardı. Halktan oluşan avam sınıfı da iki kısma ayrılmaktaydı. Birinci kısmı sanatçılar, edebiyatçılar, sanayiciler meydana getirirken ikinci kısımda köylüler çiftçiler yer almaktaydı. Köle ve cariyeler ise toplumdaki en alt sınıfta bulunmaktaydılar.¹⁰⁰

Bilindiği gibi köleliğin tarihi çok eski zamanlara kadar gitmektedir. İslâm öncesi Arabistan'da çok yaygın olan kölelik kurumunda, İslâmiyet ile birlikte bazı değişiklikler yaşanmıştır. Örneğin Müslümanların köle olması yasaklanmış, esir olan kölelere fidye ödeyerek serbest kalma hakkı tanınmıştır. Köleliğin kaynağı ise savaş esirliği ve köle ailede doğmak olarak sınırlandırılmıştır. Fakat kölelik, teorik olarak kaldırılmış olsa bile, fiili olarak devam etmiş; özellikle de ilk fetihlerle beraber köle sayısında büyük bir artış yaşanmıştır.¹⁰¹

İlk dönem fetihlerden sonra ortaya çıkan kavramlardan biri de mevâlidir. Mevâli fetihlerden sonra esir düşmüşken İslâmiyet'i kabul ederek esaretten kurtulanlar ile köle olmadığı halde İslâmiyet'i kabul eden Gayri Araplar şeklinde iki gruba ayrılmaktaydı. Araplar güçlendikçe kendilerini mevâliden üstün görmeye başladılar. Öyle ki yolda mevâli ile aynı hizada yürümezler, aynı sofraya oturmazlar, aynı camiye gitmezler ve kızlarını onlara vermezlerdi. Mevâliden biri bir Arap kızla evlenir ve bu iş valinin kulağına giderse hemen boşanmaları sağlanırdı. Bir Arap'ın cenaze namazını Mevâliden birisi kıldırıamazdı. Kendilerini efendi, mevâliyi köle gibi gören Araplar onlara ikinci sınıf insan muamelesi yapmmakta idiler.¹⁰²

⁹⁹ Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harac ve Emval Kitapları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 55.; Abdülazîz Dûrî, "İslâm Toplumlarda İktâ'nın Ortaya Çıkışı", s. 229.

¹⁰⁰ Philip Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 466, 469.; Corci Zeydan, *a.g.e.*, 2, s. 588-607.; Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İstem*, 8 (2006), s. 65.

¹⁰¹ Bernard Lewis, *Ortadoğu'da Irk Kavramı ve Kölelik: Tarihsel Bir İnceleme*, çev. Özgür Balkılıç, Akılçelen Kitaplar Yayınları, Ankara 2017, s.s. 7-8.; Corci Zeydan, *a.g.e.*, 2, s. 575.; Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", s. 73.

¹⁰² Corci Zeydan, *a.g.e.*, 2, s. 300-303.; İsmail Yiğit, "Mevâli", *DİA*, XXIX, s. 424-426.

Köle ihtiyacı, imparatorluk en geniş sınırlarına ulaşır fetihler durduğunda, köle ticareti yapılarak sağlanmıştır. Nitekim bunun için Bağdat, Basra, Sâmerâ gibi birçok şehirde köle pazarları bulunmaktaydı. Saray hizmetlerinde, tarlalarda, ev hizmetlerinde, inşaat işlerinde ve diğer ağır işlerde çalıştırılmak için ucuz malîyetli köleler kullanılmaktaydı. Abbâsî halifesi Muktedir'in sarayında 11.000 hadım köle bulunduğu rivayet edilmektedir. Halifelerden başka devlet ileri gelenleri, onların yakınları ve büyük toprak sahipleri de köle sahibi olabiliyorlardı. Ömer'in hilâfeti döneminde Arapların köle olması yasaklandığı için köleler Doğu Avrupa, Türkistan ve Afrika gibi yerler başta olmak üzere yabancı memleketlerden temin edilmekteydi.¹⁰³

Emek ihtiyacının olduğu her yerde özellikle de büyük çiftliklerde ya köleler kullanılmış; ya da insanlar toprağa bağlı hale getirilerek onların işgücü kontrol altına alınmıştır. Bu durum feodal ilişkilerin doğmasına sebep olan uygulamaların başında gelmekteydi. İslâm tarihine bakıldığında tarım işlerinde genelde köylülerin çalıştırıldığı görülmektedir. Mülk sahipleri de emeğini kontrol altında tutabilmek için köylüyü zorunlu ikamete tabi tutmuşlardı. Bunun neticesinde çoğu zaman köylülerin hayat şartları kölelerinkine benzemektedir.¹⁰⁴ Köylüler kötü hayat şartlarına rağmen çok büyük isyanlara kalkışmamışlardır. Fakat bu durumun bazı istisnaları da bulunmaktadır. 8. yüzyılın sonlarına doğru Yukarı Mezopotamya'da köylü ayaklanmaları yaşandığı görülmektedir. Emîn ve Me'mûn'un taht mücadelesi sırasında da bir köylü ayaklanması yaşanmıştır. Bağdat'ın fakir halkı ayaklanarak yönetime el koymuş, buna da “çıplaklar ihtilali” denmiştir. Bir başka örnek de yine Me'mûn'un saltanatı sırasında (813-833) Mısır'daki Kıbtî sanatkarların isyanıdır. Gerçek bir sosyal patlama olan bu isyanda halife dahi savaş alanına gelmiş, isyanın bastırılması sonucu binlerce insan esir pazarlarında satılmıştır.¹⁰⁵ Bunların dışında Taberistan bölgesinde hüküm süren Karinî hânedanının emîri olan Mâzyâr'ın Abdullah b. Tâhir ile yaşadığı anlaşmazlık sonucunda başlattığı isyanda ve Karmatî hareketinde asıl savaş gücünü köylülerin oluşturması sosyal ve ekonomik şartlardan memnun olmadıklarının işaretidir.¹⁰⁶

¹⁰³ Maurice Lombard, *a.g.e.*, s. 228-229.; Philip Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 466-468; Corci Zeydan, *a.g.e.*, 2, s. 248.; Muharnmad 'Abdul-Jabbar Beg “Abbâsî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler”, çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1986), s. 519-520.; Ali Hatalmış, “İlk Dönem İslâm Tarihi Ekonomik Hayatta Kölelik ve Cariyelik”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2012), s. 211-214.

¹⁰⁴ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, s. 118

¹⁰⁵ Maurice Lombard, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁰⁶ Claude Cahen, *a.g.e.*, s. 133.; Ahmet Güner, “Karinîler”, *DİA*, XXIV, s. 493-495.

Köleler ise büyük çiftliklerde, İslâm dininin onlara tanıdığı haklar göz ardı edilerek, ağır koşullarda çalıştırılmışlardır. Dolayısıyla mahkûm oldukları zor hayat şartlarından dolayı birçok kez isyan etmişlerdir.¹⁰⁷ Özellikle 869-883 yılları arasındaki isyan bunların en büyüğüdür. Güney Irak'taki bataklıkta aşırı sulamadan dolayı tuzlanan toprakların temizlenmesi için tahsis edilen pirinç ve şeker kamışı gibi sulu tarım alanlarında Doğu Afrika'dan getirtilerek çalıştırılan zenci köleler on beş yıl, geniş bir alanda büyük bir isyanı sürdürmüşlerdi. Muhtâra adında bir başkent kurdular. Kendi adlarına para bastırdılar ve hutbe okuttular Bu isyana katılan zenci kölelerin sayısı bazı kaynaklarda 500.000 olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁸

Sosyal ve ekonomik koşullardan dolayı başlayan bu isyan, lideri Ali b. Muhammed'in de etkisiyle dinî bir renge bürünerek devam etmiştir. Ali b. Muhammed daha fazla taraftar kazanabilmenin en kolay yollarından birinin kendinî peygambere dayandırmak olduğunu bildiği için peygamber soyundan geldiğini iddia ederek isyanı Şîilikle bütünleştirmiştir.¹⁰⁹ Zamanla bir peygamber gibi davranmaya başlayan ve kendisine ayetler indiği iddiasında bulunan Ali b. Muhammed, Şîilikle birlikte Hâricîliği de amaçlarını gerçekleştirmek için araç olarak kullanmıştır.¹¹⁰

Sonuç olarak kapsamlı bir hazırlıkla ama güçlkle bastırılabilen bu isyan, imparatorluğun zaafının ortaya çıkmasına da yol açtı. Merkezden uzak bölgelerdeki ümerâ ortaya çıkan otorite boşluğundan cesaret alarak, idârî bakımdan biraz daha özerkleşme imkânı bulacaklardır. Fakat bu isyan sırasında önemli ticaret merkezleri harap olmuş; yolların güvenliği nedeniyle ticari akış sekteye uğramıştır. Özellikle zenci isyanından sonra Basra gibi ticaret merkezlerinde insanların dönecek evleri dahi kalmamış; Güney Irak'ın ziraî hayatı uzun süren isyandan çok olumsuz etkilenmiştir.¹¹¹

¹⁰⁷ Mustafa Demirci, *Siyahi Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 65-66.; Abdülaziz Dûrî, "İslâm Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", s. 230.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 172.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 183-184.; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 435; Cengiz Kallek, *a.g.e.*, s. 43. Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 108.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 91-92.; Hakkı Dursun Yıldız, "Ali b. Muhammed ez-Zenci", *DİA*, II, s. 413-414.

¹⁰⁹ Mustafa Demirci, *Siyahi Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, s. 111.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 172-173.; Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 245-247.

¹¹¹ Sir John Glubb, *The Course of Empire*, Published by Hodder, London 1965, s. 45.; K. N. Chaudhuri, "Müslüman Toplulukların Ekonomisi", *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 187.; Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 153.; Muhammad 'Abdul-Jabbar BEG "Abbâsî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler", s. 533-534.

1.2. Mahallî Hânedanların Kurulması

Halife Me'mûn'un son dönemlerinden itibaren, sivil ve askerî kuvvetler arasındaki denge, merkezde olduğu gibi eyaletlerde de bozulmaya başlamıştı. İsyanlar, iç savaşlar, saray mensuplarının lüks harcamaları, aşırı vergiler, memurların baskısı ve özellikle Irak'ta ziraatin ağır zarar görmesi sebebiyle tarımsal üretimdeki düşüş, hazinenin boşalması sonucunu doğurdu. Kaçgınlara ve tehcir olayları sebebiyle nüfus yapısı bozulurken üretim iyice yavaşladı. Ulaşım emniyetinin olmaması nedeniyle malların güvenli bir şekilde dolaşımı da aksadı. Bu durum ekonomide geleceğe dair olumsuz beklentilere yol açtığı için tüketimin kısılması sonucunu beraberinde getirdi. Büyük bir iktisadî sıkıntı ile karşı karşıya kalan devlet, kamu görevlerini yeterince yerine getiremiyor; askerin maaşını ödemekte, vergi toplamakta zorluk çekiyordu. Bundan dolayı iktâ sisteminde değişiklikler yapılması gerekti. Vergilerin acil nakit ihtiyacını karşılamak için iltizam usulü ile toplanması, halifeye ait arazilerle devlet görevlisi makamlarının açık arttırmayla satılması ve hatta özel servetlerin kamulaştırılması gibi uygulamalar da bütçenin denkleştirilmesine yetmedi.¹¹²

İltizam usulü damanlık ya da mukâtaa şeklinde oluyordu. Damanlıktan sonradan farklılaşsa da aslında vergi iltizamı idi. İlk halifeler zamanında uygulanmaya başlanan iltizam sistemi halifelerin devletin birçok bölgesinde egemenliklerini kaybettikleri, hazinenin boşaldığı ve maaş ödemelerini yapmak için nakit paraya ihtiyaç duydukları bu dönemde; arazi vergilerin toplanması işinin nakit para karşılığında daminlere bırakılması şeklinde yaygınlaşmıştır. Damanlar da zamanla mukâtaalara dönüşmüştür.¹¹³ Mukâtaa da ise vergi toplama yükümlülüğü olan kişinin idârî, askerî ve malî görevleri de bulunuyor; süresi de damanlığa nazaran daha uzun oluyordu. Gelirler düzensizleşince vergiler, vergi mültezimlerinden ziyade askerler tarafından tahsil edilmeye başlandı. Bu sistem, devletin yetkilerinin bir kısmını, kişilere devretmesi anlamına geliyordu. Nitekim vergilerin askerî görevliler tarafından iltizam usulüyle toplanması, eyaletlerin idaresinin askerîleşmesine yol açtı. Devletin birçok bölgesinde yaşanan bu askerîleşme, ordunun yönetim işlerine de karışması sonucunu doğurdu. Geniş bir arazinin vergisine el koymaları da bu komutanların kendi bölgelerinde bağımsızlaşmasını kolaylaştırdı.¹¹⁴ Vergi toplama işini üstlenen ümerâ, askerî güçlerine

¹¹² Cengiz Kallek, *a.g.e.*, s. 47.; Ann K. S. Lambton, "İkta Üzerine Düşünceler", s. 172-174.

¹¹³ Ann K. S. Lambton, "İkta Üzerine Düşünceler", s. 173.

¹¹⁴ Claude Cahen, "Selçukî Devletler Feodal Devletler mi idi?", trc. Lütfü Güçer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/ 1-4 (1955-1956), s. 349-350.; Ann K. S. Lambton, "İkta Üzerine Düşünceler", s. 174-175.

dayanarak idârî ve malî işleri de ele geçirince yerel güç odaklarına dönüştüler. Dolayısıyla merkezi idare bu bölgelerdeki hâkimiyetini giderek kaybetmeye başladı.¹¹⁵

İbn Haldûn devletin kuruluş aşamasında asabiyetin başlıca şart olduğunu; fakat zaman geçtikçe artık hânedana inanmanın ve liderine itaatin dinî bir vecibe hâline geldiğini söylemektedir. Hatta kelâm / akâid kitaplarında halifelikle ilgili görüşlerin de bu sebeple yer aldığını belirtir. Böylece hânedanın artık asabiye ihtiyacı kalmayınca iktidara “kulların itaati” üzerinden egemen olur. Abbâsî hânedanı da Arap asabiyeti zayıflayınca Deylemlilere ve Türklere dayanarak iktidarını sürdürmeye çalıştı. Fakat onların hâkimiyeti önce çevrede mahallî emîrler; sonra merkezde Türk ve İranlı istilacılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹¹⁶ İdarede İranlı unsurların yoğun bir şekilde yer alması, Sâsânî geleneklerini canlandırdı. Arazi sahibi olan Araplar ise İran’daki feodal sisteme uyum sağladılar.¹¹⁷

İmparatorluğu parçalanmaya götüren bu süreç 8. yüzyılın sonlarında devlet gücünün zirvesindeyken başlamış ve her bölgede farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. İlk olarak Kuzey Afrika’da merkezden atanan valilerin bölgenin idârî, askerî ve malî yönetimini tamamen kontrol altına almasıyla mahallî hânedanların kurulduğu görülmektedir. Şîî ve Hâricî inanç mensuplarının merkezden uzak bölgelerde yerleşik güçlerle anlaşamayan bedevilerin ve iktidarın dışında kalan kesimlerin muhalefetlerinden faydalanarak hâkimiyeti ele geçirmesiyle bölgede Şîî-Hâricî hânedanlar da kurulmuştur. Abbâsîlerin hilâfetin dinî konumuna vurgu yapmaları, dinî önderleri üzerinden daha çok Sünnîlerle ilişki kurmaları; hatta “resmi sünnî” propagandası yapıldığı görüntüsü vermeleri Abbâsîlere muhalefet edenlerin Sünnîliğe de muhalefet etmesine neden olmuştur. Bu yüzden impatarorluğun parçalanmasıyla birlikte kurulan hânedanların önemli bir kısmının Şîilik ve Hâricîliğe mensup oldukları görülmektedir.¹¹⁸

Hâricîlerin bir kolu olan İbâdiler merkezden uzak olması dolayısıyla inançlarını daha kolay yayabileceklerini düşündükleri Kuzey Afrika’ya yönelmişlerdir. Kısa zamanda siyâsî bir otorite hâline gelerek Tahert’i başkent yapan İbâdiler tarafından birçok Berberi kabilesi itaat altına alınmış ve Abdurrahman b. Rüstem “Emîrü’l-Mü’minîn” ilan edilmiştir. Böylece 777 yılında Kuzey Afrika’da ilk Hâricî hânedan

¹¹⁵ Ira M. Lapidus, *a.g.e.*, I, s. 196.

¹¹⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 374-375.

¹¹⁷ Hamilton A. R. Gibb, *a.g.e.*, s. 23.

¹¹⁸ Hamilton A. R. Gibb, *a.g.e.*, s. 23.

olan Rüstemi hânedanı kurulmuştur.¹¹⁹ Daha sonra Hz. Ali'nin soyundan gelen ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesi üzerine Mağrib'e kaçan İdris b. Abdullah, ehl-i beyte dayanması sebebiyle, buradaki kabileleri kolaylıkla kendisine bağlayarak İdrîsî hânedanını kurmuştur.¹²⁰

Kuzey Afrika'da ortaya çıkan mahallî hânedanlardan bir diğeri de Berberilerin kurduğu Midrârîlerdir. Emevîlerin kötü idaresi sebebiyle bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan hânedan, Hâricîliğe mensuptur.¹²¹ Bir Arap komutanının oğlu olan İbrahim b. Ağleb'in 800 yılında, 40.000 dinar karşılığında İfrîkiye valiliğine tayin edilmesi Ağlebi hânedanın kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak İbrahim, hutbede Abbâsî halifesinin adını okutarak sembolik olsa da bağlılığını sürdürmüştür.¹²²

Kuzey Afrika merkezden uzak, kabileci eğilimlerin güçlü olduğu ve kontrol edilmesi zor bir bölgeydi. Bu yüzden halifeler kendilerine vergi göndermeleri ve hutbede isimlerini zikretmeleri; yani tabi olarak tanınmaları karşılığında bölgenin yönetimini valilere bırakmışlardır. Valilerin bunu verâset hâline dönüştürmesiyle bölge ortaya çıkan hânedanlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu hânedanlar Abbâsî halifeleri adına hutbe okutmuş, halifelerin hâkimiyetlerini sembolik de olsa tanımışlardır. Kuzey Afrika'da mahallî hânedanların kurulduğu 8. yüzyılın sonundan 10. yüzyılın ortasına kadar devlet gelirlerinde %55 kadar bir azalma görülmektedir. Bu durumun büyük eyaletlerin mahallî hânedanların kontrolüne geçmesi ile birlikte daha önce bahsedilen karışıklıklar sebebiyle Sevâd¹²³ gelirlerindeki %75'lik düşüşle yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁴

Abbâsilerin parçalanması iktisadî ve sosyal değişimlerden kaynaklandı. Merkezi yönetimi destekleyen bürokratların ve küçük toprak sahiplerinin yerini askerler ve büyük toprak sahipleri aldı. Sonuç olarak merkezi otoritenin bu denli zayıflaması devletin kabuğuna çekilerek taşranın kontrolünü yitirmesiyle sonuçlandı. Bu boşluktan yararlanan valiler ise bulundukları bölgelerde kendi hânedanlarını kurarak egemenliği büyük ölçüde devraldılar. Halifeliğin parçalanışı Batı'da 8. yüzyılın sonlarında, Orta

¹¹⁹ Mahfuz Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 38, S. 1 (1998), s. 462-464.

¹²⁰ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri Devletler, Prenslıklar, Hânedanlıklar, Kronolojik Soy Kütüğü*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s.64.; Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 109.; Mehmet Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet: İdrisîler" *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1 (2003), s. 3-4.; Muhammed Razuk, "İdrisîler", *DİA*, XXI, s. 495.

¹²¹ İbrahim Harekât, "Midrârîler", *DİA*, XXX, s. 14-16.

¹²² Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri Devletler, Prenslıklar, Hânedanlıklar, Kronolojik Soy Kütüğü*, s. 70.; Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *DİA*, I, s. 475.

¹²³ Sevâd: Irak'ın güney bölgesine verilen ad. Bkz. Mustafa Demirci, "Sevâd", *DİA*, XXXVI, s. 576-578.

¹²⁴ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 564.; Cengiz Kallek, *a.g.e.*, s. 56.; Nahide Bozkrt, *a.g.e.*, s. 141.

Asya'da ve İran'da 9. yüzyılın ortalarında yaşanmış; çözülme 10. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır.¹²⁵

Bu parçalanmanın sonucunda Kafkasya ve Batı İran'da, Dülefler, Cüstânîler, Sâcîler, Müsâfiriler, Revvâdiler, Şeddâdiler, Büveyhîler, Hasanveyhîler, Annâziler, Kâkûyîler, Ziyâriler; Doğu İran, Mâverâünnehir ve Harezm'de, Tâhirîler, Sâ mânîler, Saffârîler, İlyâsîler; Irak ve el-Cezîre'de, Hamdânîler, Mezmediler, Mervânîler, Ukaylîler ve Numeyrîler; Mısır ve Suriye'de, Tolunîler, İhşîdiler, Mirdâsîler gibi hânedanlar ortaya çıkmıştır.¹²⁶

İbn Haldûn bu vaziyeti siyâsî iradenin kabuğuna çekilmesiyle valilerin atandıkları bölgelerde güçlenmesi ve bunun verâsete dönüşmesi sonucu imparatorluğun her yerinde yerel hânedanların ortaya çıkması olarak açıklamaktadır.¹²⁷ Bu hânedanlar bölgedeki tüm yetkilere sahip olmakla birlikte halifelerin manevî desteğine her zaman ihtiyaç duyuyorlardı. Merkeze yıllık belli bir miktâr vergi gönderilmesi ve hutbelerde halifenin adının zikredilmesi karşılığında halife onların egemenliğini onaylamaktaydı. Böylece İslâm dünyasında iktâ tevcihi ile oluşan, devletin başında bir halifenin olduğu fakat siyâsî birliğin olmadığı her emîrin kontrolü altında tuttuğu bölgedeki siyâsî, askerî ve ekonomik tüm gücü ele geçirdiği feodal bir yapı oluşmuştur.

Bu dönem Fâtımîler'in (909-1171) Sünnî Abbâsî hilâfetine karşı imâmet iddiasıyla tarih sahnesine çıkarak önce Kuzey Afrika'yı daha sonra Mısır ve Suriye'yi etkileri altına aldıkları bir dönemdir. Emîrû'l-Mü'minîn unvanını kullanan Fâtımîler'in kurulmasıyla beraber artık İslâm dünyasında bir de Şîî halife bulunmaktaydı. Buna Endülüs Emevî Hükümdarı III. Abdurrahman'ın hem içerde birliği sağlamak hem de Abbâsî halifelerinin eski güçlerini kaybetmesiyle oluşan siyâsî boşluğu doldurmak amacıyla "Emîrû'l-Mü'minîn" ve "Nasır Li-dinîllâh" unvanlarını kullanarak kendisini halife ilan etmesi de eklenmiştir. Bunun sonucunda hilâfetin bölünmezliği düşüncesi geçersiz hale gelmiştir. Artık İslâm dünyasında ikisi Sünnî biri Şîî olmak üzere üç halife bulunmaktaydı.¹²⁸

¹²⁵ Lapidus, *a.g.e.*, s. 203.

¹²⁶ İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 201.; İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 556, 564.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 270-271.; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 466.; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 113.

¹²⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 565.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 25.; İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 473.; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 497.; Philip Hitti, *a.g.e.*, s. 640.; Mehmet Özdemir, *Endülüs*, s. 69-71.

Abbâsîler zayıflamalarına rağmen meşrûiyet kaynağı olarak hânedanların kendilerine itaatini devam ettirmişlerdir. Rakipleri olan Fâtımîler, Abbâsîlerin bu gücünü ortadan kaldırabilmek için bu hânendanları kendilerine bağlamak istemişlerdir. Fatîmî halifesi Zâhir bu sebeple Gazneli Sultan Mahmud'a hil'at ve kıymetli hediyeler yollayarak kendisine tabii olmasını sağlamaya çalışmış ve hutbeyi kendisi adına okutmasını istemiştir. Bunu kabul etmeyen Mahmud hediyeleri de Abbâsî halifesine göndermiştir.¹²⁹

Daha önce de belirtildiği üzere imparatorluğun zayıflamasıyla beraber valiler atandıkları yerlerdeki idârî, iktisâdî ve askerî yetkileri ellerine geçirdiler ve bunun verâset sistemi hâline gelmesiyle mahallî emîrler konumuna geldiler. Eyaletlerde denetimin mahallî yöneticilere geçmesi iki şekilde gerçekleşti. Birincisi halife tarafından bir bölgeye vali olarak atanan askerlerin o bölgedeki tüm yetkileri ellerine geçirmeleri şeklindeydi. Bu zamanla veraset şekline dönüştü. İkincisi de otoritenin ortadan kalktığı bölgelerde halkın merkezi yönetime direnmesiyle vuku buldu.¹³⁰

Bunun İran'daki ilk örneği Tâhirîlerdir. Me'mûn'un kardeşi Emîn ile taht kavgası sırasında kendisini destekleyerek galibiyetinde pay sahibi olan Tâhir b. Hüseyin'i Horasan'a vali olarak atamasıyla Tâhirî hânedanının temelleri atılmıştır (821). Tâhir'in nüfuzunun artması sebebiyle halife o öldükten sonra bu aileyi yok sayamayarak oğlunu onun yerine atadı. Onlar da halifeye itaat ederek Horasan'da Abbâsî yönetimini güçlendirmek için çalıştılar. Aralarındaki tabiiyet hukuku gereği, istediğinde halifeye askerî hizmet verdiler. Tabii valiler yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece halifeler de onlara menşur vererek hâkimiyetlerini onaylamışlardır. Bu onay Tâhirîlerin meşrûiyetlerini sağlamaları açısından önemliydi. Bunun karşılığında Tâhirîler de hilâfet merkezine önemli miktârda vergi ödemekteydiler. Halife vergileri veya idareyi teftiş için hiçbir müdahalede bulunmamakla birlikte Tâhirîler Abbâsî hilâfetine bağlı kalarak bölgedeki Arap otoritesinin temsilcisi olmuşlardır.¹³¹

İkincisi ise halifelerin merkezi otoritenin zayıflaması üzerine bir bölgeyi askerî güç kullanarak gasp eden kişinin hâkimiyetini onaylanmak zorunda kalmasıyla mahallî

¹²⁹ Murat Öztürk, "Zâhir el-Fâtîmî", *DİA*, XXXIV, s. 88-89.

¹³⁰ Lapidus, *a.g.e.*, s. 197.

¹³¹ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, çev. Filiz Akçay, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015, s. 12-17.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 313.; Amir Hasan Sıddîqî, *a.g.e.*, s. 22.; Lapidus, *a.g.e.*, s. 123-124.; Abdülaziz Dûri, *Abbâsîler Tarihi- Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, s. 327-329.; Bosworth, "Tâhirîds", *EF²* (İng.), X, s. 104-105.; Hasan Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX.

hânedanların kurulmasıdır. Buna verilebilecek örneklerden biri Saffârîlerdir. Hânedanı kuran Ya'kub b. Leys es-Saffâr (867-879) önce Sistan'a hâkim oldu. Daha sonra Abbâsîlerin bölgedeki temsilcileriyle mücadele etti. Tâhirîlere son vererek Nîşâbur'u ele geçirdi. Dönemin diğer emîrleri gibi Bağdat'ı ele geçirme amacıyla Ya'kub'un Vâsıt'a kadar gelmesi halifeyi telaşlandırdı. Ya'kub'u durdurmak amacıyla üstüne yürüyen Abbâsî ordusu başarılı olduysa da bu galibiyet sistemin dönüşümüne engel olamadı. Bu arada Zenci isyanı ile uğraşan devlet Ya'kub'un ölümünden sonra yerine geçen Amr b. Leys'in (879-902) vergi vermeyi kabul etmesiyle Fars, Horasan, Kirman, İsfahan, Cürcan, Sistan ve Sind vilayetlerindeki egemenliğini tanımak zorunda kaldı. Halife Mu'tazîd-Billâh Amr'ı meşrû olarak tanıdığının simgesi olarak ona bir sancak gönderdi. Amr da tabiiliğinin göstergesi olarak hutbelerde halifenin adını zikretti. Ayrıca Amr bu süreçte halife ile kurduğu hukuk gereği halife istediğinde askerî olarak hizmet vermekteydi.¹³²

Orta Çağ'da bir bölgeyi ele geçiren emîrin meşrûiyet kazanması için halifenin onayı gerekmektedir. Bunun şartlarından biri halife adına hutbe okutmaktır. Mahallî hânedanlara bakıldığında genellikle halifeye tabi kalarak hutbede önce Abbâsî halifesinin adını okuttukları görülmektedir. Bunun yanı sıra halife ile emîrlerin aralarındaki güç dengesini gösteren alametlerin en önemlilerinden biri olan hutbelerde zaman zaman farklılıklar görülmüştür.¹³³

Hutbe meselesi, Bağdat'ı istila eden bazı emîrlerin adları da halifelerle birlikte zikredildiğinde bu durumu kabul etmeyen diğer ümerânın halifelikle ilişkilerine de yansımıştır. Nitekim halifenin Büveyhîlerin kontrolünde olduğu dönemde Sâmanîler, Büveyhî otoritesini kabul etmemek için Mutî'-Lillâh'ın (946-974) halifeliğini de tanımadılar. Ancak hutbede ondan önceki halife Müstekfî-Billâh'ın (944-946) adını anmaya devam ederek bunun Şîîlerin himâyesindeki halifeye karşı olduğunu ihsas edip hilâfete kurumsal bağlılıklarını devam ettirdiler.¹³⁴

Bu dönemde oluşan feodal ilişkilere bakıldığında kendine has ritüellere sahip olduğu görülmektedir. Bunlardan biri de halifelerin emîrlere hil'at göndermeleridir. Halifeler hâkimiyetlerini tanıyıp onayladıkları emîrlere bunun bir nişânesi olarak hil'at

¹³² Amir Hasan Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, Jamiyat-ul Falah Publication, Karachi 1942, s. 33-35.; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 240-241.; Saim Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), s. 80-81.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, s. 464-465.

¹³³ Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, XVIII, s. 425-428.

¹³⁴ Mustafa Baktır, "Hutbe", s. 425-428.

göndermişlerdir. Bunun dışında halifeler emirlerine uygun olarak orduya katıldıklarında, isyan bastırdıklarında ya da devleti uğraştırabilecek bir ayaklanmanın önüne geçtiklerinde taltif etmek amacıyla tabiilerine hil'atler göndermişlerdir.¹³⁵

Orta Çağ'da egemenliğin simgelerinden biri de sikke kestirmektir. Devletin başına geçen kişi mutlaka kendi adına sikke darp ettirmektedir. Abbâsîlerin zayıflamasıyla ortaya çıkan emîrlerden hâkimiyetlerinin alameti olarak sikke darp ettirenler, sembolik de olsa halifeyi metbû olarak tanıdıkları için sikkelerde halifenin adının kendi adlarından önce yazılmasına dikkat etmişlerdir.¹³⁶ Halifeler başta emîrlerin sikke kestirmesine ve bağımsız hareket etmelerine karşı çıksalar da sonunda onları tanımak durumunda kalmışlardır. Mısır'a vali olarak gönderilen Ahmed b. Tolun'un zamanla güçlenerek Suriye ve Filistin'i kontrolü altına alıp kendi adına sikke kestirmesi buna örnektir. Bunun üzerine halife tarafından azledilmiş fakat bağımsız hareket etmeye devam etmiştir. Bölgede Tolunoğullarının gücünün yerleştiğini gören halife ismine hutbe okunması, sikke darp edilmesi ve vergi gönderilmesi karşılığında Tolunoğulları emîrlerini tanımak durumunda kalmışlardır.¹³⁷

10. yüzyıla gelindiğinde hilâfet toprakları parçalanmış durumdaydı. Halifenin otoritesi bölgelerinde güçlenen emîrlere tarafından paylaşılmıştı. Bu emîrlikler birbirleriyle mücadele ederek hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışmaktaydı. Zaman zaman da bunu başararak çevrelerindeki emîrlik/krallıkları hâkimiyet altına almışlardır. Böylece kendi bölgesinde bağımsız fakat bir üst emîre ve en tepede de halifeye bağ ile gerçekleşen bir hiyerarşi oluşmaktaydı. Azerbaycan ve Ermenistan bölgeleri yıllık 120.000 dinar karşılığında Yusuf b. Ebû's-Sâc'a daman olarak verilmişti (928). Bu damanlık aslında mukataa şeklinde idi.¹³⁸ Sâcoğulları halife tarafından Ermeniye valiliği ile görevlendirilince, Ermeni Krallığı kontrol altında tutmuşlardır. Ermeni kralı Aşot; Yusuf b. Ebû's-Sâc'a itaat etmiş, halifeye vergi göndermiş, halife ve Yusuf b. Ebû's-Sâc da onu kral olarak tanımıştır. Böylece bir üst emîre tabi olmak şeklinde gelişen bir tabiiyet bağı kurulmuştur.¹³⁹

¹³⁵ Mehmet Şeker, "Hil'at", *DİA*, XVIII, s. 22-25.

¹³⁶ Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, XXXVII, s. 179.

¹³⁷ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, XXXI, s. 234234.; M. S. Gordon, "Tulunids", *EF*² (İng.), X, s. 616-618.

¹³⁸ Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 429.

¹³⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, (1978), s. 118.; Ali İpek, "Sâcoğulları", *DİA*, XXXV, s. 364-366.; Mehmet Emin Şen, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6 (2019), s. 147-148.; Bosworth, "Sadjids", *EF*² (İng.), VIII, s. 745-746.

Bu şekilde tabiyetin bir başka örneği de Karinîlerdir. Sâsânilerden beri İran'ın Taberistan bölgesinde hüküm süren hânedan, Tâhirîlerin ortaya çıkmasıyla beraber onlara bağlanmış ve vergileri de Tâhirî emîrlere vermişlerdir. Hatta Karinî Emîri Mâzyâr'ın Tâhirîlere ödediği haracı direk halifeye vermek istemesi Tâhirî Emîri Abdullah ile arasının bozulmasına yol açmış bu da Mâzyâr'ı Abbâsîlere karşı ayaklanmaya iten sebeplerden biri olmuştur.¹⁴⁰

Bu dönemde özellikle Bağdat'a yakın yerlerde hüküm süren emîrlerin amacı Bağdat'ı ele geçirmektir. Ziyârâ emîri Merdâvîc de bunlardan biriydi. Onun maksadı Bağdat'ı ele geçirerek Fars hâkimiyetini kurmak, Arapların devletini silmektir. Bağdat'a varırsa Kisra'nın eyvanını İslâm öncesindeki halinde olduğu gibi kendi iktidarı için hazırlamayı düşünmekteydi.¹⁴¹ Fakat İsfahan, Ahvaz ve Hûzistan'ı ele geçirdikten sonra da olsa buraları kendisine iktâ etmesi için Halife Muktedir'e haber göndererek onayına başvurdu. Halife bu bölgeleri kendisine her yıl iki yüz bin dinar göndermesi karşılığında ona iktâ olarak verdi.¹⁴²

İslâm dünyasında toprakların iktâ olarak verilmesi devlet başkanının tasarrufu ile keyfi bir şekilde gerçekleşmiştir. Halife teorik olarak iktâları geri alabilme yetkisine sahiptir. Fakat uygulamaya bakıldığında özellikle valilere iktâ olarak verilen mahiyetteki topraklar babadan oğula geçen ve geri alınamayan topraklar hâline gelmiştir.

Halifeler gerek kendileri tarafından atanan gerekse de bir bölgede askerî kuvvetle hâkimiyet tesis eden ve tanımak durumunda kaldıkları valilerin güçlenip hânedan olarak tarih sahnesine çıkmalarıyla oluşan fiili durumu kabul etmek durumunda kalmışlardır. Böylece İslâm dünyasında Abbâsîlerin gücünün zayıflamasına paralel olarak yeni bir idârî durum ortaya çıkmıştır. Bu yeni durum emîrlere halife arasında karşılıklı olarak bazı yükümlülükler bulundurmaktaydı ve emîrlere mükellefiyetlerini yerine getirdikleri sürece hâkim oldukları bölgelerde hüküm sürmelerine izin verilmekteydi. Bu ilişki ağına bakıldığında sikke kesmek, hutbe okutmak, vergi vermek ve gerektiğinde halifeye asker olarak hizmet etmek gibi şartlar içerdiği görülmektedir. Şartlar yerine getirildiği müddetçe halifeler bölgeyi iktâ ettikleri

¹⁴⁰ Ahmet Güner, "Karinîler", *DİA*, XXIV, s. 493-495.

¹⁴¹ Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecaribü'l-Ümem*, trc. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 298.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁴² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 190.

emîrlere idare menşuru vererek hâkimiyetlerini tanımaya ve onaylamaya devam etmişlerdir.

1.3. Emîrû'l-ümerâlık Kurumu

Çevrede bunlar yaşanırken merkezde Türk kökenli emîrlar halifenin tüm yetkilerini alarak hâkimiyeti ele geçirdiler. Ümerâ yönetimde söz sahibi olmaya başlayınca, iktâ tevcihinde de artışlar yaşanmaya başladı. Bunlara paralel olarak imparatorlukta ekonomik sıkıntı gün geçtikçe artıyordu. Vezirler görevlerini iyi bir şekilde yerine getiremiyor; elinde mal olan amiller, bu malları göndermiyorlardı. Tek başlarına bir şey yapamayan halifeler artık komutanlar arasındaki rekabetten faydalanarak onların güçlerini kırmaya çalışıyorlardı. Bu siyâsî istikrarsızlık ortamında halife olan Râzî-Billâh (934-940) devlet otoritesinde büyük bir boşluk olduğu düşüncesiyle Basra ve Vasıt valisi Ebû Bekr Muhammed b. Râik el-Hazerî'yi emîrû'l-ümerâ tayin etti (936). Emîrû'l-ümerâ; ordunun başkomutanlığı, Berîd teşkilatının idare edilmesi, memurların, valilerin ve vezirlerin tayin edilmesi, divanlara başkanlık edilmesi gibi yetkileri de ele geçirmişti. Bunun sonucunda halifeden sonra ikinci adam olan emîrû'l-ümerâ devletin idârî, malî, askerî işlerinde en yetkili kişi hâline geldi. Halife hutbelerde kendi adından sonra onun adının anılmasını bütün eyaletlere bildirdi. Bütün vergiler onların hazinesine gidiyor, bu paralarla istedikleri şekilde tasarrufta bulunuyorlar ve halifeye diledikleri miktârda bir para veriyorlardı.¹⁴³

Yakındoğu'da binlerce yıl önce yaşanan asker-ruhban mücadelesinin Orta Çağ'da Irak'ta emîrû'l-ümerâlar ile halifeler arasında tekrar yaşandığı görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, eski çağlardan bu yana dinî ve dünyevî hâkimiyet bazen bir elde toplanırken bazen de ayrılmış ve bu ayrışma ruhanilerle, meşrûiyetlerini sağlamak için inancın gücüne ihtiyaç duyan dünyevî liderler arasında çatışmaya sebep olmuştu. Bu rekabetten başarılı çıkan siyâsî otorite din adamlarına dokunmamış; hatta onların dinî otoritelerinden faydalanmış ve iktidarlarını bu sayede kutsallaştırarak toplumu yönetmişlerdi.

Emîrû'l-ümerâlık kurumunun tesisi ile iktâ, devletin asli kurumlarından biri hâline geldi. Devletin bütçesinin yarısının orduya gittiği bu dönemde mevcut çiftlikler

¹⁴³ İbn Miskeveyh, *a.g.e., Tecaribü'l-Ümem*, s. 330-331.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 269-270.; İbnü't Tiktâka, *a.g.e.*, s. 202.; İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer, *el- Bidaye ve'n-Nihaye: Büyük İslam Tarihi*, XI, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, s. 321.; Kalkaşendî, *a.g.e.*, 151.; Ahmet Ağırakça, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, Akdem Yayınları, İstanbul 2015, s. 83-84.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 105-106.; Fatih Güzel, *Abbâsilerde Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi*, s. 64.; K. V. Zetterstéen, "Amîr al-Umarâ", *EF²* (İng.), I, s. 446.

askerlere dağıtılmak suretiyle devlet kasasının açığı giderilmeye çalışıldı. Dağıtılan çiftlikler zamanla irsîleşti. Teoride Müslümanların haraç arazisi edinmemesine rağmen askerlere haraç arazilerinin vergi gelirleri de tahsis edildi. Bu iktâ dağıtımını askerleri toprak aristokratları arasına soktu. Merkezdeki komutanlar arasında yaşanan iktidar kavgaları bir ordu iktidarı yarattığı gibi mahallî hânedanların güçlenmesine de sebep olmuştur. Bu mücadeleler mahallî hânedanların emîrlerinin Bağdat halifeliğini kontrol ederek emîrî'l-ümerâlık makamını alma mücadelesine dönüşmüştür.¹⁴⁴

İmparatorluğun parçalanmasıyla kurulan mahallî emîrliklerin son halkasını emîrî'l-ümerâlık kurumunun tesisi oluşturmaktadır. Halife, merkezi kontrol altında tutan askerlere bu unvanı vererek onların mevkilerini, kendisinden sonra; fakat diğer emîrlikler üzerinde olmak kaydıyla, kendinden sonra ikinci sıraya yükseltmiştir. Bunun sonucu olarak özellikle merkeze yakın ümerâ, bu unvan sayesinde halifeyi kontrol altında tutmak ve egemenlik alanlarını genişletmek için birbirleriyle de sürekli mücadele halinde olacaklardır.

İbn Râik'ten sonra Beckem et-Türkî emîrî'l-ümerâ tayin edildi. Beckem ile birlikte artık paralarda halifeyle beraber emîrî'l-ümerâ'nın da adının yazıldığı görülmektedir. Bu da aslında emîrlerin güce biraz daha ortak olduğunu, hutbe ve paralarda adlarının bulunması gibi usullerle de yeni kurulan yapının kurumsallaştırıldığını göstermektedir.¹⁴⁵

Beckem'den sonra İbn Râik ikinci defa emîrî'l-ümerâlığa getirildi. Fakat sadece altı ay kalabildi. Bağdat'ı istila etme düşüncesinde olan komutan Ebû'l-Hüseyn el-Berîdî bir ordu ile beraber Bağdat'a yürüyerek halifeyi ve İbn Râik'i yenilgiye uğrattı. Halife bu yenilgi üzerine başkenti terk ederken Berîdî Bağdat'ı istila etti. Bunun üzerine Halife Muttakî Lillâh (940-944) Hamdânî emîri Hasan'a haber göndererek ondan yardım istedi. Hasan, kardeşi Seyfûddeve'yi halifeye yardım etmesi için gönderdi fakat halife çoktan Bağdat'ı terk etmişti. Bunun üzerine hep beraber Hamdânîlerin merkezi Musul'a gittiler. Hasan, ilk iş olarak emîrî'l-ümerâ olmak yolunda engel olarak

¹⁴⁴ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, s. 168-169.; Ann. K. S. Lambton, "İkta Üzerine Düşünceler", s. 168.

¹⁴⁵ Günnur Aydoğdu, "Tarihi Olaylar Bağlamında Abbâsiler Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 2 (2018), s. 57.; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrî'l-Ümerâ", *DİA*, XI, s. 158.; Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", *DİA*, V, s. 287-288.

gördüğü İbn Râik'i öldürerek ondan kurtuldu. Bunun üzerine halife Hamdâni Emîri Hasan'ı emîrü'l-ümerâ tayin etti.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s. 275.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 319, 322, 324.; Fatih Güzel, *a.g.t.*, s. 86-89.; Ahmet Güner, "Muttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, s. 223-224.; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîru'l-Ümerâ", *DİA*, XI, s. 158-159.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARDAN ÖNCE İRAN, IRAK VE SURİYE'DE HÜKÜM SÜREN MAHALLÎ HÂNEDANLARIN HİLÂFET KURUMUYLA İLİŞKİLERİ

Arap İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı parçalanmasıyla oluşan yapı hânedanların kendi bölgelerinde siyâsî, iktisâdî ve askerî olarak her açıdan kontrolü ellerinde tuttukları feodal bir şekle büründü. Sistemin gereği olarak egemenlik sadece devletin başkanı olan halifeye ait olmaktan çıktı ve emîrlere tarafından bölüşüldü. Halifeler önce çevrede hâkimiyetlerini kaybetmiş ve imparatorluğun her bölgesinde mahallî hânedanlar ortaya çıkmıştır. Daha sonra merkezde de dışarıdan gelen hânedanların devletin başkentini ele geçirerek emîr-ü-ümerâ / sultan unvanını aldığı ve halifelerin dünyevi işlerden el etek çektilerilerek dinî liderler olarak konumlandırıldığı bir süreç başladı. Bunun İran coğrafyasındaki ilk örneğini Tâhirî hânedanı oluşturmaktadır.

2.1. Tâhirîler (821-873)

Yukarıda ifade edildiği üzere, halifelerin merkezi otoritenin zayıflaması nedeniyle, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde güç odağı haline gelen kimselerin hâkimiyetlerini onaylamak zorunda kalmaları yerel hânedanları ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Horasan-İran bölgesinde de bu hânedanların birçok örneği bulunmaktadır. Devletle bağlarını bir nevi muhtariyet şeklinde sürdüren yöneticiler, halifenin otoritesini kabul ettiklerinin göstergesi olarak, en önemli egemenlik sembollerinden olan hutbede halifenin adını zikretmekteydiler. Hutbenin yanı sıra sikkelerdeki hiyerarşi de, halifelerle emirler arasındaki güç dengesini gösteren alametlerin en önemlilerinden biri olarak ön plana çıkmaktaydı.

Horasan'da hüküm süren bu hânedanların ilki Tâhirîlerdir. Halife Hârûnürreşîd büyük oğlu Emîn'i kendi veliahdı; Horasan'a tayin ettiği Mem'ûn'u da Emîn'in veliahtı tayin etmişti. Fakat Hârûnürreşîd öldükten sonra Emîn kardeşinin yerine oğlunu veliaht yaptı. Bu durumun Emîn ile Mem'ûn'u karşı karşıya getirdi ve Me'mûn Horasanlı ümerânın desteğiyle galip geldi. Tahîr b. Hüseyin de Me'mûn'un

yanında yer alarak onun tahtı ele geçirmesinde pay sahibi olanlardan birisiydi. Halife Me'mûn ona “Zü'l-yemîneyn, Sâhibü habli'd-dîn” lâkaplarını vererek; el-Cezîre, Suriye, Mısır ve Mağrib'i kapsayan bölge valiliğine (814) ve daha sonra da Bağdat sâhibü's-şurtalığına tayin etti. Bir süre sonra halifenin kendisini bertaraf etmek istediği endişesine kapılan Tâhir, buna rağmen kendisini Horasan valiliğine tayin ettirmeyi başardı ve Abbâsî ordularının da başkomutanı oldu. Böylece Tâhirî hânedanın temelleri atıldı (821). Tâhir idârî görevlere de sahip olan bir kumandan konumuna geldi.¹⁴⁷ Ancak o kadar nüfuz elde etmiş bulunuyordu ki, ayrıldığı makama da oğlu tayin edildi. Tâhir iki yıl süren Horasan valiliği zamanında halifenin adını hutbe ve paralardan çıkararak bağımsız hareket edecek güce erişmiştir.¹⁴⁸

Bu sebeple halife, Tâhir'in nüfuzunu dengeleyebilecek başka güçler oluşturmak zorunda kaldı. Bu kapsamda Ermenistanlı, Mâverâünnehirli ve Kuzey Afrikalı emirlerin kumanda ettiği Şakiriyye birliklerini kurdururken; sonraki dönemlerde daha da artacak olan Türk köleleri istihdam etmeye başladı.¹⁴⁹

Tâhir öldükten, bir rivayete göre zehirlenerek öldürüldükten sonra halife bu ailenin bölgedeki gücünü görerek; ondan sonra oğulları Talha ve Abdullah'ı emîrlik makamına atamak zorunda kaldı. Bununla birlikte her ikisi de, hüküm sürdükleri dönem boyunca, babalarının aksine halifeye itaatte kusur etmemiş; Horasan'da Abbâsî yönetimini güçlendirmek için çalışmışlardır. Aralarındaki tabiiyet hukuku gereği, halife istediğinde asker vererek ve devlete isyan edenlerle savaşarak hizmet ettiler. Talha Hâricîlerle, Abdullah da Hâricî ve Zeydîlerle mücadele etti. Vergi vermeyip isyan eden Mısır valisinin üzerine halifenin emriyle yürüyerek itaat altına aldı. Sonra da İran'da isyan eden Bâbek el-Hürremî ile mücadele etmekle görevlendirildi.¹⁵⁰

Abbâsîlerde merkezi otoritenin zayıflaması üzerine, devletin çevreyle yeni bir tabiiyet ilişkisi kurduğu; yani yeni bir yönetim modeli ortaya koyduğu ifade edilmişti. Yakın Doğu'da bu idârî bağ daha çok askeri kuvvete dayandığından, bu hânedanlar birbirlerine üstünlük sağlamak için devamlı mücadele hâlinde olmuşlardır. Nitekim

¹⁴⁷ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 12-14.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 313.; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 119.; Lapidus, *a.g.e.*, s. 192.; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 229-230.; Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 28.; Bosworth, “Tâhirids”, *EF*² (İng.), X, s. 104-105.; Hakkı Dursun Yıldız, Emîrü'l-Ümerâ”, *DİA*, XI, s. 158-159.

¹⁴⁸ Gerdizî, *a.g.e.*, s. 13.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 342.; Amir Hasan Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, s. 20.; Hasan Kurt, “Tâhir b. Hüseyin”, *DİA*, XXXIX, s. 399-400.

¹⁴⁹ Lapidus, *a.g.e.*, s. 191-193.

¹⁵⁰ Gerdizî, *a.g.e.*, s. 16-17.; Amir Hasan Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, s. 21.; Abdülaziz Dûri, *Abbâsîler Tarihi Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, s. 327.; Mustafa Baktır, “Hutbe”, *DİA*, XVIII, s. 425-428.; Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 60-62.; Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, I, s. 137-138.; Bosworth, “Tâhirids”, *EF*² (İng.), X, s. 104-105.

İran'ın Taberistan bölgesinde hüküm süren Karinîler, Tâhirîlere tâbi olarak onlara vergi vermişlerdir. Karinî emîri Mâzyâr'ın güya vergiyi doğrudan halifeye vermek istemesi Abdullah'la arasının açılmasına; isyan edip Babek ile işbirliği etmesine yol açmıştır. Ancak Abdullah, idârî İdârî hiyerarşinin bir tezahürü olarak halifenin emriyle bu isyanı bastırmıştır.¹⁵¹

Tabii valiler yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece halifeler onlara menşur vererek hâkimiyetlerini onaylamışlardır. Bu onay Tâhirîlerin meşrûyetlerini sağlamaları açısından önemliydi. Bunun karşılığında Tâhirîler de hilâfet merkezine önemli miktârda vergi ödemekteydiler. Halife vergileri veya idareyi teftiş için hiçbir müdahalede bulunmamakla birlikte Tâhirîler Abbâsî hilâfetine bağlı kalarak bölgedeki Arap otoritesinin temsilcisi olmuşlardır.¹⁵²

II. Tâhir b. Abdullah'ın oğlu olan Muhammed Taberistan valisinin zulmettiği gerekçesiyle Zeydîlerle iş birliği eden halkın isyanıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu mücadeleler sırasında önce Taberistan ve Rey kaybedilmiş; Sistan, Kirman ve Herat'ı zapt eden Saffârîlerin Nişabur'u ele geçirmesiyle Tâhirîlerin Abbâsî Halifeleri adına yürüttükleri Horasan valiliği sona ermiştir.¹⁵³

2.2. Saffârîler (861-1003)

Tâhirîler zayıflarken Saffârîler İran'da yeni bir mahallî güç olarak ortaya çıkmıştır. Onlar Abbâsî hilâfetinin İran'daki hâkimiyetini derinden sarsmak suretiyle, İslâm dünyasında feodalleşme olarak adlandırılabilir olan idârî dönüşümü, adeta kurumsallaştıran hânedandır. Zira onların tarih sahnesine çıkışı, Abbâsî İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün yerel bir güç tarafından ihlal edilmesi yoluyla olmuştur.¹⁵⁴

Hânedanın kurucusu Hâricîlere karşı yürüttüğü mücadelelerle tanınan Ya'kub b. Leys es-Saffâr'dır (867-879). Başlangıçta fütüvvet teşkilatı ve ayyârlara¹⁵⁵ katılan Yakup, ayyârların reisi Dirhem ile anlaşamayınca onunla karşı karşıya geldi. Onu

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 432-433.; Amir Hasan Sıddıqı, *a.g.e.*, s. 25-26.; Hasan Kurt, *a.g.e.*, s. 83.; Ahmet Güner, "Karınîler", *DİA*, XXIV, s. 493-495..

¹⁵² Amir Hasan Sıddıqı, *a.g.e.*, s. 22.; Lapidus, *a.g.e.*, s. 123-124.; Abdülaziz Dûri, *Abbâsîler Tarihi- SiyasiSiyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, s. 327-329.

¹⁵³ Hasan Kurt, *a.g.e.*, s. 111-114.

¹⁵⁴ C. E. Bosworth, "The Tâhirîds and Saffârîds", ed. R. N. Frye, *The Cambridge History of Iran*, 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 107.

¹⁵⁵ Ayyâr: Orta Çağ'da İslâm dünyasında toplumun düzenini bozan topluluk için kullanılan terim. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", *DİA*, IV, s. 296.

yenerek Sistân'a hâkim oldu. Halk ve ordu tarafından emîr olarak tanındı (861). Sistân'dan sonra Gazne, Gerdiz ve Kabûl-Bâmiyân bölgelerini ele geçirince Tâhirîlerle karşı karşıya geldi. Muhammed b. Tâhîr, Ya'kub'a elçi göndererek "Eğer Emîr-i Mü'mininin fermanıyla geldiysen ahid ve menşuru (bildiriyi) arz et! Vilayeti sana teslim edeyim, eğer yoksa geri dön!" dedi. Ya'kub bunun üzerine elçiye kılıcını gösterip "Benim ahid ve livâm budur" diyerek ilerlemeye devam etti. Bilindiği gibi, Muhammed b. Tahir, Abbâsî halifesi tarafından tayin edilmiş bir vali idi. Tâhiroğulları, bölgenin aristokrasisine mensup bir aile olarak, devletin yeni idârî örgütlenme modeli içerisinde doğmuş bir hânedan olarak halifelîğe bağlı idiler. Halifelîğin imparatorluğu bölge elitleri üzerinden bir arada tutma hayali; bu ailelerin merkezin iktidar alanından rol çalarak nüfuz alanlarını genişletmeleri nedeniyle gerçekleşememiş olsa da; inisiyatif hala halifenin elinde bulunuyordu. Bu sebeple meşrûyetini halifeden alan Tâhiroğulları, bu hukuku yitirmek istemeyen halife tarafından da desteklenmekteydiler.¹⁵⁶

Oysa Saffârîler İran kökenli bir halk hareketi olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Hatta teorik olarak hala halifeye ait sayılan toprakları zorla ele geçirmiş; halifenin valisine savaş açmış asiler konumunda idiler. Nitekim Halife Mu'temid-Alellah'a (870-892) İran'ın birçok yöresinden Ya'kub ile ilgili şikâyet mektupları gelmekteydi. Halife bunun üzerine onun devlete itaatten ayrılmış bir gâsıp olduğuna dair bir ferman yayınladı; ancak Bâtınîlikle itham edilmesi bile onu durdurmaya yetmedi.¹⁵⁷

Ya'kub b. Leys Kirman, Fars, Hûzistan ve Horasan'da Abbâsî devletinin temsilcileriyle mücadeleyi sürdürdü. Nişabur'u ele geçirerek Tâhirî hânedanına son verdi (873). Sonra Taberistan'a girdi. Diğer ümerâ gibi Bağdat'ı dolayısıyla İslâm dünyasını kontrol etmek emeli olan Ya'kub'un Vâsıt'a kadar gelmesi halifeyi telaşlandırdı. Zira Mu'temid'in yerine onun kardeşi Muvaffak'ı halife yapmak olan Ya'kub'un üzerine sevk edilen Abbâsî ordusu, onu yenilgiye uğrattı. Fakat bu sırada

¹⁵⁶ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 26-29.; Vural Öntürk, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2016, s. 199, 206.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 155-156.; C. E. Bosworth, "The Tâhirîds and Saffârîds", s. 112.; Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 130.; Abdülaziz Dûri, *Abbâsîler Tarihi Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, trc. Kasım Koç, Beka Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 330.; Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e.*, s. 160-161.; Hasan Kurt, *a.g.e.*, s. 161-163.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 92.; Mesut Tunç, *Saffârî Devleti (861-1003)*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Edirne 2017, s. 32.; C. E. Bosworth, "Saffârîds", *EF*² (İng.), VIII, s. 795.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, s. 464-465.; Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah", *DİA*, XXXI, s. 387-388.

¹⁵⁷ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 26-29.; Vural Öntürk, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, s. 199, 206.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 155-156.; C. E. Bosworth, "The Tâhirîds and Saffârîds", s. 112.; Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 130.; Abdülaziz Dûri, *Abbâsîler Tarihi Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, trc. Kasım Koç, Beka Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 330.; Mesut Tunç, *Saffârî Devleti (861-1003)*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Edirne 2017, s. 32.; C. E. Bosworth, "Saffârîds", *EF*² (İng.), VIII, s. 795.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, s. 464-465.; Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah", *DİA*, XXXI, s. 387-388.

Zenc isyanı ile uğraşan devlet Saffârîleri tamamen tasfiye etmek imkânı bulamadı. Dolayısıyla halife, Ya'kub'un ölümünden sonra yerine geçen ve vergi ödemeyi kabul eden kardeşi Amr b. Leys'in (879-902) Fars, Horasan, Kirman, İsfahan, Cürcan, Sîstan ve Sind vilayetlerindeki egemenliğini tanımak zorunda kaldı. Onu Bağdat ve Sâmerâ sâhibü's-şurtalığına atadı. Haremeyn'de de bir temsilci bulundurmasına izin verdi (879-880). Ülkeyi yönetme kabiliyetini yitiren halifeler, bundan sonra da vilayetlere zor yoluyla el koyan ümerâyı, iyi kötü bir hukuki zemine çekebilmek için, onlara meşrûiyet sağlamaya devam edeceklerdir. Halife Mu'tazîd-Billâh, Amr'a meşrûiyetini simgeleyen bir sancak gönderdi. Bu sancak Saffârîler açısından da taşıdığı önem itibariyle üç gün boyunca sarayın avlusunda teşhir edildi. Halife ayrıca Mekke ve Medine'de de Amr adına hutbe okunmasını emretti. Amr da tabiiyet gereği hutbelerde halifenin adını okutup vergi gönderdiği gibi; halife istediğinde askerî bakımdan da hizmet arz etmekteydi. Zira tabiiyet hukuku halifenin emrine icabet ederek isyancılarla savaşmayı gerektirmekteydi. Amr bu kapsamda halifenin emriyle sefere çıkıp Tâhirîlerin eski taraftarlarından olan ve isyan eden Râfî' b. Herseme'yi mağlup etti. Bunun üzerine kendisine hil'at gönderilerek Horasan Ceyhun nehrine kadar olan yerler tefviz edildi.¹⁵⁸

Fars valisi Muhammed b. Leys gereken haracı göndermeyince halife durumu Amr'a bildirdi ve Muhammed'in göndermediği vergi için Amr da bunun üzerine derhal Fars seferine çıktı (881). Muhammed b. Leys'i ve isyan edenleri yakalayıp cezalandırdı. Halifenin kardeşi aynı zamanda da nâibi konumunda olan Muvaffak'a da 300 bin dinar para ve köleler gönderdi.¹⁵⁹ Muvaffak da memnun kalarak Amr'ın hâkimiyetini yeniden tasdik etti. Ayrıca Bağdat'a yürümesinden korktuğu için Türk ve Hint ülkelerinde ele geçirdiği bölgeleri ona vereceğini söyledi.¹⁶⁰

Halifenin Fars valisi olan Muhammed b. Leys'in vergileri göndermemesi nedeniyle onun kardeşi Amr'ı uyarması; bu feodal ilişkide ikinci bir basamak olduğu izlenimini vermektedir. Halifenin şikâyeti üzerine kardeşi üzerine Fars seferine çıkan Amr, onu yenilgiye uğratıp cezalandırdı. Hilâfet merkezine de pek çok köleyle birlikte 300 bin dinar para gönderdi (881). Amr'ın hâkimiyetini bir daha tasdik eden halife, ele

¹⁵⁸ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 29-36.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 161-163, 223.; *Târih-i Sîstân*, s. 234.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 187; Mesûdî, *a.g.e.*, s. 257.; İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 564.; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye: Büyük İslam Tarihi*, XI, s. 126.; Amir Hasan Sıddîqî, *a.g.e.*, s. 33-35.; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 240-241.; Philip Hitti, *a.g.e.*, s. 630.; Saim Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), s. 80-81.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, s. 464-465.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 88.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, s. 464.; Abdülkerim Özaydın, "Muvaffak el-Abbâsî", *DİA*, Ek-II, s. 326-328.

¹⁶⁰ *Târih-i Sîstân*, s. 227.; Mesut Tunç, *Saffârî Devleti (861-1003)*, s. 44.

geçirdiği takdirde Türk ve Hint ülkelerini kendisine vereceği taahhüdünde bulunarak kendisine, onu Bağdat'tan uzak tutacak hedefler gösterdi.¹⁶¹

Bununla birlikte Halife, Amr'a tanınan imtiyazların onun gücünden kaynaklandığını, mecburen verildiğini biliyordu. Bu yüzden Amr'ın artan nüfuzu onu rahatsız ediyordu. Nitekim halife bu güç odağını kırmak için Amr'ı azletmekle kalmadı; minberlerden ona lanet okunmasını emretti. Vezir Said b. Mahled'i onunla savaşmaya memur etti (885). Amr'ın yerine de Muhammed b. Tahir'i atadı.¹⁶² Savaşı Abbâsî ordusu kazanmakla birlikte; Amr kaçarak kurtuldu. Bu arada Tolunoğullarının isyan etmesi üzerine Muvaffak iki meseleyle birden uğraşmak istemediği için Amr ile barış yaptı. On milyon dirhem karşılığında Kirman, Fars ve Horasan'ı ona iktâ etti (888-889).¹⁶³

Fakat Mısır'da sükûnet sağlanınca, Amr'ı tekrar azledip, lanetledi ve üzerine ordu gönderdi. Bu savaşı kazanan Amr hutbeden halifenin adını çıkararak, bir bakıma bağımsızlığını ilan etti. Bu arada Bağdat'a yürümeyi düşünüyordu. Bu sırada Mu'tazid-Billâh (892-902) halifelik makamına geldi. Mu'tazid-Billâh Amr ile barış yaparak hutbelere tekrar onun adını ekledi. Fars, Horasan, Kirman ve civarını ona iktâ etti.¹⁶⁴ Amr halifenin emriyle isyan hâlinde bulunan Râfî' b. Herseme'nin isyanını bastırdıktan sonra kendisine sancak ve hil'atler gönderilerek taltif edildiği gibi; Rey valiliği de uhdesine verildi.¹⁶⁵

Böylece halifeye istediğini yaptıracak güce erişen Amr, bir elçi göndererek Mâverâünnehir'in de kendisine verilmesini istedi. Halife, Amr'ı bir müddet oyaladı ise de; Mâverâünnehir'in menşurunu gönderdiği heyet Amr'ın önüne bir kılıç koyarak bunun için Sâ mânî emîri İsmail b. Ahmed ile savaşması gerektiğini bildirdiler.¹⁶⁶ Halifenin bu tutumu şüphesiz siyâsî bir hamle idi. Çünkü iktidarı için tehdit oluşturan

¹⁶¹ İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, s. 88.; Mesut Tunç, *Saffârî Devleti (861-1003)*, s. 44.; Abdülkerim Özeydin, "Amr b. Leys", *DİA*, III, s. 86-87.

¹⁶² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 247.; İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, s. 98.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", s. 464-465.

¹⁶³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 349.; Ali Kuşçali, *Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği (228-279/843-892)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2021, s. 184.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", s. 464.; Abdülkerim Özeydin, "Amr b. Leys", *DİA*, III, s. 86-87.

¹⁶⁴ Abdülaziz Dûri, *Abbâsîler Tarihi- Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, s. 332.; Saim Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", s. 84.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", s. 464.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 401.; Mesut Tunç, *a.g.t.*, s. 51.; Abdülkerim Özeydin, "Amr b. Leys", s. 87.; C. E. Bosworth, "Saffârîs", *EF* (İng.), VIII, s. 796.; Ali Aktan, "Mu'tazid-Billâh", *DİA*, XXXI, s. 383-384.

¹⁶⁶ Mâverâünnehir; Arap hâkimiyetine girdikten sonra halifenin atadığı valiler tarafından yönetilmiştir. Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde çıkan Rafî b. Leys isyanının bastırılmasında Sâ mânîoğullarına adını veren Sâ mânî-Hudâ'nın oğulları Nûh'u Semerkant, Ahmed'i Fergana, Yahyâ'yı Şâş ve Üsrûşene, İlyâs'ı da Herat valiliklerine tayin etti ve bölgede Sâ mânî hâkimiyeti başladı (204/819). Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, s. 177-180. Sâ mânîoğulları da tez konusunun kapsamı içerisinde olmakla birlikte; çalışma süresi göz önünde bulundurularak, konu coğrafi olarak sınırlandırılıp araştırmanın dışında tutulmuştur. Tezin yayınlanması söz konusu olursa eklenmesi düşünülmektedir.

Amr'ı merkezin gücüyle alt etmek imkânsız olduğu için başka bir yerel güçten faydalanmak istiyordu. Böylece mahallî güçler birbirine kırdırılarak merkezin nefes almasını sağlamayı umuyordu. Bu durum güç dengesinin metbûlar lehine değişebildiğini de göstermektedir. Halife bu beklentiyle hutbede Amr'ın valiliğini ilan ettirdi. Diğer yandan Sâmânî emîri İsmail'i de durumdan haberdar edip onun tarafında olacağı vaadinde bulundu.¹⁶⁷ Amr'ın bu meydan okumayı kabul etmesi üzerine cereyan eden savaşta o, mağlup düşüp hayatını kaybetti (900). Amr'ın ölümüyle Saffârîlerin kısa süren hâkimiyetleri çöküş sürecine girdi. Halife merkezden yürütemediği denetimi, yerel hânedanlar aracılığıyla sürdürdüğü görülmektedir.¹⁶⁸

Halife Fars bölgesindeki işleri idare etmesi için Türk gulâm Sebükeri'yi görevlendirdi. Bu arada Saffârî hânedanından olan Leys b. Ali Sistan'a hâkim oldu. Bundan sonraki amacı ise Fars'ı almaktı. Bunu anlayan Sebükeri halifeden yardım talep etti. Halife de Türk asıllı Abbâsî kumandanı Mûnis el-Muzaffer'i Leys'in üzerine yolladı ve onu yenilgiye uğrattı. Bu arada Horasan'da Sâmânîler, Kirman ve Fars'ta Abbâsîler adına hüküm süren Sebükeri bulunmaktaydı. Halife Muktedir-Billâh Sistan'ı da Sâmânîlere bıraktı ve Sâmânîler tarafından Saffârîlerin Leysîler koluna son verildi (911). Sistân'da bir süre Halefîler adlı kol devam ettiyse de bu onlara da Gazneliler tarafından son verildi (1003).¹⁶⁹

Saffârîler ve Tolunoğulları emîrleri eş zamanlı olarak daha önce hutbe okutmak ve para bastırmak imtiyazının sadece halifeye ait olmasına rağmen ilk defa halifeden sonra hutbe ve sikkelere kendi adlarını da koyarak iktidarın bu imtiyazına; makro iktidar alanından semboller kopararak ortak olmuşlardır. Yukarıda söz konusu edilen Amr'ın lanetlenmesi mevzusu da onun hutbe ve paralarda kendi adını kullanması ve halifenin bunu kabul etmek istememesiyle ilgiliydi (885). Fakat halife, bu durumu engelleyemeyeceğini görerek halifenin adından sonra olmak kaydıyla, ümerânın kendi adlarını zikrettirmelerine izin vermek durumunda kalmıştır.¹⁷⁰ Saffârîler halifeye vergi vermiş, gerektiğinde devlete itaatsizlik edenlerle mücadele etmişlerdir. Saffârîler

¹⁶⁷ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 37.; *Târih-i Sîstân*, s. 238-239.; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 77.; Barthol, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 245-246.; Aydın Usta, *Türkler ve İslamiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 176.; Adem Apak, *a.g.e.*, 4, s. 344.

¹⁶⁸ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 40.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 416-418.; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 142.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", s. 464-465.; C. E. Bosworth, "Saffârids", *EF*² (İng.), VIII, s. 796.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 56-57.; Saim Yılmaz, "Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/ 933) Abbâsî Tarihindeki SiyasîSiyâsî Etkinliği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 30 (2007), s. 126.; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", s. 464-465.; H. Bowen, "Mu'nis al-Muzaffâr", *EF*² (İng.), VII, s. 575.

¹⁷⁰ Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, s. 53.; Cahen, *İslamiyet,a.g.e.*, s. 195.; Clifford Edmund Bosworth, "Saffârî İmparatorluğu'nun Yapısı ve Yönetimi", trc. Hüsetin Doğan, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, VI/1 (Bahar 2013), s. 139.

tabiiyetlerinin gereği olarak bölgelerinde halifelik karşıtlarıyla, Hâricîlerle ve Şîîlerle savaştılar.¹⁷¹ Halife de ortaya çıkan yeni hukuki durum gereği askerî güçle ele geçirdiği yerleri bir menşur vererek Saffârî emirine iktâ etmiş ayrıca Amr'a Orta Çağ'da hâkimiyetin unsurlarından olarak görülen sancak ve hil'at göndererek onun egemenliğini onaylamak durumunda kalmıştır.¹⁷²

Horasan'ın aristokrat ailelerden olan Tâhirîler, Horasan'a halife tarafından vali olarak tayin edilmiş ve bölgede hilâfetin temsilcileri olmuşlardır. Saffârîler ise Abbâsîlerin İran'daki otoritesine başkaldıran bir halk ayaklanmasının önderleridirler. Hilâfetle ilişkinin önemli göstergeleri olan hutbe ve sikkelerde kendi isimlerini zikrettirmişlerdir. Buna rağmen halifenin otoritesini tamamen reddetmemişler; halifeye vergi vermiş ve askeri hizmette bulunmuşlardır. Halife emrettiğinde bölgede ona karşı ayaklananlarla mücadele etmişlerdir.¹⁷³ İdârî dönüşümün İran'daki ilk örnekleri Tâhirîler ve Saffârîler olsa da; bundan sonra ümerânın tahakkümü bir sistem meselesi hâline gelecektir. Önce çevrede hâkimiyetlerini kaybederek yerel otoriteleri tanımak zorunda kalan halifeler hânedanların Bağdat'ı ele geçirmesiyle artık merkezde bile sembolik bir duruma düşeceklerdir.

2.3. Hamdânîler (905-1004)

Hânedanın kurucusu Hâricîlerle yaptığı savaşlarla adını duyuran Hamdân b. Hamdûn'dur.¹⁷⁴ Hamdân Mardin kalesini ele geçirdikten (885) sonra hâkimiyet sahasını el-Cezîre'nin Diyâr-ı Rebîa bölgesinde genişletti. Daha sonra da Şeybanoğulları'na karşı Hâricî Hârûn eş-Şârî ile iş birliği yaptı.¹⁷⁵ Bir kısım topraklarının işgaline göz yummak zorunda kalan Halife Mu'tazîd-Billâh, Hâricîlerle iş birliği yapmasını istiladan daha yıkıcı bir teşebbüs olarak görmüş olmalı ki, Hamdân'ın üzerine yürüdü ve Mardin'i ele geçirdi. Hamdân cezalandırılarak hapsedildi.¹⁷⁶ Feodalleşme olarak ifade edebileceğimiz bu idârî dönüşüm boyunca; askerî güç sahibi ümerânın herhangi bir yeri

¹⁷¹ *Târih-i Sîstân*, s. 211.; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 238.; Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", *Belleten*, C. 7, S. 26 (1943), s. 332.

¹⁷² Mehmet Şeker, "Hil'at", *DİA*, XVIII, s. 23.

¹⁷³ Abdülaziz Dûrî, *Abbâsîler Tarihi-Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, s. 333.; Hasan Kurt, *a.g.e.*, s. 208-209.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 159, 225.; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel Hamdânîler Musul ve Halep Emîrlikleri (905-1004)*, çev. ve notlandıran, Ömer Tellioğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 9.; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 446.; M. Canards, "Hamdânîds", *EF*² (İng.), III, s. 126.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 351-352.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 100.; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel Hamdânîler Musul ve Halep Emîrlikleri (905-1004)*, s. 11.; M. Sobernheim, "Hamdânîer", *İA*, VI, s. 179.;

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 389.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 133.; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *a.g.e.*, s. 11.; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 446.; Ali Aktan, "Mu'tazîd-Billâh", *DİA*, XXXI, s. 383-384.; M. Canards, "Hamdânîds", *EF*² (İng.), III, s. 126.

zapt edip fiili durum yarattıktan sonra da; iktidarını sürdürebilmek için, bu çeşit güç odaklarına ihtiyaç duyan halife tarafından onaylanarak meşrû sayıldığı anlaşılmaktadır.

Değişmekte olan sistemin, siyâsî ikbal peşinde koşan yeni hânedanların oluşumuna imkân veren yapısının bir sonucu olarak; cezalandırılan Hamdân'ın yerine oğlu Hüseyin'in tarih sahnesine çıkması şaşırtıcı değildir. Çünkü halifeler Bağdat'ı kontrol edebilmek için birbirleriyle çatışan ve kendi üzerinde de baskı kuran ümerânın gücünden feragat edebilecek durumda değillerdi. Nitekim Hüseyin de Mısır seferine katılarak bölgenin yeniden hilâfet topraklarına katılmasına hizmet etti. Halife bu hizmetine binaen Mısır valiliğini teklif ettiyse de Hüseyin bunu kabul etmedi. Bu durum sistemin, atamaların her zaman resen yapılmadığını gösteren bir özelliğidir. Ayrıca ümerânın halife nezdindeki itibarı veya arkasındaki askerî güçle orantılı bir gövde gösterisinin sonucu da sayılabilir. Öyleyse de sistemi biçimlendiren hususlardan biri olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Halifelik ümerânın giderek güçlenmesiyle ters orantılı bir şekilde zaafa uğrarken; Bağdat'ta nüfuzunu arttırmış olan Hüseyin, Halife Muktedir'in yerine Mu'tez'i tahta çıkarma girişiminde bulundu (909). Ancak teşebbüsü başarısız olup kaçmak zorunda kaldı. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi, ümerânın güç ve tahakkümü, artık bir sistem meselesi idi. Nitekim Hamdânîlerin halifeliğin güç dengeleri içerisindeki ağırlığı ve rolü, Hüseyin'in atfedilerek Kum, Kâşân ve nihayet Diyâr-ı Rebîa valiliğine atanmasına yetti. Fakat sistemin yüklediği bir mükellefiyet olarak, halifeye göndermek zorunda olduğu vergilere el koyarak güç ve itibarının sınırlarını test etti (915). Bu teşebbüs o günün yönetim anlayışına göre isyan girişimi idi. Nitekim Halife Muktedir-Billâh bu meydan okumaya Emîrû'l-ümerâ İbn Râik idaresinde bir ordu göndererek karşılık verdi. Hüseyin halifenin gönderdiği orduya yenildi ve halife tarafından Bağdat'ta bulunan akrabalarıyla birlikte hapsedildi. Hamdânoğulları bir süre sonra hapisten çıkarıldılar. Fakat Hüseyin Halife Muktedir karşıtı faaliyetlerini sürdürmesi üzerine halife tarafından öldürtüldü (918).¹⁷⁷

Buna rağmen Hamdânoğulları sistemde o kadar önemli bir yer tutuyorlardı ki, halife aileyi tasfiye edemedi. Hatta Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'ı Musul (905) görevinde bıraktığı gibi İbrahim b. Hamdân'ı Diyâr-ı Rebîa (919) ve Said b. Hamdân'ı Nihâvend (924) valiliklerine tayin etti. Keza Ebû'l-Heycâ Abdullah'a, Sâcoğlu Yusuf

¹⁷⁷ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 6.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 19-21.; Ali b. Zafer el-Ezdî, *Hamdâniler Diyar-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslâm Emîrliği*, trc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2011, s. 22-23.; Münecimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *a.g.e.*, s. 17.; Ömer Tokuş, *Hamdâniler (Siyâsî, İçtimâî, İlmi ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s. 25.; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdâniler", *DİA*, XV s. 446.; M. Canards, "Hamdânids", *EF* (İng.), III, s. 126.

isyanını bastırmasından dolayı Dînever ve Tarik-i Horasan valiliği ile Musul, Kardâ ile Bâzebdâ çevresinin haracı, köyleri iktâ edildi (925).¹⁷⁸ Bu olaydan da anlaşıldığı üzere, halifeler ümerâya tabiiyet gereği yerine getirdikleri hizmetlerine karşılık çeşitli tevcihatta bulunuyorlardı. Kaynaklarda bunun hukuki bir gereklilik olup olmadığına ilişkin bilgi bulunmasa da; tabiinin görevlerinin genişletilmesinin halifenin yetkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Halife bu yetkiyi bazen özellikle iktidarını hissettirmek bazen de güç odaklarını dağıtmak için kullanmaktaydı. Bununla birlikte halifenin Hamdânî ailesi mensuplarından yaptığı tayinlere bakıldığında, onların Musul ve çevresindeki yöneticiliğinin artık verasete dönüştüğü ve toprakların sahipleri hâline geldikleri görülmektedir. Bu ümerâ mensup oldukları aşiretlerden güç alan yerel aristokrasiyi oluşturmakta idiler. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla zaman içerisinde hâkim oldukları bölgelerde güç odakları hâline gelmişlerdir.

Mâverdî bu durumu istilâ ile vali olmak şeklinde açıklamaktadır. Bir bölgeyi güç kullanarak ele geçiren kişinin halife tarafından görevinde bırakılmasıyla gerçekleşir. Mâverdî gaspçının zorla da vali olmuş olsa onun tanınmasının zorunlu olduğunu söylemektedir. Bu kişi valilik şartlarını taşımıyorsa bile halife bizzat kendisi durumu açıklayarak gelebilecek itirazları önlemeli, gerekirse valinin yanına işlerini daha rahat yürütebilmesi için bir naib tayin etmelidir ve bu kişi de tam yetkili olabilir. Bu istilayı önleyemeyen halifenin bölgede kendi lehine çalışacak birini bulundarmak istemesinden kaynaklanır. Ayrıca Mâverdî askerî yolla valilik elde eden kişinin hükmünün ele geçirdiği topraklarda geçerli olduğunu söyler. Bu da valilerin güçlendiklerinde hâkimiyet alanlarını genişletmelerini açıklamaktadır.¹⁷⁹

Emîrlerin bir diğer yükümlülüğü de, kendilerine tahsis edilen iktâ bölgelerinde, ortaya çıkan isyan hareketlerini bastırmak; yani ihtiyaç halinde askerî hizmet arz etmektir. Halife, Abdullah b. Hamdân'ı bu kapsamda bölgede karışıklıklara sebebiyet veren Hizbaniyye Kürtlerine karşı görevlendirmişti.¹⁸⁰

Tabiiyet yükümlülükleri gereği de olsa, yerine getirdikleri hizmetler sayesinde halifelerin daha çok ihtiyaç duydukları güç odakları hâline gelen ümerânın, bir süre sonra devlet merkezindeki siyâsî işlere de karıştıkları görülmektedir. Gerçekten de ordusuyla Bağdat'a giren Ebû'l-Heycâ, Muktedir-Billâh'ı tahttan indirip Kahir-Billâh'ı

¹⁷⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 74.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 104-105,140.; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Hamdân", *DİA*, I, s. 103.; Ali İpek, "Sâcoğulları", *DİA*, XXXV, s. 364-366.

¹⁷⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's Sultaniye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, s. 85-87.

¹⁸⁰ Ömer Tokuş, *Hamdânîler (Siyâsî, İçtimâî, İlmi ve Kültürel Hayat)*, s. 24.

hilâfet tahtına oturttu; fakat Muktedir tahtı tekrar ele geçirdiğinde yaşanan olaylar sırasında öldürülmüştür (929).¹⁸¹ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere; tabiiler, halifelerin yeni sistemde mecburen verdikleri mikro temsil yetkisi üzerinde inşa ettikleri iktidar alanlarını, merkezin makro iktidar alanı aleyhine genişletebiliyorlardı.

Halife Muktedir buna rağmen; bir yandan ihtiyaç duyduğu, bir yandan da gücünden çekindiği Hasan b. Ebû'l-Heycâ'yı Musul valiliğine tayin etti. Ayrıca babasına ait Kardâ ve Bâzebdâ'yı da ona iktâ etti. Bu durum yeni sistemde tabi ile metbûlar arasındaki güç dengesinin ikinciler lehine devam ettiğini gösteren çarpıcı bir örnektir. Ebû'l-Heycâ Abdullah'ın ölümünden sonra tasfiye edilemeyen Hamdânîlerin, bir de Halep şubesi ortaya çıktı. Ancak Halep kolunun Musul'a bağlı olmasından da anlaşılacağı üzere, kendi aralarında da feodal bir ilişki bulunmaktaydı. Keza mensup oldukları aşiretlerin aristokrasini de oluşturan söz konusu ümerâ bu vesileyle zayıflayan Arap asabiyesini de yeniden canlandırmışlardır.

Bu çetrefilli durumu anlatan bir başka örnek de; Hasan'ın Musul valiliğinden azledilmesi ve yerine amcası Said b. Hamdân'ın atanması olayıdır. Azledilmekle birlikte Diyâr-ı Rebîa, Nusaybin, Sincar, Habur, Re'sül'ayn, Diyarbekir, Meyyafarikin ve Erzen'in bir kısmı kendisine iltizam olarak verilen (930)¹⁸² Hasan, Musul'u geri alarak amcasını öldürttü. Halife Râzî-Billâh, tabii-metbû ilişkisinden doğan iktidar hukukunu çiğneyen ve yetki hudutlarını ihlal eden Hasan'ı cezalandırmak üzere bir ordu gönderdi. Halifelik kuvvetleri Musul'u aldı ise de ordu Bağdat'a döner dönmez şehri ele geçirdi (934-935). Bununla birlikte Hasan'ın af talebi ve söz konusu yerlerin tekrar iltizam edilmesi isteği kabul edildi.¹⁸³ Bu tasarrufun halifeliğin içerisinde bulunduğu şartların bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁴ Zira halifeler idârî parçalanmayı önleyemedikleri gibi; ümerâ arasındaki güç dengesini de gözeterek, isyan eden ümerâyı da affedip hâkimiyetlerini onaylamak zorunda kalmışlardır. Parçalanmanın nedeni, daha önce izah edildiği gibi; merkezin çeşitli sebeplerle güç ve otoriteyi kaybetmesi idi.

¹⁸¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 182.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 167-168.; Mesûdî, *a.g.e.*, s. 263.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 280-281.; Münecimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *a.g.e.*, s.22.; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kahir-Billâh", *DİA*, XXIV, s. 172.

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 179-181.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 290.

¹⁸³ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 304-305.; el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 25-26.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 258-259.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 32.

¹⁸⁴ İbn Râik merkezde kontrolü elinde tutarken; Hûzistan el-Berîdî'nin, Fars İmâdûddeve İbn Büveyh'in, Kirmân Ebû Ali Muhammed b. İlyâs'ın; Rey, İsfahân ve el-Cibâl bölgesi de Rûknüddeve b. Büveyh ile Merdâvic'in kardeşi Veşmgîr'in, Musul, Diyarbekir, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rabîa Hamdânoğullarının; Mısır ve Şâm da Muhammed b. Tuğc'un, Horasân ve Mâverâunnehir Samanîlerin; Taberistân ve Cürcân Deylemîlerin; Bahreyn, Yemâme de Karmatîlerin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Yani her bölgede mahallî hânedanlar bulunmaktaydı. Bkz. İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 347-348.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 270-271.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 321.; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 153.

Ancak gelinen noktada, atama ve hatta ihsanlar dahi, ümerânın baskısı ya da gücünden yararlanma mecburiyeti gözetilerek yapılabilirdi.

Yukarıda da anlatıldığı üzere, Bağdat'ı Berîdîlerden kurtaran Hasan, öldürdüğü İbn Râik'in yerine emîrî'l-ümerâliğe tayin edilmişti. Halifenin Hasan'a "Nâsiruddevle", kardeşi Ebû'l-Hüseyin Ali'ye de "Seyfuddevle" unvanlarını vermesiyle tabiiyet-metbûiyet hukukunda yeni bir uygulama ortaya çıktı. Bu unvanlar da bir süre sonra zorla alınır hale gelecektir.

Bunun yanı sıra paralara halifenin adından sonra emîrî'l-ümerâların ad ve unvanları da yazılmaya devam etti. Bu durum imparatorluğun merkezinde esas gücün, halifenin sembolik iktidarı yanında, Hamdânîlerde olduğunu göstermesi bakımından önem arz eder.¹⁸⁵ Bu arada sosyal, siyâsî çatışmalar ve savaşlar dolayısıyla, geçmişteki parlak günleri gerilerde kalan Bağdat'ın ekonomisi de bozulmuş; vergi yükü, darlık ve pahalılık hat safhaya ulaşmıştı. Bağdat'ı ve halifeyi kontrol altında tutan Emîrî'l-ümerâ Nâsiruddevle¹⁸⁶ imparatorluğun malî kaynaklarını da yönetiyordu. Nitekim bozulan ekonomiyi iyileştirme kapsamında halife ve ailesinin tahsisatlarını da azaltarak malikânelerine el koydu. Mevcut dinarların ayarının eksik olması sebebiyle "el-İbrîziyye" adıyla yenilerini bastırdı.¹⁸⁷ Yönetimde kontrolü büyük ölçüde kaybetmiş olan ve vergileri bile toplayamayan halifeye, masrafları için iktâ tahsis etme uygulamasını yürürlüğe koydu.¹⁸⁸ Bu durum da halifelerin para basmak ve hutbe okutmak gibi iktidar sembollerini yaşatmalarına rağmen; iktidarı büyük ölçüde mahallî hânedanlara kaptırdıkları anlamına geliyordu. Kısaca Hamdânîler halifenin siyâsî, malî ve askerî yetkilerini kontrol ederek; halifeyi adeta maaşlı bir memur konumuna düşürdüler.

Bağdat'ta bunlar yaşanırken Vâsıt bölgesinde ikamet eden Seyfuddevle Ali b. Hamdân Şam ve Mısır'ı istila edip ağabeyi Hasan'a karşı ayaklanmaya hazırlanıyordu. Hasan bunun üzerine, şehrin güçlü bir başka emir tarafından işgal edileceğini bilen halifenin itirazlarına rağmen; Bağdat'tan ayrılarak Musul'a yöneldi. Gerçekten de ordusuyla Bağdat'a giren Türk emîr Tüzün, halife tarafından mecburen emîrî'l-ümerâ

¹⁸⁵ Günnur Aydoğdu, "Siyâsî Olayların Hamdânî Sikkelerindeki Yansımaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 22, S. 3 (2020), s. 1069-1070.

¹⁸⁶ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 431.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 324.; el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 30-31.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 350-351.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 35.; M. Sobernheim, "Hamdânîler", *IA*, VI, s. 179.; M. Canards, "Hamdânîds", *EF* (İng.), III, s. 127.

¹⁸⁷ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 433.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 326; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 155.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 35.; Günnur Aydoğdu, "SiyâsîSiyâsî Olayların Hamdânî Sikkelerindeki Yansımaları", s. 1073.

¹⁸⁸ Ann K. S. Lambton, "İktâ Üzerine Düşünceler", s. 181.

ilan edildi (943). Böylece Hamdânîlerin, emîrû'l-ümerâlık makamı üzerinden yürüttükleri, Bağdat ve halifelîğe tahakküm dönemi sona erdi.¹⁸⁹

Ancak Tüzün'ün baskısına dayanamayan halife, Musul'a Nâsirüddeve Hasan'ın yanına kaçarak, bir süre burada kaldı. Bu durum emîrû'l-ümerâ Tüzün ile Hamdânoğullarını karşı karşıya getirdi. Nihayet mektuplaşmalar sonucunda bir anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya göre Tüzün, Musul ve çevresini Nâsirüddeve Hasan'a, her yıl üç milyon altı yüz bin dirhem ödemek kaydıyla, üç yıllığına iltizama verdi. Devletini yeniden ayağa kaldırmak isteyen halife, bazı emîrleri davet ederek bir çıkış yolu aramayı denedi. Tüzün ve Mısır valisi Muhammed b. Tuğç'a mektuplar yazdı. Muhammed b. Tuğç Musul'a geldi; Tüzün de itaat edeceğine söz verdi ve halifeyi Bağdat'a geri dönmeye ikna etti. Tüzün'ün ısrarla halifeyi çağırmasının sebebi Bağdat'ın halifesiz bir anlamının olmamasıdır.¹⁹⁰

Eski Çağ'da önemli bir dinî merkez olan Babil, Asurlular tarafından ele geçirildiğinde ne Babil'e ne de Babil kralına dokunmamışlardı. Hatta Babil'in koruyucusu rolünü üstlenerek şehrin ruhaniyeti üzerinden bölgeyi yönetmeye devam etmişlerdi. Çünkü iktidar için meşrûiyet kaynağı olarak görülüyordu. Tüzün de varlığıyla Bağdat'ı bir bakıma Babilleştiren, kutsallaştıran halife olmadan şehrin bir anlamı olmadığını biliyordu. Bağdat'ı elinde tutan ümerânın halifelîğin koruyucusu rolünü üstlenerek, İslâm dünyasının kalanına üstünlük sağladığı bu sistemde; Bağdat merkezde olmaya, şehrin simgesi olan halifeler de burada tutulmaya devam edilmiştir.¹⁹¹

Tüzün artık güvende olamayacağını bildiği için, Bağdat'a dönen halifenin gözlerine mil çekti ve Müstekfî-Billâh'a biat ederek onu halife ilan etti (944).¹⁹² Bir süre sonra Tüzün'ün hastalanarak ölmesi üzerine kâtipliğini yapan İbn Şirzad, Nâsirüddeve b. Hamdan'ın emîrû'l-ümerâlığa getirilmesini teklif etti. Fakat askerler İbn Şirzad'ı emîrû'l-ümerâlığa getirdiler. Askerlerin maaşını ödemekte zorlanınca Nâsirüddeve'ye mektup yazarak kendisini emîrû'l-ümerâ yapacağını söyledi ve para istedi. Nâsirüddeve de parayı gönderdi. Bu arada Türk komutanların nüfuzundan rahatsız olan ve çıkış yolu arayan Halife Müstekfî, karışıklıkları gidermesi için Kirman

¹⁸⁹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 447.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 336-337.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 355.

¹⁹⁰ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 469.; Asri Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", *DİA*, XXX, s. 584-585.

¹⁹¹ Gülay Ögün Bezer, "Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbâsi Halifelîği İlişkilerine Farklı Bir Bakış", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu*, Konya 2019, s. 175.

¹⁹² İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 454, 474.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 203.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 350, 356-357.; Mesûdî, *a.g.e.*, s. 275.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 358-359.; Suyuti, *a.g.e.*, s. 471.; Abdülkerim Özaydın, "Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 139-140.

ve Hûzistan civarında hüküm süren Büveyhî emîri Ahmed'i (945-967) Bağdat'a davet etti. Ahmed böylece emîrî'l-ümerâlık kurumunu ele geçirdi. Hamdânîler bundan sonra Büveyhîlere tabi olmak zorunda kaldılar (945). Nâsirüddeve Hasan, Büveyhî emîrine her yıl Musul, Diyarü'l-Cezîre ve Şam bölgesi için vergi -vermeyi; hutbelerde halifeden sonra Büveyhî İmâdüddeve, Rûknüddeve ve Muizzüddeve'nin isimlerini zikretmeyi kabul etti.¹⁹³ Böylece hutbelerde, halifeden sonra Büveyhî, sonra da Hamdânî emirlerinin adının okunduğu yeni bir hiyerarşi oluştu. Bu durum Yakın Doğu feodalitesinin hiyerarşik örgütlenmesi bakımından önemli bir örnektir. Bununla birlikte Hamdânîler her fırsatta bağımsız hareket etmeye çalıştılar. Nitekim Bağdat'a göndermekle yükümlü olduğu vergileri göndermeyen Nâsirüddeve Hasan ile Muizzüddeve sık sık çatıştılar. Hamdânî Emîri nihayet Musul'u terk edip Nusaybin'e çekildi ise de; Muizzüddeve ile uzlaşan oğlu Ebû Tağlib Gazanfer, Musul, Diyâr-ı Rebîa, Rahbe ile bazı yerleri iltizam olarak aldı (964).¹⁹⁴

Ebû Tağlib, Diyarbekir'i ele geçirmek isteyen Bizans ordusunu yenilgiye uğratıp Domestikos'u esir etti. Bunun üzerine tabiiyet ilişkisi çerçevesinde geleneğe uygun olarak, kendisine Büveyhî emîrinin teklifiyle, Halife Mutî tarafından "Uddetüddeve" lakabı verilerek taltif edildi. Büveyhî emîrinin kızıyla evlenen¹⁹⁵ Ebû Tağlib, bu yolla Büveyhîlerin taht mücadelelerine de müdahil oldu. Bağdat'ı ele geçirmek isteyen Adudüddeve'ye karşı kayınpederiyle birlikte hareket etti. Ancak yenilgiye uğrayınca, Adudüddeve Musul'u ele geçirdi. Adudüddeve'den af dileyen Ebu Tağlib, varlığını sürdürebilmek için bazı girişimlerde bulundu ise de sonuç alamadı. Sonunda Remle emîri Müferric b. Dağfel ile mücadele ederken öldürüldü. Böylece Hamdânîlerin el-Cezîre ve Musul hâkimiyeti fiilen sona ermiş oldu.¹⁹⁶

Nasirüddeve Hasan'ın kardeşi Seyfüddeve'nin Halep'i zaptıyla Hamdânîlerin Halep kolunun ortaya çıktığı (944) ve Seyfüddeve'nin hutbelerde Halife Müstekfi-Billâh, sonra kardeşi Nasirüddeve Hasan ve sonra kendi adını okutması hiyerarşik derinleşmeye örnek olarak ifade edilmişti.¹⁹⁷ Ebû'l-Meali Saadüddeve döneminde

¹⁹³ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 512.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 409.; el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 34.; Hugh Kennedy, "The late Abbâsîd Pattern, 945-1050", ed. Chade Robinson *The Formation of the İslâmîc World Sixth to Eleventh Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 367-368.; Fatih Güzel, *a.g.t.*, s. 97-98.; M. Canards, "Hamdânîds", *EF* (İng.), III, s. 127.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 478.; el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 35-36.

¹⁹⁵ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 704.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 458.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 47-48.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 598-601.; el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 95.; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", s. 447.

¹⁹⁷ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *a.g.e.*, s. 54.; Ali b. Zafer el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 45.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 57.; Günnur Aydoğdu, "Siyasî Olayların Hamdânî Sikkelerindeki Yansımaları", s.1071.; Abdülkerim Özeydin, "Seyfüddeve el-Hamdânî", *DİA*, XXXVII, s. 35-36.; M. Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, VI, s. 180.

hutbe, güçler dengesine uygun olarak, Fâtımî halifesi el-Mu'izz adına okunmaya başlanmıştır. Son Hamdânî Emîri Ebû'l-Fezail Saiduddevle'nin ölümü, diğer kardeşlerden Ebû'l-Hasan Ali ile Ebû'l-Meâlî Şerîf'i Mısır'a gitmesi ve Ebû'l-Heycâ'nın ülkeyi terkederek Bizans imparatoruna sığınması üzerine hânedan tarihe karışmıştır (1004).¹⁹⁸

Hamdânî Emîri Nâsiruddevle küçük toprak sahiplerinin mülklerini kendisine satmaları için zorlamış ve Musul'u kendi mülkü hâline getirmişti. Böylece Hamdânîler hem bölgenin yöneticisi; hem de en büyük toprak ağaları oldular. Bu durum feodal toplumlarda sıkça görülen; iktâ sahiplerinin yönetimindeki köylüyü himâyeye zorlayarak, mülklerini hukuksuz olarak genişletmelerine örnektir. Bir dönem bölgenin siyâsî, ekonomik ve askerî gücünü elinde bulunduran Hamdânîlerin halife ve Büveyhîlere bağları sembolikti.¹⁹⁹ Fakat Şîî olmalarına rağmen Sünnî Abbâsî halifeliğine bağlı kalmayı sürdüren Hamdânîler hutbeyi Abbâsî halifeliği adına okutmuşlar, sikkeleri halife adına bastırmışlardır.²⁰⁰ Büveyhîler Bağdat'a hâkim olduktan sonra tabiiyet halkasına, halifeden sonra olmak kaydıyla onlar da eklenmiştir. Halifeden iktâ yoluyla bölgenin siyâsî, askerî ve ekonomik hâkimiyetini alan Hamdânîler çağırıldıkları zaman asker olarak hizmet etmek ve vergi göndermek suretiyle halifeye tabii olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. İtaatsizlik etmeleri, halifenin düşmanlarıyla iş birliği yapmaları ya da yükümlülüklerini yerine getirmemeleri durumunda, iktâları alınmak veya değiştirilmek ya da öldürülmek suretiyle cezalandırılmışlardı.

Bu örnekler idârî sistemin tanımlanabilmesi bakımından somut veri teşkil etmektedir. Güç dengesi mahallî hânedanlar lehine değiştikçe, iktidarları giderek sembolik hale gelen halifeler, artık kendileri için takdir edilen gelirlerle yaşamak zorunda kalarak; yetkileri zorla kullanılarak tahsisat ve atamalar yapıyorlardı. Bunlardan da anlaşıldığı üzere, Yakın Doğu feodalitesinde merkezin gücü, mahallî hânedanlar lehine olmak üzere zayıflıyordu.

¹⁹⁸ el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 123-124.; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 82-83.

¹⁹⁹ Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 104-106.; Adam Mez, "Orta Zaman Türk-İslâm Dünyasında Malîye", çev. Cemal Köprülü, *Ülkü Halk Evleri Dergisi*, C. VIII, S. 48 (1937), s. 462.

²⁰⁰ Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 98.; Edip Akyol, "Hamdânîler'de (905-1004) Dinî ve Entelektüel Hayat", *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2017), s. 37-38.

2.2. Būveyhîler (932-1062)

Būveyhî hânedanı Deylemlî şii bir hânedan olan Būveyhoğulları, adını Būveyh b. Fena Hüsrev'den almaktadır. Būveyh'in oğulları Ali, Hasan ve Ahmed, Sâmanoğullarının hizmetinde tarih sahnesine çıkmış; sonra Ziyârîlerin hizmetine girmişlerdi. Diğer mahallî hânedanların ortaya çıkmasında olduğu gibi, merkezi otoritenin zayıflamasından istifade eden Ali, Şiraz ve Fars'ı ele geçirip Ziyârî emiri Merdâvîc b. Ziyâr adına hutbe okuttu. Bu durum Yakın Doğu feodalitesinin hiyerarşik yapısının göstergesidir. Ali bu hiyerarşide ikinci basamakta bulunmaktadır. Bununla birlikte meşrûiyetini sağlayabilmesi için halifenin onayını alması gerekiyordu. Nitekim Râzî-Billâh'a mektup göndererek vergi ödeme taahhüdüyle, Fars ve Şiraz'ın kendisine iktâ edilmesini istedi.²⁰¹

Farklı güç odaklarına ihtiyaç duyan halife, Ali'nin isteklerini kabul ederek ona hil'atler gönderdi (934). Hil'at bilindiği gibi, metbunun tabiini onayladığını gösteren iktidar sembollerinden biridir. Böylece Halife, Ali'nin zor yoluyla ele geçirdiği topraklar üzerindeki hâkimiyetini onaylayıp bunun göstergesi olarak da ona hil'at vermiştir. Būveyhoğulları Ali Fars'ta, Hasan Cibal'de, Ahmed ise Kirman ve Hûzistan'da olmak üzere, ele geçirdikleri bölgelerde üçlü bir yönetim kurdular.²⁰²

İbn Şirzad, Tüzün ölünce onun yerine emîrû'l-ümerâ olarak atandı ise de yönetimde bir otorite boşluğu oluştu. Bu durum Bağdat'ı ele geçirmek için fırsat kollayan Būveyhî emîri Ahmed'i iyice cesaretlendirdi. Nitekim Ahmed, Halife Müstekfî'ye elçi gönderip itaat arz etti. Sonra halifenin daveti üzerine, şehirde yaşanan karışıklıkları gidermek amacıyla Bağdat'a girdi. Ahmed Müstekfî tarafından emirülümerâ tayin edilince, Türk ümerâ şehri terk edip Hamdânî emiri Nâsırüddeve'nin yanına gittiler. Böylece halifelik Būveyhîlerin kontrolü altına girmiş oldu (19 Aralık 945). Halife Ahmed'e tabiiyet ilişkilerinde gelenek haline geldiği üzere, gerdanlık, bilezik, sancak ve hil'at gibi saltanat alâmetleri verdi. Halifeye bağlı olmakla birlikte; bir çeşit muhtariyete sahip olduğunu göstergesi olarak Ahmed'e "Muizzüddeve", Ali'ye "İmaduddevle" diğer kardeşine de "Rûknüddeve" lakaplarını verdi. Bağdat'ta bütün kontrolü ele geçirdi. Hilâfet sarayında yapılan törende, halifenin yanına kurulan

²⁰¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 257-259.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 220-223.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 303.; Abdülazîz Dürî, *Abbâsiler Tarihi Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, s. 416-417.; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsiler*, s. 113.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 107.; Erdoğan Merçil, "Būveyhîler", *DİA*, VI, s. 496.; Claude Cahen, "Buwayhids", *EF*² (İng.), I, s. 1350.

²⁰² İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 280-281.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 231, 239.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 200-201.; Adem Apak, *a.g.e.*, 4, s. 421.

kürsüye oturtulan Ahmed, Müstekfî'yi yakalatıp tahttan indirdi. Ahaliye de kendi arzusuyla tahttan feragat ettiği duyuruldu. Onun yerine Mutî'-Lillâh hilâfet tahtına oturtuldu (946).²⁰³

Şiîler malum tartışma ve anlaşmazlıklar sebebiyle Abbâsî halifelerinin hilâfeti asıl sahiplerinden gasp ettiğine inanıyorlardı. O halde bu teorik tartışmaya bakarak Şii inanışlı Müizzüddeve Ahmed'in, Hz. Ali'nin soyundan bir halifeye biat etmesi beklenebilirdi. Fakat Bağdat'ın halifeler aracılığıyla kazandığı misyonu yitirmesi, kendi iktidarını da riske atacağı için teşebbüs bile etmedi. Bağdat'ı kontrol altında tutmak suretiyle İslâm dünyasını yönetebilmek için Abbâsî halifeliğine dokunmadı. Yani Bağdat'ın Babilleşmesini kendi çıkarlarına daha uygun buldu.²⁰⁴ Dolayısıyla Büveyhî emirleri hutbe ve paralarda Abbâsî halifesinin ismini zikrederek tabiiyetlerini devam ettirdiler. Bununla birlikte Bağdat'a girmeden önceki sikkelerde, önce halifenin adını zikreden Müizzüddeve Ahmed, Bağdat'a girdikten sonra; kendi ad ve unvanlarını paranın ön yüzüne; halife ile kardeşinin adlarını arka yüzüne yazdırmaya başladı. Bu uygulama Büveyhîlerin imparatorluğun idârî dönüşümü sırasındaki hiyerarşik bir örgütlenmede, Bağdat'taki konumlarına uygun bir mevki elde ettikleri görülmektedir.²⁰⁵

Dönemin kaynaklarında halifenin “sultan”, “imam”, “emîrül mü'minîn” olarak anılması, hutbe ve sikkelerde önce halifenin adının bulunması ve Büveyhî emîrlerinin halife tarafından atanmasına bakıldığında, devlet başkanı ve İslâm dünyasının liderinin hukuken Abbâsî halifesi olduğuna şüphe yoktur. Fakat feodal sistemin yapısı gereği devlet başkanlığı sembolik olmaktan öteye geçememekteydi. Büveyhî emîrleri zamanla, kendilerine verilen ahidnâmelerle adına devleti yönettikleri halifeleri belirleme gücüne de sahip olmuşlardı. Emîrlerin elinde adeta kukla haline gelen halifeler ise yaptırım güçlerini tamamen kaybetmişlerdi. Bu dönemde halifelik kurumunun durumunu en iyi anlatan kayıt; Halife Mutî'-Lillâh'ın, kendisinden gaza için para isteyen Büveyhî emîri

²⁰³ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 484-488.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 381, 385.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 205-206.; İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 473-474.; Mesûdî, *Müruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 252.; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi, I*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, s. 289.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 365.; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 157, Süyûtî, *a.g.e.*, s. 473.; Sır John Glubb, *a.g.e.*, s. 107-108.; Herbert Busse, “Iran Under the Buyids”, ed. R. N. Frye, *The Cambridge History of Iran*, 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 258.; Khanoghan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Müizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 60-63.; K. V. Zettersteen, “Muizz-üd-Devle”, *El² (İng.)*, VII, s. 485.; Abdülkerim Özeydin, “Müstekfî-Billâh”, *DİA*, XXXII, s. 139-140.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 386-387.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 367.; Sır John Glubb, *a.g.e.*, s. 107.; Amir Hasan Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, Jamiyat-ul Falah Publication, Karachi 1942, s. 51.; Guy Le Strange, *Baghdad Dûring the Abbâsîd Caliphate*, Oxford University Press, Oxford 1924, s. 318.; Gülay Ögün Bezer, “Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış”, s. 175.

²⁰⁵ Mahmud Araf Mahmud, “Irak Büveyhî Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi Değeri”, çev. Seyfullah Korkmaz, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1999), s. 350.

Bahtiyar'a söylediği şu sözlerdir: “Dünyalık bende, malların ve adamların idaresi elimde olsaydı, o zaman gazâ benim üzerime vacip olurdu. Hâlbuki bana dünyaliktân, kifayet miktârından daha az erzak verilmekte olup dünyalık sizin ve bölge reislerinin elindedir. Bu halde bana ne gaza, ne hac ve ne de imamlara (halifelere) vacip olan hiçbir şey vacip değildir. Benim ancak minberlerinizde okunan ismim size lâzımdır ki, onunla halkı oyalıyorsunuz (teskin ediyorsunuz). İsterseniz bundan da vazgeçeyim ve bütün her şeyi size bırakayım.”²⁰⁶

Büveyhîler döneminde iktidar hukukunda yaşanan en önemli değişikliklerden biri de halifelerin vezir tayin etme yetkilerini kaybetmeleridir. Hatta Büveyhî hükümdarları, halifeye atadıkları vezirlerin yetkilerini de, vezir unvanıyla kendi kâtiplerine verdiler. Abbâsîlerin vezirleri ise bu dönemde yalnızca halifelerin özel işleri ve topraklarının gelir-giderleriyle ilgilenmekteydiler. Büveyhîler görüldüğü gibi, iktidar alanlarını halifeler aleyhine olmak üzere epeyce genişletmişlerdi.²⁰⁷

Büveyhîlerin Abbâsî halifesine bağlılıkları, her ne kadar sembolik olsa da yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere; çağın anlayışı gereği kamuoyunda meşrûiyet sağlayabilmek için aynı zamanda bir mecburiyetti. Büveyhî emîri Adudüddевle (978-983) Mısır'ı da işgal etmeye niyetlenmiş; fakat kardeşi Fahrüddевle ve Ziyârî emîriyle olan problemleri buna fırsat vermemişti. Ayrıca Bahaüddевle, Musul'da Fâtımîler adına hutbe okutan Ukaylîler üzerine ordu gönderip yeniden Abbâsî halifesi adına okunmasını sağlamıştı (1010). Hatta Bahaüddевle, Halife Kadir-Billâh'ın (991-1031) Fâtımîlerin neseplerinin sahih olmadığına dair hazırlattığı rapora da onay verdi (1011). Bu durum onların halifeye tabiiyetleri nedeniyle üstlendikleri bir yükümlülüktü. İtaatsizlik eden güç odaklarının üstüne yürüyerek devlete bağlanmaları sağlanıyordu. Ukaylîler ve Ziyârîler halifenin otoritesini tanımakla birlikte; artık idârî silsilede Büveyhî emîrleri de bulunuyordu. Bu hiyerarşiye uygun olarak; Ziyârî emîri Kabûs b. Veşmgîr'in kestirdiği paralarda halife ile birlikte Büveyhî emîrinin adı da bulunuyordu ve Halife Tâi'-Lillâh tarafından Ziyârî emîrine ahd, hil'at ve Şemsülmeâlî lakabı verilmiştir.²⁰⁸

²⁰⁶ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 691.; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s. 276.; Ahmet Güner, “Mâverdi'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış (I)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII (2003), s. 11-12.

²⁰⁷ Halil İbrahim Hançbay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2016, s. 344.

²⁰⁸ Mehmet Azimli, “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şîhânedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VII, S. II (2005), s. 31.; Abdülkerim Özeydin, “Adudüddевle”, *DİA*, I, s. 392-393.; Ahmet Güner, “Kabûs b. Veşmgîr”, *DİA*, XXIV, s. 43-44.

Halifeler artık daha küçük mahallî hânedanlarla ilgili atama, azil, hapis vb. bürokratik işlemleri tamamen Büveyhî hükümdarlarına bırakmış; başka bir ifadeyle bırakmak zorunda kalmışlardı. Böylece siyâsî gücünü tamamen yitiren halifeler, Büveyhî emîrleri karşısında çaresiz ve yetkisiz kalmış; mahallî hânedanlarla olan ilişkilerini de devletin idaresini ele geçirmiş olan Büveyhî hükümdarları aracılığıyla yürütmüş; yetkilerini Büveyhî emîrlerinin baskısı altında, onların istekleri doğrultusunda kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Kızını Halife Tâi'-Lillâh ile evlendiren Adudüddевle bu evlilikten doğacak çocuk hilâfet tahtına oturduğunda; Büveyhî hânedanının hukuku ve nüfuzu iyice pekiştirilmiş olacaktı.²⁰⁹

Halife Tâi'-Lillâh, Adudüddевle'ye törenle taç ve sancak verip kılıç kuşattığı gibi; “Tacü'l-Mille” ve “el-Melikü'l-Adl Şehinşah” lakaplarını ekledi (977). Adudüddевle bu unvanları sikkelerde de kullanıyordu.²¹⁰ Şehinşah lakabı kadim İran geleneğine bağlılık vurgusu ve İran monarşisini canlandırma arzusunun bir göstergesiydi. Özellikle son dönem Büveyhî emîrleri, Ebû Kâlicâr'ın “Muhyiddin” unvanını alması gibi “din” sözcüğüyle ilgili unvanları kullanarak, çöküşü önleyeceği umuduyla dine sarılmışlardır. Ayrıca Ebû Kâlicâr “Kasimu Halifetullah” yani “Allah'ın Halifesinin Ortağı” lakabını da kullanmıştır.²¹¹ Bu durum Pers monarşi geleneğini İslâm ile uzlaştırmaya çalıştıklarının göstergesi olarak değerlendirilebilir.²¹²

Büveyhî emîri Celalüddевle'nin (1025-1044) halifeden “Şâhinşâhu'l-a'zam el-Meliku'l-mulûk” lakabını istemesinin krize sebep olması sistem açısından önemli bir konudur. Halife ve Kadı Mâverdî, onun bu isteğine uygun olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmışlardı. Muhtemelen Büveyhî emîrinin baskısı üzerine diğer fakihler cevaz vermiş; neticede Mâverdî'nin onayı da alınmıştı. Bu unvanın istenmesi/verilmesi de aslında fiili bir durumun hukukileşmesi idi. Ancak halife tabii olarak, iktidarının hukuki dayanaklarından vazgeçmek istemiyordu. Ancak sistemin, iktidarın sembollerinden biri

²⁰⁹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 794.; Abdülazîz Dûrî, *Abbâsîler Tarihi Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açidan*, s. 423.; Adnan Demircan, “Tâi'-Lillâh”, *DİA*, XXXIX, s. 447-448.

²¹⁰ Mahmud Arafе Mahmud, “İrak Büveyhî Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi Değeri”, s. 343-344.; Edip Akyol, “Büveyhîlerin Bağdat Hakimiyeti”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 3 (2018), s. 124.

²¹¹ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 368. Hasan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarkan Akarsu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 159.; Heribert Busse, “Iran Under the Buyids”, s. 300.; Ahmet Güner, “Ebû Kâlicâr”, *DİA*, X, s. 171-172.

²¹² Heribert Busse, “Iran Under the Buyids”, s. 278.

olan unvanların, Mâverdî'nin ifadesiyle zor yoluyla da verilip alındığı bir aşamaaya geldiği görülmektedir.²¹³

Eski Çağ'da Sümer şehirlerine hâkim olan bir kralın “Büyük Kral” olabilmesi için Nippur şehrindeki başrahibin elinden krallık tacını giymesi gerekirdi. Büyük kralın başrahibin elinden taç giymesi gibi Büveyhî emîri Adudüddевle'nin de Halife Tai' Lillâh'ın elinden taç giymesi (977), hâkimiyetin dinî bir temele dayandırılarak güçlendirilmek istendiği izlenimi vermektedir. Bu vaziyet Orta Çağ Avrupası'nda kralların papaların elinden taç giymesi ile de benzerlik göstermektedir.²¹⁴ Süyûtî, Halife Tai'-Lillâh'ın “Ailem ve çevrem hariç, doğu ve batıda Allah'ın bana tevdi ettiği tebaanın işini, her yönüyle onun tedbir ve idaresini sana vermek istiyorum” diyerek siyâsî hâkimiyetini Adudüddевle'ye devrettiğini yazmaktadır.²¹⁵ Süyûtî'nin Selçuklu dönemindeki fiili duruma uygun geriye dönük bir yorum yapmış olması da muhtemeldir. Samsamüddевle'nin (983-987, 989-998) emîrliği döneminde de halife tarafından ona tabiiyet ilişkileri çerçevesinde hil'at, taç ve çeşitli hediyeler verilerek halifenin idaresinde bulunan bölgelerdeki yöneticiliğiyle ile onurlandırılmış; buna dair bir ferman okunarak feodal hukukun gereği olan sadakat yemini alınmıştır.²¹⁶

Abbâsî halifeleri Orta Çağ'da hükümdarlık alametlerinden biri olan nevbeti saray kapısında günde beş defa çaldırıyorlardı. Ancak iktidarın mahallî hânedanlar elinde parçalanmasından sonra; onlara, halife adına iktidar olduklarının sembolü olarak menşur, hil'at ve sancakla birlikte davul veya kös de verilmekteydi. Adudüddевle döneminde, Büveyhîler de diğer tabiiler gibi, üç vakit nevbet çaldırmaktaydılar. Fakat Sultanüddевle (1012-1021) günde beş vakit nevbet çaldırmaya başladı.²¹⁷ Celalüddевle, Müşerrefüddевle (1021-1025) ve Ebû Kâlicâr (1044-1048) döneminde de devam eden

²¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 351.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 131.; Suat Kaymak, *Abbâsî halifesi El-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 49.

²¹⁴ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 484.; Ekrem Memiş, “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi”, *Mezopotamya'nın Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, s. 125.

²¹⁵ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 485.; Heribert Busse, “Iran Under the Buyids”, s. 276.

²¹⁶ Ebû Şüca er-Rûzrâverî, *Abbâsîlerin Yıkılışı: Büveyhîlerin Hakimiyeti (M.982-991) Zeylû Tecâribü'l-Ümem'in Tercüme ve Değerlendirmesi*, çev. Tayfun Gümüş, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 110.; Heribert Busse, “Iran Under the Buyids”, s. 276.

²¹⁷ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 776.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 328.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 98.; Amir Hasan Sıddıqı, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, s. 55-56.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 15-17.; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâmın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 170.

bu uygulama, feodal güçlerin iktidar alanlarını hukuki olmayan yollarla giderek genişlettiğini göstermektedir.²¹⁸

Büveyhî iktidarının sonuna doğru halifeler otoritelerini kısmen güçlendirmeye muvaffak olmuşlardı. Bazı Abbâsî askerlerini gittikleri bir köyde kürtler tarafından yağmalanmışlardı. Bunun üzerine askerler de halifenin arazilerindeki meyveleri yağmaladılar. Halife de bu Celâlüddevle'den bu zararın karşılanmasını istedi. Ondan olumlu cevap alamayınca camileri ve şer'i mahkemeleri kapatarak hükümeti geri adım atmak zorunda bırakmıştı (1035). Bunun üzerine Celâlüddevle olaylara karışanları Halifelik Dîvânı'na götürdü. Fakat daha sonra salındılar.²¹⁹

Halifeler Büveyhîler zamanında iktisâdî alandaki kontrollerini de tümüyle kaybetmişlerdi. Buna rağmen Irak'ta ehli kitaptan alınan cizye halifelik hazinesine ait idi. Ancak Celâlüddevle, malî sıkıntı sebebiyle cizyeyi kendi hazinesine devşirmek isteyince halife ümerâ ve kadırlara mektuplar göndererek, bu durumda Bağdat'tan ayrılacağını bildirmişti (1041). Halifesiz Bağdat'ın kendi iktidarını da anlamsız bırakacağını bilen Celâlüddevle, bunun üzerine geri adım atmak zorunda kaldı. Böylelikle halifenin görevlendirdiği memurlar vergileri toplamaya devam edebilmişlerdi. Gerçi Celâlüddevle'nin geri adım atmasında Selçukluların ilerleyişi de etkili olmuştur.²²⁰ Ayrıca halifeler, Büveyhîlerin zayıflamasına paralel olarak, kendi vezirlerini atama yetkisini tekrar elde etmişlerdir.²²¹

Halifelerle emîrî'l-ümerâlar arasında oluşan bu yeni statü siyâset felsefesi bakımından önem arz etmekteydi. Kadı ve fakih olan Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye adlı eserinde ortaya koyduğu teori kapsamında bu durumu değerlendirdi. Mâverdî'nin amacı halifeyle, onun siyâsî otoritesini gasp ederek ortak olan hânedanlar arasındaki ilişkiyi hukuki bir çerçeveye oturtmaktır. Nübüvvetin halefi olarak tanımladığı hilâfet makamını ve amme menfaatini korumak, dini ve dünyevi işlerin yürütülmesini sağlamak, vergileri toplayıp onlardan istifade etmek gibi sebeplerle istila (zor) yoluyla valiliğin meşru olduğu hükmüyle, fiili durumu hukuki hale getirmiş oldu. Mâverdî'ye göre bunun için gereken şey istilacı ile halifenin karşılıklı olarak birbirlerini

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 280.; Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, s. 159.; Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", *DİA*, XXXIII, s. 38-41.

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 337.; Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, s. 59.

²²⁰ Maşide Kamit, *Abbâsî Hilâfetinde Sünnî-Şîî İktidar Mücadelesi (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-467/1031-1075)*, Gece Akademî Yayınları, Ankara 2018, s. 69.; Aydın Taneri, "Celâlüddevle", *DİA*, VII, s. 259-260.

²²¹ Halil İbrahim Hançbay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, s. 344.

tanınmalarıydı.²²² Hilâfeti Allah'ın tevdi ettiği bir görev olarak kabul eden Mâverdî, İslâm toplumunun birliğini hilâfet kurumunun varlığına bağlıyordu.²²³ Böylece hilâfet makamının saygınlığı ve dinî kaynağa bağlanan otoritesinin kabul edilmesi karşılığında, siyâsî hâkimiyeti devrettiği yöneticiler tanınarak meşrûiyet kazanacaktı.²²⁴

Adudüddavle'nin ölümünden sonra ülkesinin çocukları arasında paylaşılması istikrarsızlığa sebep oldu. Bundan dolayı taşranın gelirlerinden mahrum kalan Bağdat'ta aşırı fiyat artışları yaşanmaya başlandı. Doğal olarak iktisâdî sorunlarla birlikte sosyal sorunlar da büyümekteydi. Şîî ve Sünnî ahali sürekli çatışma hâlinde bulunuyor. Deylemlî ve Türk askerler sık sık isyan ediyor, ayyârlar ve hırsızlar güvenliği tehdit ediyorlardı.²²⁵

Büveyhîlerin Bağdat'ı istila etmesi, imparatorluğun yaşadığı çözülme sürecinin dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Gerçekten de bu istila, idârî çözülmenin merkeze kadar ulaştığı anlamına gelmekteydi. Bağdat'ta Büveyhîlerle başlayan yabancı hânedanlar dönemi ile Yakın Doğu feodalitesi de yeni bir şekil almıştır. İbn Haldûn'un belirttiği gibi Arap asabiyetinin bozulmasıyla önce çevrede hâkimiyeti ele geçiren Büveyhîler daha sonra Bağdat'a girip merkezi de hâkimiyetleri altına aldılar. Büveyhîlerden sonra Selçuklular iktidar oldu ve en sonunda devleti Tatarlar yıktı. İbn Haldûn'un bu söylemlerinden Büveyhîlerin bağımsız bir devlet olmaktan ziyade Arap devletinin ömrünü uzatan bir hânedan olduğu anlaşılmaktadır.²²⁶

Büveyhîler döneminde iktisâdî sistemin daha çok toprağa dayanması sebebiyle, para ekonomisi ve ticaret geriledi. Hindistan-Avrupa ticareti de Kızıldeniz'e kaydı. Devlet maaş ödeyemez hale gelince askerleri memnun etmek için iktâ dağıtımını arttırıldı. Bu uygulama o kadar yaygınlaştı ki; Celalüddavle döneminde vakıf arazileri bile, hazineye de ücret almaya devam eden askerlere verilmeye başlandı. Bu iktâ tevcihleri toprak üzerinde, iktâ sahibi lehine bazı haklar doğurmaktaydı. Ayrıca iktâ almaları askerlerin hoşnutsuzluğunu önlemediği gibi, toprakları işlemeyerek âtıl kalmasına yol açtılar. Sulama kanallarının harap olması tarım ekonomisini olumsuz etkiledi. Tahsildarların zulmü altında ezilen köylüler, arazilerini mecburen iktâ

²²² Ebû'l-Hasan Habib el-Maverdî, *a.g.e.*, s. 30, 85- 86.; Ann K.S. Lambton, *a.g.e.*, s. 87.

²²³ Ebû'l-Hasan Habib el-Maverdî, *Yönetimin Esasları*, çev. Mehmet Ali Kara, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 9.; Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 140.; Ann K. S. Lambton, *a.g.e.*, s. 85.; Marshall G. S. Hodgson, *İslâmın Serüveni Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı*, II, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınları, Ankara 2017, s. 70.

²²⁴ Hamilton A. R. Gibb, *a.g.e.*, s. 178.

²²⁵ Hassan Mneymneh, *a.g.e.*, s. 126.

²²⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 375.; Gülay Ögün Bezer, "Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış", s. 176-177.

sahiplerine teslim ediyordu. Bu durum onları iktâ sahiplerinin kiracıları durumuna düşürürken himayenin yaygınlaşması feodal merkezleri daha da güçlendiriyordu.²²⁷

Komutanlar resmi olarak iktâlarında yaşayan insanlar üzerinde hak sahibi olmamalarına rağmen; fiili olarak istedikleri gibi tasarrufta bulunabilmekteydiler. İktâ sahipleri toprakları tayin ettikleri vekilleri aracılığıyla idare ediyorlardı. Onlar da iktâ sahibi adına bu toprakların gelirlerini zimmetlerine geçirerek görevlerini suiistimal ediyorlardı. Köylüler içinde bulundukları zor koşullar ve vergi toplamalarda karşılaştıkları zorbalıklardan dolayı ilcaya mecbur kalıyorlardı. İbn Miskeveyh, köylünün durumunu “memleketleri ele geçirdiler, insanları köleleştirdiler” diyerek anlatmaktadır. Merkezlerin bu duruma müdahale edemiyor olması yerel odakların daha da güç kazanmasına olanak sağladı. Küçük mülkiyetler azaldı ve toprağı devletten kiralayanlar; ya da mülk sahipleri artık iktâ sahibinin kiracısı durumuna düştü.²²⁸

Büveyhîler askeri iktâlar dışında halifelere, vezirlere, âlimlere ve nüfuz sahibi kimselere de iktâlar tahsis etmişlerdir. Ayrıca İslâm tarihinin erken dönemlerinden beri uygulanmakta olan toprağın ihya edilmesi amacıyla verilen iktâ tevcihi Büveyhîler döneminde de devam etmiştir.²²⁹

Mâverdî Büveyhîler döneminde uygulanan iktâyı ikiye ayırır. Biri devletin, mülkiyetini şahıslara verdiği Temlikî İktâ; diğeri ise askerlere maaş karşılığı verilen İstiğlalen İktâdır. İstiğlalen iktâların ordu mensuplarına verilmesinin caiz olduğunu ve veraset şekline dönüştüğünü söyler. Bu dönemde iktâlar Savâfî ve Mevât arazilerle sınırlı kalmamış, öşür ve haraç arazileri de iktâ edilmiştir. Mâverdî mevcut askeri iktânın sınırlarını belirleyerek onu fıkhi bir zemine oturtmaya çalışmıştır.²³⁰

Böylece eyalet idarelerindeki kumandanlara mutlak haklar tanıyan bir sistem oluştu. Muktaaların ekonomik vazifelerinin yanında idârî ve askerî görevleri de üstlenmeleri zamanla onları değiştirilemez bir konuma getirdi. Askeri şeflerin büyük iktâlara ek olarak bölgede eyalet yöneticisi hakkına da sahip olmalarıyla adeta bir

²²⁷ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 496.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 390.; Abdülazîz Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 92-95.; Marshall Hodgson, *İslâmın Serüveni Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı*, II, s. 47-48.; Ira M. Lapidus, *a.g.e.*, s. 211.; Khanoghan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Müizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, s. 289.; Hugh Kennedy, “The late Abbasid Pattern, 945-1050”, ed. Chade Robinson *The Formation of the İslamic World Sixth to Eleventh Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 368.; Ann. K. S. Lambton, “İktâ Üzerine Düşünceler”, s. 176.; Ahmet Güner, “Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihî Arkaplanına Bir Bakış”, s. 18.; Mehmet Azimli, “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hânedan: Büveyhîler”, s. 31.; Claude Cahen, “Buwayhids”, *IE* (İng.), I, 1353.

²²⁸ Abdülazîz Dürî, *a.g.e.*, s. 94.; Khanoghan Hacıyev, *a.g.t.*, s. 301.

²²⁹ Khanoghan Hacıyev, *a.g.e.*, s. 304-305.

²³⁰ Mâverdî, *Ahkâm-ı Sultaniyye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, s. 356-359.; Abdülazîz Dürî, “İslâm Toplumlarında İktânın Ortaya Çıkışı”, s. 238.

hükümet ve gerektiğinde dahi değiştirilemeyen mahallî güçlere dönüştüler. Bu şekliyle iktâ sistemi bazı bakımlardan Avrupa feodalitesine benzetmekteydi.²³¹

2.3. Mervânîler (983-1085)

Abbâsîlerin parçalanmasının ardından kurulan mahallî hânedanlardan biri olan Mervânîler Meyyâfârikin merkez olmak üzere, Diyarbekir ve çevresinde hüküm süren Sünnî bir hânedandır. Hânedanın kurucusu olarak kabul edilen Bâd (Bâz) lakaplı Ebû Şüca Abdullah Hüseyin, Büveyhîlerin Bağdat'a hâkim olduğu dönemde tarih sahnesine çıkmıştır.²³²

Çoban olan Bâd bilinmeyen bir nedenle isyan edip eşkıyalık yapmaya başladı. Bu dönemde halifenin yetkileri Büveyhîler tarafından gasp edildiği için asilerle tabiiyet hukukunun da bir gereği olarak asilerle Büveyhîler mücadele etmekteydiler. Nitekim Bâd'ın üstüne yürüyen Büveyhî emîri Adudüddavle Musul ve civarını kontrol altına aldı. Bâd'ı da affedeceğini söyledi (978). Fakat Bâd'ın kaçması üzerine affetmekten vazgeçerek yakalanması için emîr verdi.²³³ İlk olarak Erciş'i ele geçiren Bâd, bu sırada Adudüddavle'nin ölümünü ve oğullarının taht kavgasına tutuşmasını fırsat bilerek hâkimiyet sahasını genişletti. Meyyâfârikin ve Diyarbekir çevresini ele geçirdi. Böylece Mervânî emîrliği kuruldu (983). Merkezi otoritenin olmadığı bu dönemde ümerânın tahakkümü artık yeni sistemin özelliklerinden biri olmuştu. Merkezden atama yapılmaksızın güç kullanarak bir bölgeyi ele geçiren emîr o bölgenin hâkimi olmaktaydı. Bu durum iktidar alanını genişletmeye çalışan emîrlar arasında mücadelelere sebep olmaktaydı. Büveyhî emîri Samsamüddavle'nin üzerine gönderdiği iki orduyu da mağlup eden Bâd, Musul'u da ele geçirdi (984). Büveyhîlere rağmen giderek güçlenen Bâd'ın başlıca amacı çağdaşı tüm ümerâ gibi; Bağdat'ı ele geçirmek ve Bağdat'ın halifeler ile kazandığı rol üzerinden İslâm dünyasına hükmetmekti.²³⁴

²³¹ Hasan Mneymneh, *a.g.e.*, s. 227.; Ann. K. S. Lambton, "İktâ Üzerine Düşünceler", s. 176.; Claude Cahen, "Selçukî Devletler Feodal Devletler mi idi?", trc. Lütfi Güçer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 17, S. 1-4 (2011), s. 351.; Abdülazîz Dûrî, "İslâm Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", s. 234.

²³² K. V. Zettersteen, "Mervânîler", *İA*, VII, s. 780.

²³³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 37.; Ebû Şüca er-Rûzrâverî, *Abbâsîlerin Yıkılışı: Büveyhîlerin Hâkimiyeti (M.982-991) Zeylî Tecâribü'l-Ümem'in Tercüme ve Değerlendirmesi*, s. 110.; Abdürrahim Tufantoz, *Mervanoğulları (380/990-478/1085)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 22.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.37.; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Meyyâfârikin ve Amed, Mervânî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarlan, Koral Yayınları, İstanbul 1975, s. 71-72.; Rûzrâverî, *a.g.e.*, s. 110-113.; Heribert Busse, "Iran Under the Buyids", s. 290.; Abdürrahim Tufantoz, *a.g.e.*, s. 24.; H. F. Amedroz, "The Marwanid dynasty at Mayyafâriqin in the Tenth and Eleventh Centuries A. D.", *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1903, s. 123.; Nejat Göyünç, "Diyarbakir", *DİA*, IX, s. 465.; Carole Hillenbrand, "Marwânids", *El²* (İng.), VI, s. 62.

Musul'un Bâd tarafından ele geçirilmesinden sonra bir ordu daha gönderen Samsamüddeve, onu mağlup etti ve böylece Büveyhîler Musul'a hâkim oldular. Bunun üzerine Bâd, Büveyhîlerle anlaşma yoluna gitti. Samsamüddeve de onu yok sayamayacağını anlayarak Diyarbekir'i kendisine verdi. Zamanla güçlenen Bâd Musul'u tek'ar ele geçirdi. Bu sırada kardeşi Samsamüddeve'nin Irak'taki hâkimiyetine son veren Şerefüddeve Bağdat'ta hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Ebû Nasr Hâşâze'yi Bâd ile mücadele etmekle görevlendirerek Musul'a tekrar bir ordu gönderdi. Bazı yerleri iktâ olarak vermek karşılığında Ukaylîlerin de desteğini alan Hâşâze, onu mağlup etti. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Hamdânoğulları hânedanı mensupları Ebû Abdullah Hüseyin ile Ebû Tâhir İbrahim Musul'a gitmek için Bahâüddeve'den izin aldılar. Musul'u tekrar ele geçiren Hamdânoğulları Ukaylîlerin de desteğiyle Musul'a saldıran Bâd'ı yenerek öldürdüler (990). Büveyhî emîrlerinin Mervânîlerle yeni bir güç olarak ortaya çıkan kendilerine tabii olan çevredeki mahallî hânedanlarla iş birliği yaparak mücadele etmeleri de feodal örgütlenmedeki ikinci basamaklara işaret etmektedir.²³⁵

Bâd öldükten sonra yerine yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân (990-997) geçti. Ebû Ali öncelikle Amid'i kuşatmakta olan Hamdânîleri yendi ve Ebû Abdullah'ı esir aldı. Fakat Fâtımî halifesinin mektup yazarak şefaatte bulunması üzerine onu serbest bıraktı. Daha sonra Diyarbekir'i ele geçirdi (990).²³⁶

Emîrliğin en güçlü dönemi ise Ebû Nasr Ahmed (1011-1061) döneminde yaşanmıştır. Ebû Nasr, Amid dışında bütün Diyarbekir'i hâkimiyeti altına aldı. Fakat dönemin şartları gereği bu egemenliği halifenin onaylamasının gereğine binaen, Abbâsî halifesi ve Irak Büveyhî emîrine mektup gönderdi. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Kadir-Billah ve Irak Büveyhî emîri Sultanüddeve'nin elçileri Mervânî emîri Ebû Nasr'ın yanına geldiler (1013). Halife, Ebû Nasr'a hil'at ve diğer hediyelerle beraber bütün Diyarbekir'i kendisine verdiğine dair bir menşur gönderdi. Ayrıca tabiiyet-metbûiyyet hukukunda bir ritüel haline gelmiş olan lakap verme geleneğini sürdürerek ona "Nasrüddevle" unvanını verdi.²³⁷ Bu durum daha önceki süreçte Bâd'ın üzerine

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 39, 64.; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l Meyyafarikin ve Amed, Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 74-75.; Ömer Tokuş, "Mervânîler", *Kürtler*, ed. Adnan Demircan, Mehmet Akbaş, Nisa Yayınları, İstanbul 2015, s. 173-174.

²³⁶ Rûzrâverî, *a.g.e.*, s. 229-231.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 65.; Boswrth, *a.g.e.*, s. 138.; Ömer Tokuş, "Mervânîler", *Kürtler*, s. 177.; K. V. Zettersteen, "Mervânîler", *İA*, VII, s. 781.

²³⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 115-119.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 54-55.; H. F. Amedroz, "The Marwanid dynasty at Mayyafâriqin in the Tenth and Eleventh Centuries A. D.", s. 131-132.; Carole Hillenbrand, "Marwânids", *IE²* (İng.), VI, s. 626.

askerî kuvvet göndererek onu ortadan kaldıran Büveyhîlerin bölgede güçlenerek bir hânedana dönüşen Mervânîleri tanımak durumunda kaldıklarını göstermektedir.

Aynı gün Fâtımî halifesinin elçileri de Nasrüddevle'nin yanına gelerek ona "İzzuddevle" lakabını verdiler.²³⁸ Fâtımî halifesinin bu unvanı vermesi Mervânîleri kendi hâkimiyeti altına almak istemesiyle alakalıdır. Fakat Nasr, Abbâsîlere ve Büveyhîlere bağlı kalmayı sürdürmüştür.

Fâtımîler bu emîrlere kendi hâkimiyetlerini kabul ettirmek için bazen unvanlar vererek iyi ilişkiler kurmaya çalıştıkları gibi bazen de mücadele yolunu tercih etmişlerdir. Mervânîleri unvan vererek yanlarına çekemeyen Fâtımîlerin Suriye naibi Emîrû'l-Cüyûş Anuştegin ed-Dizberî, bu sefer de Nasruddevle'yi tehdit edip üzerine yürüyeceğini bildirerek itaat altına almaya çalıştılar. Bunun üzerine Mervânîler Fâtımîler ile karşı karşıya geldiler (1039). Nasruddevle Fâtımîler karşısında Ukaylî emîri Kırvaş ve Numeyrî emîri Şebib b. Vessâb'a haber göndererek yardımlarını istedi. Yardım etmeyi kabul eden Numeyrî Emîri Şebib, Fâtımîler adına okunan hutbeyi değiştirerek Abbâsî halifesi adına okutmaya başladı. Fakat Anuştegin'in bu sefer kendisini tehdit etmesi üzerine Şebib hutbeyi tekrar Fâtımîler adına okutmaya başladı. Dizberi ise bütün tehditlerine rağmen Diyarbekir seferine çıkamadı.²³⁹ Emîrlerin zaman zaman hutbede metbû olarak tanıdıkları halifeyi kendi çıkarlarına göre değiştirdikleri görülmektedir. Yerel hânedanları birbirine karşı kullanarak güç kazanmaya çalışan Abbâsî halifeleri gibi bazen bu hânedanlarda Abbâsî/ Fâtımî rekabetinden faydalanarak kendi güçlerini arttırmaya çalışmışlardır.

Mervânîler, Selçukluların ortaya çıktığı tarihe kadar tabiiyet ilişkileri gereği Abbâsî Halifesi ve Büveyhîler adına hutbe okutmuş, sikkelerde halifeden sonra Büveyhî emîrlerinin adını zikretmişlerdir. Bunun karşılığında halifeler Mervânî emîrlerinin hâkimiyetlerini onaylamaya devam etmişler; kurulan ilişkilere uygun olarak hil'atlar göndererek unvanlar bahşetmişlerdir. Sembolik de olsa halifeye ve Büveyhî emîrlarına bağlı kalan Mervânîler, Tuğrul Bey'in elçi göndererek kendisine tabii olmalarını istemesi üzerine hutbede halifeler ile birlikte Selçukluların adlarını okutmaya başlamışlardır (1049).²⁴⁰

²³⁸ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 119.; Abdürrahim Tufantoz, *Mervanoğulları (380/990-478/1085)*, s. 38.

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 355-356.; Ömer Tokuş, "Mervânîler", s. 188.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 422.; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, I, s. 304.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.156.; Abdürrahim Tufantoz, *a.g.e.*, s. XXIV.; Carole Hillenbrand, "Marwānids", *EF*² (İng.), VI, s. 626.

2.4. Ukaylîler (990-1096)

10. yüzyılda ortaya çıkan hânedanlardan biri de Ukaylîlerdir. Ukaylîler Hamdânîlerin zayıflamasına paralel olarak Musul ve çevresinde hüküm sürmüş Şîî bir Arap hânedanıdır. Ukaylîlerin tarih sahnesine Hamdânîlere haraç veren vassalları şeklinde çıktıkları görülmektedir.²⁴¹ Ukaylîlerin Hamdânîlere, Hamdânîlerin Büveyhîlere ve Büveyhîlerin de Abbâsî halifesine bağlı olduğu bilindiğinden bu durum bize Yakın Doğu feodalitesindeki hiyerarşik düzeni göstermektedir.

Hamdânîoğullarının Musul'daki hâkimiyetlerinin zayıflamasını fırsat olarak gören Muhammed b. Müseyyeb el-Ukaylî, Büveyhî emîri Adudüddöve'nin de ölümüyle oluşan otorite boşluğunu fırsat bilerek Musul üzerine yürüdü. Şehri ele geçirdi ve böylece Musul'da Ukaylî emîrliği kurulmuş oldu (990). Müseyyeb, Ukaylî emîrliğini tesis ettikten sonra Büveyhî emîri Bahâüddöve ile iyi ilişkiler kurdu ve ona mektup yazarak işleri idare etmesi için birini göndermesini istedi. O da komutanlarından birini Müseyyeb'e gönderdi. Müseyyeb hânedanın daha önce tabii olduğu Hamdânîlerin Musul'daki egemenliğine son vererek bölgeyi Büveyhîlerin vassalı olarak yönetmeye başladı.²⁴²

Bu dönemde Fâtımîler Suriye ve Irak'ta yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmektedirler. Bu yapılan propaganda faaliyetlerinden etkilenen Müseyyeb, Fâtımî Halifesi el-Azîz adına hutbe okuttu ve sikke bastırdı (992). Hutbenin Fâtımî halifesi Azîz-Billâh adına okunduğunu duyan Büveyhî emîri, bu durumun feodal hukuka aykırı olması sebebiyle halifenin emriyle Müseyyeb'in üzerine ordu göndererek yeniden Abbâsî halifesine itaat etmesini sağladı. Fakat Ukaylîleri mağlup etmelerine rağmen bölgedeki dengeleri düşünerek ile Abbâsî halifesini tanıması kaydıyla Müseyyeb'le barış yapıldı ve Ukaylîler Abbâsî halifesinin otoritesini tanıdılar.²⁴³

Müseyyeb'in ölümü üzerine Ukaylî emîri olan Mukalled (996-1001) kendini temsil etmesi için Bağdat'a bir nâib gönderdi. Bu arada Büveyhîler arasında taht mücadelesi yaşanmaktaydı. Amacı o dönemde Bağdat'ın çevresindeki her emîr gibi

²⁴¹ Hugh Kennedy, "The Uqaylids of Mosul the Origins and Structure of a Nomad Dynasty", *Actas del XII. Congreso de la U.E.A.I. (Málaga, 1984)*, Madrid 1986, s. 397.; K. V. Zettersteen, "Ukaylîler", *İA*, XIII, s. 18.; Clifford Edmund Bosworth, "Ukaylids", *IE²* (İng.), X, s. 786.

²⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 68.; Rûzrâverî, *a.g.e.*, s. 232.; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 169.; Clifford Edmund Bosworth, *a.g.e.*, s. 141.; Heribert Busse, "Iran Under the Buyids", s. 294-295.; Gülay Ögün Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XXXXII, s. 59.; K. V. Zettersteen, "Ukaylîler", *İA*, XIII, s. 18.; Ömer Tokuş, "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mucâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti" *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12 (2016), s. 253.

²⁴³ Ömer Tokuş, *Ukaylîler'in Siyâsî Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2013, s. 100-102.; Sâmî es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, XXXI, s. 362.

merkezi ve halifeyi kontrol altına almak olan Mukalled, Büveyhîler arasında yaşanan bu taht mücadelelerinden faydalanmak amacıyla Bağdat'a doğru yürüdü. Şehri ele geçirmesine rağmen Büveyhîlerin gücünden çekinen Mukalled kısa bir süre sonra özür dileyerek Bahâüddeve'ye on bin dinar vermek karşılığında kendisine hil'atler ile birlikte Musul, Kufe, el-Kasr ve el-Camiayn iktâ edildi ve "Hüsâmüddeve" unvanı verildi (996). Böylece tabiiler ile metbûlar arasında kurulan karşılıklı yükümlülöklere uygun bir anlaşma yapıldı.²⁴⁴

Mukalled'in ölümünden sonra Ukaylîler arasında bir süre taht mücadeleleri yaşanmıştır. Bu mücadelelerden başarıyla çıkan Karvâş b. el-Mukalled (1001-1052) emîrliğin başına geçti. Karvâş ilk icraatlarından biri olarak Medâin'e saldırması üzerine Büveyhîlerle karşı karşıya geldi. Büveyhîlere gönderdiği vergiyi göndermemeye başlayarak isyan eden Karvâş'ın bundan sonraki hedefi Bağdat'ı ele geçirmek oldu. Büveyhîlerle mücadelesinden başarılı sonuçlar alan ve hâkimiyet alanını Bağdat sınırına kadar genişleten Karvâş, Abbâsî halifesi Kadir-Billâh tarafından ödüllendirildi ve "Mu'temidü'd-devle" ve "Zû'l-İzzeyn" lakaplarıyla Musul, Kûfe ve Sakiyu'l-Fırat ona verildi (1005/1006).²⁴⁵ Halifeler bu dönemde siyâsî güce sahip olmadıkları için güçlü olan tabiilerinden tarafa olmuşlardır. Özellikle ileriki süreçlerde egemenliklerini tekrar kazanmak isteyen halifelerin emîrlerin birbirleriyle çekişmelerinden faydalanarak iktidar alanlarını genişletmeye çalıştıkları görölmektedir.

Karvâş bir müddet sonra bölgede yoğun bir şekilde devam eden Fâtımî propagandasından etkilenerek Musul, Enbar ve Kûfe'de Fâtımî halifesi el-Hâkim Biemrillah adına hutbe okuttu (1010). Buna mukabil el-Hâkim tarafından kendisine hediyeler gönderildi ve kılıç kuşatıldı. Abbâsî halifesi Kadir-Billâh ise tabiiyet hukukuna aykırı olan bu durumu duyunca Büveyhî emîrine bildirerek Karvâş'ın üstüne yürümesini emretti. Bahâüddeve, Karvâş'ı yenilgiye uğratarak hutbenin tekrar Abbâsî halifesi adına okunmasını sağladı.²⁴⁶

Büveyhîlerin Bağdat'ta bulunan naibi Fahruddevle İbn Cehîr, Deyru'l-'Akûl'u ele geçirince bedevî bir Arap kabilesi olan ve Irak'ta yaşayan Beni Hafâce'den Sultan,

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 106.; Ömer Tokuş, "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mücâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti", s. 253.

²⁴⁵ Ömer Tokuş, *Ukaylîler'in Siyâsî Tarihi*, s. 118-119.

²⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 180-181.; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, s. 281.; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 105.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 160.; Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 202.; Muhammed Asil Tögel, *Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 64.; Mehmet Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedan: Büveyhîler", s. 28.; Ahmet Güner, "Mâverdi'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arka planına Bir Bakış", s. 28.

‘Ulvân ve Receb’i Sakiyu’l-Fırat’a tayin etmiştir. Buna karşılık onlardan Ukaylîleri bölgeden uzaklaştırmalarını istemiştir (1011-1012). Fakat bu kabilenin yağmacılığa devam etmesi üzerine; Ukaylîler halifelik ordusuna katılarak Hafâce’nin üstüne yürüyüp bertaraf ettiler. Ukaylîlerin de diğer mahallî hânedanlar gibi, iktidarın doğası gereği hâkimiyet sahalarını genişletmeleri, halifeliğin makro iktidar alanı için tehdit oluşturuyordu. Bununla birlikte yağmacılık yaparak asayiş bozan Beni Hafâce’ye karşı askeri yükümlülüklerini yerine getirerek tabiiyet hukukuna da riayet ediyorlardı.²⁴⁷

Bölgesel rekabet Ukaylîleri Büveyhîlerle sürekli karşı karşıya getirmekteydi. Nitekim Karvâş’ın Tıkrît’i kuşatması Büveyhîler’le tekrar aralarının bozulmasına sebep oldu. Büveyhî emîri Celâlüddevle harekete geçerek Karvâş’a ait yerleri istilâya girişti. Çevresinden beklediği desteği alamayan Karvâş sonunda Celâlüddevle’ye itaat arz etti.²⁴⁸

Bu sırada el-Cezîre’ye gelen Irak Oğuzları bölgedeki şehirleri istila etmeye başladılar. Karvâş da Musul’un kaybedilmesinden sonra etrafındaki emîrliklerden yardım istedi. Mezıyedî emîri Dübeys’in de yardımıyla Oğuzları yenen Karvâş onları Musul’dan attı. Daha sonra yeğeni Kureyş b. Bedrân ile mücadeleye girip kaybeden Karvâş, Kureyş tarafından hapse gönderildi.²⁴⁹

Karvâş daha sonra yeğeni Kureyş b. Bedrân ile mücadeleye girdi. Kaybedince de Kureyş tarafından hapse gönderildi. Kureyş b. Bedrân (1052-1061) hânedanın başına geçtiği ilk dönemlerde aile üyeleriyle emîrlik kavgasına tutuşmuştur. Başta Büveyhîlerle arası iyi olmayan Kureyş, dengeleri gözetmek adına Büveyhî emîri el-Melikü’r-Rahîm’e tabi olmuş bu da onu güçlendirmiştir. Selçuklular bölgede hâkimiyet tesis edene kadar bazen Fâtımîler adına hutbe okutsalar da genellikle Abbâsî Halifesine ve Büveyhîlere bağlı kalan Ukaylîler Selçukluların gelişinden sonra onlara tabi olmuşlardır.²⁵⁰

²⁴⁷ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 189.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 122.; Hüseyin Algül, “Hafâce (Benî Hafâce)”, *DİA*, XV, s. 70-71.

²⁴⁸ K. V. Zettersteen, “Karvâş”, *İA*, VI, s. 372.

²⁴⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 83.; Gülay Ögün Bezer, “Ukaylîler”, s. 59-61.

²⁵⁰ Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 158.; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 23.

2.5. Mezyedîler (997-1163)

10. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkan emîrliklerden biri de Mezyedîlerdir. Mezyedîler, Hille ve çevresinde hüküm sürmüş bir Şiî Arap hânedanıdır. Hânedanın ilk emîri olan Senaüddeve Ali b. Mezyed'in Büveyhîlere itaat etmesiyle ona Nil, Felluce ve Camiayn 'ı bölgesi verilmiş böylece Abbâsî hilâfetine ve Büveyhîlere bağlı olan Mezyedî emîrliği kurulmuştur (997).²⁵¹

Ali b. Mezyed biraz güçlendikten sonra Büveyhî emîri Bahâüddeve'ye isyan ederek kendi başına hareket etmeye başladı. Bahâüddeve bu isyan sebebiyle üzerine asker sevk edince de kaçtı. Mezyedîlerin Hille'de bir güç hâline geldiğini gören Bahâüddeve Ali b. Mezyed ile arasını düzeltmek ihtiyacı hissetti. Yapılan görüşmeler neticesinde Ali b. Mezyed'in tekrar kendisine itaat etmesini sağladı (997).²⁵² Büveyhîlere bağlı olarak kurulan Mezyedîler tabiiyet hukuku gereği onlara asker olarak hizmet vermişlerdir. Büveyhîlerin emriyle Irak'ta huzuru bozan Hafâce kabilesinin üzerine yürüyerek onlarla mücadele etmişlerdir (1003).²⁵³

Ali b. Mezyed ölünce yerine, Büveyhî emîri Sultanüddeve'nin de onayıyla, veliahtı Nuruddevle Ebû'l-Ağarr Dübeyş geçti. Taht kavgasına giren kardeşi Mukalled'le girdiği mücadelelerden başarıyla çıkan Dübeyş konumunu muhafaza etti.²⁵⁴

Mezyedîler, Büveyhî emîrlерinin arasında yaşanan taht mücadelelerinde de taraf olmuşlardır. Ebû Kâlicâr ile Celalüddeve'nin karşı karşıya geldiği bu mücadele sırasında Dübeyş Ebû Kâlicâr, Mukalled ise Celalüddeve'yi destekledi. Bu mücadeleden Celalüddeve galip çıkınca Mukalled ile birlikte Dübeyş'in hâkimiyetindeki topraklara saldırdı ve Dübeyş ülkesini terketmek zorunda kaldı. Dübeyş'in Celalüddeve'ye yüklü bir meblağ para ödemesiyle anlaşma sağlandı ve Dübeyş emîrliğinin başına dönebildi.²⁵⁵

Halifelerin tabiiilerine göndererek bir anlamda onlara kazandırılan meşrûiyeti simgeleyen hil'atlar ve hediyeler Mezyedîlere de gönderilmiştir. Hatta bir keresinde Dübeyş'in halife Kaim-Biemrillâh'ın gönderdiği hediyelerden gümüş eyerli atı Ahvaz hâkimi Hezâresb'e altın eyerli at verildiği şikâyetiyle reddetmesi halifenin hoşuna

²⁵¹ Clifford Edmund Bosworth, *a.g.e.*, s. 136.; Makdisi, George, "Notes on Hilla and the Mazyadids in Medieval Islam", *Journal of the American Oriental Society*, 74 (1954), s. 258-259.

²⁵² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 114.; Abdülkerim Özaydın, "Mezyedîler", *DİA*, XXIX, s. 550.; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", *DİA*, IV, s. 475-476.; K. V. Zetterstéen, "Bahâüddeve", *İA*, II, s. 223-224.

²⁵³ Cliffurd Edmund Bosworth, "Mazyad", *EF* (İng.), VI, s. 965.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 237.; Abdülkerim Özaydın, "Mezyedîler", *DİA*, XXIX, s. 550.

²⁵⁵ Abdülkerim Özaydın, "Mezyedîler", s. 550-551.; K. V. Zettersteen, "Mezyedîler", *İA*, VIII, s. 208.; Cliffurd Edmund Bosworth, "Mazyad", *EF* (İng.), VI, s. 965.

gitmemiş ve krize sebep olmuştu. Bunun üzerine halife “Hiç kimseye lâıyk olduğundan fazlasını vermem” sözüyle karşılık vermiştir. Bu hediyelerin türlerinin de emîrlerin güçlerine ve statülerine göre değişikli gösterdiği görülmektedir.²⁵⁶

Abbâsî halifesi adına hutbe okutan Dübeys, Şîler için kutsal olan Meşhed’in yakıldığı haberini alınca bu uygulamaya son verdi (1051-1052). Bunun üzerine halife Dübeys’e elçi göndererek onu azarladı ve hutbeyi tekrar Abbâsîler adına okutmasını söyledi. Dübeys hâkimiyeti altındaki bölgedeki halkın Şî olduğunu söyleyerek özür diledi. En sonunda anlaşmaya vardılar ve hutbe tekrar Abbâsî halifesi adına okunmaya başlandı.²⁵⁷ Selçuklu hâkimiyetine kadar Mezyedîler de diğer hânedanlar gibi bazen hutbeyi Fâtımîler adına okutsalar da genel olarak Abbâsî halifesi adına okutmuş ve ona bağlı kalmışlardır. Emredildiği zaman tabii olarak askerî hizmet vermişlerdir. Nitekim Arap ve Kürtlerden oluşan bir grup Hûzistan’daki Surrâk ve Durrâk şehirlerine saldırıp yağmayalınca Büveyhî emîri el-Melikü’r-Rahîm’in isteğiyle Dübeys b. Mezyed’de ona katıldı ve bu grubun üstüne yürüyerek onları bertaraf ettiler (1051/1052).²⁵⁸

İslâm tarihinde merkezi otoritenin gücünü tamamen kaybetmesiyle feodal bir parçalanma yaşanmıştır. İmparatorluğun her bölgesinde mahallî hânedanlar ortaya çıkarken, merkeze yakın yerlerde kurulan Tâhirîler, Saffârîler, Mervânîler, Ukaylîler ve Mezyedîler halifeden sonra zaman zaman mücadele de etseler Büveyhî Emîrlerinin de otoritesini kabul etmişlerdir. Halifeye sembolik olarak bağlı kalan yerel emîrlerin bulundukları bölgede otoriteyi tamamen ele geçirmesiyle oluşan bu süreç daha sonra Selçukluların İslâm dünyasında hâkimiyeti ele geçirmesiyle yeni bir şekil almıştır.

²⁵⁶ Mehmet Şeker, “Hil’at”, *DİA*, XVIII, s. 24.

²⁵⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 438.

²⁵⁸ Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 179.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE IRAK VE SURİYE'DE BULUNAN MAHALLÎ HÂNEDANLARIN HİLÂFET KURUMUYLA İLİŞKİLERİ

3.1. Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışı-Hilâfetle İlişkileri ve Yeni Statü

Kınık boyundan Sübaşı Selçuk önderliğinde, Yenikent'ten Cend'e göç eden Oğuzların/Selçukluların Müslüman olmasından sonraki serüvenleri hakkında pek çok araştırma eser bulunmaktadır. Hazar Denizi Güneyinden batı yönünde cereyan eden göç, neticede Gaznelilerin idaresindeki Horasan'a ulaşmış; Tuğrul Bey'in 1038 yılında Nîşâbur'da sultan ilan edilmesi üzerine; Halife de Selçuklulara elçi göndererek irtibat kurmak ihtiyacı hissetmişti. Böylece halifelikle ilk temas sağlanmış; Gaznelilerle süren mücadele ise Dandanakan Savaşı'nda (23 Mayıs 1040) bağımsızlıkla taçlanmıştır.²⁵⁹

Selçuklularla Abbâsî halifeliği arasındaki ilk temas yukarıda söylendiği gibi, Tuğrul Bey'in 1038'de Nîşâbur'da sultan ilan edilmesi üzerine yaşanmıştı. Şimdi ise Selçuklular kazandıkları zaferi bildirmek ve halifenin, *Allah'ın kanununa uygun olarak*, hükümdarlıklarını onaylaması arzusuyla elçi ve mektup gönderiyorlardı.²⁶⁰

Büveyhî emîrinin baskısından bunalmış olan halife, Tuğrul Bey'e gönderdiği elçi Hibetullah vasıtasıyla onu Bağdat'a davet etmiş; ancak İran'ın fethiyle meşgul olan Tuğrul Bey davete hemen icabet edememişti.²⁶¹ Bununla beraber 435/1043 yılında gönderdiği bir elçi vasıtasıyla "Ben Arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim

²⁵⁹ Zahîru'd-dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, s. 81.; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016, s. 4.; Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957, s. 100.; el-Hüseynî, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999, s. 8-10.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 369.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 54-56, 66.; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri*, s. 14.; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1972, s. 25-27.; S. G. Agacanov, Oğuzlar, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 314-315.; A. C. S. Peacock, Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 47.; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, s. 365-371.; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-373.; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, VIII, s. 456-457.

²⁶⁰ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 82-83.; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 4-5.; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 34-35.; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24 (2008), s. 320.; Abdülkerim Özyayın, "Kaim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, s. 210-211.

²⁶¹ Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 83-84.; Bündârî, *a.g.e.*, s. 7.; Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, s. 103-104.; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 175.

(yahut bendesiyim). Hâkim olduğum bütün ülkelerde halifenin adını ilan ettim.” diyerek halifeye itaatini teyit etmişti.²⁶²

Selçuklular hakkında daha fazla bilgiye sahip olmak isteyen halife, Tuğrul Bey’e bu defa da ünlü fakih Mâverdi’yi gönderdi. Başlıca mevzu Müslüman topraklarında yaşanan Türk istilasıydı ve Tuğrul Bey’e bunun önüne geçmesi ihtar ediliyordu. Büveyhî emîri Celâlüddevle ile barış yapılması isteği de şüphesiz bu kapsamda olmakla birlikte; Celâlüddevle’nin bu konuda halifeye yaptığı baskıdan da kaynaklanıyor olmalıydı. Uzun bir süre Rey’de kalan Mâverdi’nin Tuğrul Bey aleyhinde yazdığı bir mektup yakalanmış olmasına rağmen; saygıda kusur edilmemiş hatta o, mektubunun sultanın eline geçtiğini de Bağdat’a döndüğünde öğrenmişti. Görüldüğü gibi bu olay, hilâfet kurumuyla sürdürülmesi gereken iyi ilişkilerin bozulmasına neden olarak görülmedi. Nitekim Tuğrul Bey halifeye bağlılığını ihsas edip ona değerli hediyeler de göndermişti (1043-1044).²⁶³ Halifenin elçi olarak Mâverdi’yi seçmesi onun Sünnî hilâfet teorisini hukuki bir zemine oturtan, halifenin haklarını koruyacak ve sultana da açıklayabilecek tecrübeli, saygın bir ilim adamı olmasıyla alakalıdır. Ayrıca Bağdat’ta yaşanan olaylardan haberdar olan Sultan, Büveyhî emîri Celâlüddevle’ye gönderdiği mektupta halifeye saygıda kusur etmemesini bildirdi. Bu şekilde halifeye onu koruyacağına dair mesaj verirken Büveyhî emîrini de tehdit ediyordu.²⁶⁴

Oğuzların yağma faaliyetlerinde bulunması nedeniyle Halife Kaim-Biemrillâh, sultana bir mektup göndererek bu yağma hareketlerine engel olmasını, fethettiği bölgelerin kendisine yeteceğini, bu yüzden Arapların topraklarına dokunmamasını, sadakatten şaşmayacağına dair yemin etmesini ve vergi göndermesini istemiştir. Karşılığında da dönemin idârî anlayışını, ruhunu, hilâfet kurumunun kendisini nereye konumlandığına işaretleri olarak, Tuğrul Bey’i, hil’at ve şeref unvanlarıyla taltif etmeyi vadeliyordu. Tuğrul Bey cevabında halifeye bağlı olduğunu; fakat askerleri çok olduğu için bu toprakların kendilerine yetmediğini; ancak elinden gelirse vergi

²⁶² Gregory Abû’l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I., s. 299.

²⁶³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Tarihi’l-Ümem’de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 9.; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 398.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 143.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm.; Medeniyeti*, s. 115.; Mehmet Altay Köymen *a.g.e.*, s. 174.; Suat Kaymak, *Abbâsî halifesi El-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, s. 75.; D. Sourdel, “al-Ğā’im Bi-Amr Allāh”, *El²* (İng.), IV, s. 457.; Cengiz Kallek, “Mâverdi”, *DİA*, XXVIII, s. 180.

²⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Tarihi’l-Ümem’de Selçuklular*, s. 9.; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 5-7.; Aydın Taneri, “Celâlüddevle”, *DİA*, VII, s. 259-260.

vereceğini bildirdi. Fakat bu bilgileri aktaran Ebû'l-Ferec'e göre aslında Tuğrul Bey bunların hiç birini de kabul etmemişti.²⁶⁵

Selçuklu sultanıyla Abbâsî halifesi arasındaki mektuplaşmalar ve elçileşmeler bir süre daha devam etmiş; Halife bu süreçte Tuğrul Bey'i üç kez Bağdat'a davet etmiştir. Ancak Tuğrul Bey fetihler, İbrahim Yinal isyanı ve Bizans'ın taarruzu nedeniyle Anadolu'ya yapacağı sefer gibi nedenlerle bu davete icabet edemedi. Belki de arkasında Roma İmparatorluğu'na karşı kazanılmış bir zaferin rüzgârını almayı umarak beklemiş olabilir. Hatırlanacağı üzere Pasinler Savaşı'ndan sonra Bizans'la yapılan anlaşmada yer alan ve İstanbul'daki camide hutbede Abbâsî halifesi adına okunması hükmünün yer alması da bu anlamda bir mesaj içeriyordu.

Bu arada Bağdat'ta karışıklıklar hat safhadaydı. Sünnîler ve Şîîler arasında gerginlikler yaşanmaktaydı. Büveyhîlerin otoritesi azaldığı için olayları yatıştıramıyorlardı. Büveyhîlerin Türk komutanlarından Besâsîrî de iyice güçlenmişti. Halife ise kendisine hürmet göstermeyen ve Bağdat'ta iyice kontrolü eline geçiren Besâsîrî'nin Fâtımîlerle yazıştığını iddia ederek ondan kurtulmaya çalışmaktaydı.²⁶⁶ Bu şartlar altında halife dördüncü kez Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. İran'daki fetihleri tamamlayan ve Anadolu seferinden dönen Tuğrul Bey nihayet Bağdat'a gitmeye karar verdi. Tuğrul Bey halifeye bir elçi göndererek hac görevini yerine getirmek, hac yollarını eşkıyalardan ve bedevi akınlarından temizlemek, peygambere hizmet etmek, Suriye ve Mısır'da Fâtımîler ile savaşmak amacıyla Bağdat'a geleceğini bildirdi.²⁶⁷

Tuğrul Bey Bağdat'a gitmek için yola çıktığında Büveyhî emîri el-Melikü'r-Rahîm, Besâsîrî ile birlikteydi. Halife, Besâsîrî'nin Fâtımîlerle yazıştığını hatırlatarak aralarındaki akd üzere onun yanından ayrılmasını bildirince el-Melikü'r-Rahîm, halifenin yanına gitti. Besâsîrî ise Mezyedî emîri Dübeyş b. Mezyed'in yanına gitti.²⁶⁸

Selçuklulara karşı koyamayacağını anlayan el-Melikü'r-Rahîm, halifeye itaat ederek sultan ile anlaşma işini ona bıraktı. Halife Bağdat'ta Tuğrul Bey adına hutbe okunması emrini verdi ve hutbe sırasıyla halife, Sultan Tuğrul Bey ve sonra el-

²⁶⁵ Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, s. 302-303.; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", s. 321.

²⁶⁶ el-Hüseyinî, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, I, s. 13.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 17.; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, s. 498.; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *DİA*, V, s. 528-529.

²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 19-20.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 462.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 132.; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 37.

²⁶⁸ el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 13.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 462.; Edip Akyol, "Selçukluların Hilâfetle İlk Teması ve Büveyhîler'le İlişkiler", *İstem*, 2012, s. 244.

Melikü'r- Rahîm adına okundu (22 Ramazân 447/15 Aralık 1055). Böylece tabiiyet zincirinde halifeden sonra Selçuklu sultanının ve onun ardından Büveyhî emîrinin geldiği yeni bir hiyerarşi oluştu.²⁶⁹

Bu arada şehrin dışında karargâh kuran Selçuklu askerleri ertesi gün alışveriş için şehre girdiğinde ahalinin saldırısına uğradı. Ancak Kerh ahalisi bu olaylara katılmamış; hatta Selçuklu askerlerini korumuşlardı. Bunun üzerine Tuğrul Bey Alevîlerin nakîbi olan Adnân b. er-Radî'ye teşekkür etmiş ve Kerh'i korumak amacıyla bir süvari birliğini orada bırakmıştı. Tuğrul Bey bu hadiselerin müsebbibi olarak gördüğü Büveyhî emîri el-Melikü'r-Rahîm'i tutuklatıp hapsettirdi. İki tarafın varlığı üzerinden kendi konumunu güçlendirmeye çalışan ve gerektiği durumlarda bir tarafın gücünü öteki tarafa karşı kullanmayı planlayan Abbâsî halifesi bu durumdan memnun olmadı. Tuğrul Bey'e haber göndererek tutuklanan el-Melikü'r-Rahîm'in ve adamlarının serbest bırakılmasını; aksi halde Bağdat'ı terk edeceğini bildirdi. Tuğrul Bey tutuklananların bir kısmını serbest bıraktı. Fakat el-Melikü'r-Rahîm konusunda geri adım atmadı. Ayrıca Büveyhî askerlerinin iktâlarını ellerinden alarak kendi askerlerine dağıttı. Böylece Irak'taki Büveyhî varlığı son bulurken Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyeti başladı.²⁷⁰ Bu süreçte yaşanan gelişmeler, halifenin Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmekteki amacının, Büveyhîlerden kurtulmaktan ziyade iki tarafı birbirine kırdırıp aradan sıyrılarak, kaybettiği siyasî otoritesinisîyasî otoriteyi geri kazanmak olduğu görülmektedir.

Şîî hânedanların uzun bir süre imparatorluğun birçok bölgesinde hâkimiyet tesis etmesi ve ardından Bağdat'ı ele geçirerek Sünnî hilâfet merkezini kontrol altına almalarından sonra Selçukluların Bağdat'a hâkim olması "Sünnî Yeniden Canlanması"²⁷¹ olarak görülmüştür. Bununla birlikte aslında halifenin durumunda olumlu anlamda bir değişme olmamıştır. Tuğrul Bey ilk önce Büveyhî idare merkezi olan Dâru'l-Memleke'ye yerleşti. Daha sonra kendi sarayını inşa ettirdi. Selçuklular kendi adlarına para bastırdılar ve halifenin hazinesini Selçuklu hazinesine aktardılar. Bütün bunlara

²⁶⁹ Bündârî, *a.g.e.*, s. 7.; Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 83-85.; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 12.; Râvendî, *a.g.e.*, s. 103-104.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 463.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 166.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 132-133.; D. Sourdel, "al-Ğā'im Bi-Amr Allāh", *El'* (İng.), IV, s. 457-458.

²⁷⁰ Bündârî, *a.g.e.*, s. 8.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.464.; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, s. 307.; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 13.; Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 15.; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 36.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 133.; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 181.; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 37-38.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 115.; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, s. 369.

²⁷¹ Hamilton A. R. Gibb, *a.g.e.*, s. 36.

rağmen Selçuklular, peygamberin makamı²⁷² olarak görülen ve Sünnî İslâm düşüncesine göre Kureyş nesebinden olması gerektiği düşünülen halifeye dokunmayarak halifenin aracılığıyla Bağdat'ın kazandığı rol üzerinden İslâm dünyasına egemen olabilmek için kendilerinden öncekiler gibi “Bağdat'ın Babilliğinin” devam etmesine izin vermişlerdir. Halife egemenliği sultana devretmiş bir şekilde kendine verilen maaş ile yaşamak durumunda bırakılmıştır.²⁷³ Özellikle Büveyhîlerin zayıflamaya başlamasına paralel olarak bazı haklar elde eden ve siyâsî alana müdahil olabilen halifeler, Selçukluların gelişiyle bunları da kaybetmişlerdir. Bağdat'a sultanı temsilen bir şahne²⁷⁴ atayan Selçuklular hutbede kimin isminin okunacağını belirleme yetkisini de şahneye vererek halifelerin, yaşanması olası bir Selçuklu iç krizinde aktif siyâsî rol oynamalarını engellediler.²⁷⁵ Selçuklu hâkimiyeti döneminde sultanların ve vezirlerinin Abbâsî halifelerinin vezir tayinlerinde yoğun bir şekilde etkili oldukları görülmektedir.²⁷⁶

Bu arada Fâtımîler ile haberleşerek harekete geçmek için uygun zamanı kollayan Besâsîrî, Mezyedî emîri Dübeys'in yanında bulunmaktaydı. Tuğrul Bey, Dübeys'e haber göndererek Besâsîrî'den ayrılmasını bildirdi. Dübeys tabiiyetinin gereği olarak bunu kabul edip Besâsîrî'yi yanından uzaklaştırdı ve hutbelerde de Tuğrul Bey'in adını zikrettirdi. Besâsîrî de bunun üzerine Suriye'ye yöneldi.²⁷⁷

Fâtımî desteğini de sağlayan Besâsîrî, itaatten ayrılan bölgedeki bazı Şîî Arap emîrlerinin de desteğini alarak Selçuklularla mücadele etmeye başladı. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Kutalmış ve Ukaylî emîri Kureyş b. Bedrân'ı onun üzerine gönderdi. İki taraf arasında Sincar yakınlarında bir savaş meydana geldi ve bu savaşın sonucunda Besâsîrî galip oldu (9 Ocak 1057). Kutalmış geri çekilirken yaralanan Kureyş de Besâsîrî'ye katıldı ve Musul'da hutbe Fâtımîler adına okunmaya başladı.²⁷⁸

Musul'da hutbenin Fâtımîler adına okunması ve tabii hânedanların itaatten ayrılması üzerine Tuğrul Bey bizzat sefere çıktı. Önce Şîî cepheye katıldığı söylenen Mervânî emîrinin hangi tarafta olduğunu öğrenmek üzere Meyyâfarikin'e geldi.

²⁷² Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, s. 311.

²⁷³ Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 86.; Amir Hasan Sıddıqî, *a.g.e.*, s. 155.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 133.; Gülay Ögün Bezer, “Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış”, s. 177.

²⁷⁴ Şahne: Büyük Selçuklular döneminde bir şehrin ya da bir bölgenin emniyetinden sorumlu olan askerî valilere denmekteydi. Erdoğan Merçil, “Şahne”, *DİA*, XXXVIII, s. 292-293.

²⁷⁵ A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 153.

²⁷⁶ Halil İbrahim Hançbay, *a.g.t.*, s. 345.

²⁷⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 465-466.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 177-178.

²⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 18.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 474.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 170.; Erdoğan Merçil, “Besâsîrî”, *DİA*, V, s. 528-529.; Sâmî es-Sakkâr, “Musul”, *DİA*, XXXI, s. 361-362.

Mervânî emîri Nasruddevle'nin hediye ve para göndermesi üzerine onu affeden Tuğrul Bey Sincar'a gelerek burayı ele geçirdi. İbrahim Yinal'a Sincar dahil olmak üzere Musul'u iktâ olarak verdi ve Bağdat'a döndü (1058). Tuğrul Bey büyük bir karşılama eşliğinde Bağdat'a döndü. Bu gelişinde ilk defa halife ile görüştü. Halife düzenlenen bir törende perdenin arkasında omzunda peygamberin hırkası ve elinde peygamberin asası ile oturmaktaydı. Tuğrul Bey önce halifenin önünde defalarca yer öptü, daha sonra da halife tarafından kendisine hilât verildi, taç giydirilerek kılıç kuşatıldı. Halife, Tuğrul Bey'e "Doğunun ve Batının Hükümdarı", "Dinîn Direği ve "Halifenin Ortağı" gibi unvanlar verdi ve bir ahidnâme yazarak bütün İslâm dünyasının idaresini ona bıraktı.²⁷⁹

Sultan Tuğrul Bey, itaat etmek için yanına gelen Kureyş ve Dübeys'e ikramda bulundu ve güzel sözler söyledi. Daha sonra bir emir vererek onların yönetecekleri memleketlerin kendilerine tahsisi hususunda resmi bir yazı yazdırdı. Buna göre; daha önceki yerlere ek olarak Nehru'l-melik, Bâdûreyâ, el-Enbâr, Hît, Duceyl, Nehru Baytar, 'Ukberâ, Avânâ, Tekrît, Mûsul ve Nusaybîn Kureyş'e verilecekti. Ayrıca Sultan, İbn Verrâm ve diğer Arap ileri gelenlerine de hil'atlar verdi. Böylece Arap emîrleri sultana tabii olarak yurtlarına geri döndüler.²⁸⁰ Sultana itaat arz eden bu emîrlerden bazıları daha sonra Besâsîrî ile beraber hareket ederek tekrar itaatten ayrılmışlardır.

Nitekim İbrahim Yinal'ın isyan edip Musul'dan ayrılması üzerine Besâsîrî, Kureyş ile birlikte Musul'u kuşattı. Fakat Tuğrul Bey'in Musul'a doğru hareket etmesi sebebiyle şehri terk ettiler. Bu sırada halifenin veziri Reisürrüesa da Besâsîrî'ye karşı önlem olması amacıyla Dübeys'i Bağdat'a davet etti. Bunun üzerine Bağdat'a gelen Dübeys halifenin sarayının karşısında karargâh kurdu. Halifeden namaz vakitlerinde nevbet çaldırmak için izin istedi. Halife bir vakit çaldırması için ona izin verdi. Besâsîrî'nin Bağdat'a yaklaştığına dair haberler gelince Dübeys halifeye daha güvende olacağı için, kendisiyle birlikte gelmesi teklifinde bulundu; ancak Halife bunu kabuletmedi. Besâsîrî'nin yaklaştığını haber alan Dübeys de Bağdat'ı terk etti.²⁸¹

Halifenin Dübeys'e günde bir vakit nevbet çaldırması için izin vermesi onu tabii olarak tanıdığını ve Dübeys'in hukuki olarak iktidar alanını genişlettiğini

²⁷⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyan'da Selçuklular*, seçme, trc., değerlendirme, Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 43-44.; Bûndârî, *a.g.e.*, s. 10-12.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 480-481.; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, s. 311-312.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 134-135.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 185.; Philip Hitti, *a.g.e.*, s. 647.; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 39.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 477; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 34-35.; Suat Kaymak, *a.g.t.*, s. 101-102.; Ömer Tokuş, "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mucâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti", s. 263.

²⁸¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 51.

göstermektedir. Büveyhî emîrlerinin önce üç daha sonra beş vakit nevbet çaldırdığı göz önüne alındığında, emîrlerin nevbeti güçleri oranında çaldırdıkları anlaşılmaktadır.

Sultan, Musul'dan ayrılan Besâsîrî ve Kureyş'i takip etme düşüncesindeyken İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak üzere arkasından gitmek zorunda kaldı. Bunu fırsat bilen Besâsîrî, Kureyş ile birlikte Bağdat'a girerek şehri istila etti (28 Aralık 1058). Şiîlerin simgesi olan beyaz bayraklarla Bağdat'a girerek Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu ve ezana "Hayye alâ hayri'l amel" ibaresini ekletti. Kureyş, halifeyi öldürmeyi planlayan Besâsîrî'nin onu esir etmesine engel olup, onu akrabası olan Muhariş'e teslim etti. Halife bir yıllık kadar Hadise kasabasında ikamet etti. Böylece Sünnî hilâfet merkezi Bağdat, bu süre zarfında Şiî Fâtımîlere bağlı olan Besâsîrî'nin kontrolünde kaldı.²⁸²

Besâsîrî, Bağdat'ta Fâtımîler adına hutbe okutmasına rağmen; Fâtımî halifesi Mustansır'dan herhangi bir iltifat görmedi. Bu durum Besâsîrî'nin keyfi hareket etmesi ve Kaim-Biemrillâh'ı Fâtımîlere teslim etmemesiyle alakalıdır.²⁸³

Bu arada İbrahim Yınal'ın isyanını bastıran Tuğrul Bey yeniden Bağdat'a doğru hareket etti. Bunu öğrenen Kureyş, Fâtımî halifesinden bir yardım ihtimali kalmadığını görerek; bir mektupla sultana tabi olduğunu bildirdi. Sultanın isteği üzerine, halifenin eşi olan Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun onun yanına gönderildi.²⁸⁴

Tuğrul Bey Bağdat'a girdiğinde halifeyi tahtına oturtup Besasiri'yi takibe koyuldu Besâsîrî, sultanın geldiğini öğrenince önce Dübey's'in yanına sığınmak istedi fakat Dübey's'in bunu kabul etmeyerek kendisinden uzaklaşmasını istemesi sonucunda yakalandı ve öldürüldü (18 Ocak 1060). Kesik başı bir süre teşhir edilip, daha sonra da Hızânetü'r-Ru'ûs (Başlar Hazinesi)'a²⁸⁵ konuldu.²⁸⁶ İbnü't-Tiktâka, Besâsîrî'nin

²⁸² Bündârî, *a.g.e.*, s. 12-13.; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 105-108.; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 14-15; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 36-37.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 58.; Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, s. 16.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 207.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 485-490.; Suyûti, *a.g.e.*, s. 496.; Hasan Aydın, *İbn Kalânîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk" Tercümesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 12.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 186.; A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 61.; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", s. 325.; Abdülkerim Özeydin, "Kaim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, s. 210.

²⁸³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 83-84.; Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, s. 299.

²⁸⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 66.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 189.

²⁸⁵ Hızânetü'r-Ru'ûs; Abbâsî Halifeleri tarafından kendilerine isyan edenlerin öldürülmesinden sonra kesik başlarını ibret olması, hilâfetin gücünü ve devamlılığını göstermesi amacıyla saklanan müze. Bkz. Mustafa Uyar, "Ortaçağ İslam Dünyasında 'İsyanın Makus Talihi Müzesi': Başlar Hazinesi (Hızânetü'r-Ru'ûs)", *Toplumsal Tarih Dergisi (Tarih Vakfı Yayınları)*, 265 (2016), s. 90-93.

²⁸⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 79-80.; Azîmî, *a.g.e.*, s. 17-18.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 191-192.; Süleyman Genç, *a.g.t.*, s. 322, 325.

bertaraf edilmesi olayını anlatırken Tuğrul Bey’in “halifenin devletinin parlaklığını geri verdiğini” söylemektedir.²⁸⁷

Bu tehlikenin bertaraf edilmesinden sonra halife ve sultan birer ziyafet tertip ettiler. Kendilerine tabii olan mahallî emîrlerden Ebû'l feth b. Verram, Hezaresb b. Bengir, Dübeys b. Mezyed, Sadaka b. Mansûr gibi emîrlerle görüşerek onlara hâkimiyetlerini tanıyıp onayladıklarına dair hil'atler verdiler.²⁸⁸

Bütün sorunları halledip Rey'e dönen Tuğrul Bey, bundan sonra halifeye bir elçi gönderip kızı Seyyide ile evlenmek istediğini bildirdi. Halife başta Abbâsîlerin yabancılara kız vermedikleri gerekçesiyle bu isteği geri çevirdi. Bu evliliği yapmaktaki amacı hilafet kurumu üzerindeki nüfuzunu arttırmak olan Tuğrul Bey, halifeye tahsis edilen gelirlere el koyarak halifeyi tazyik etti. Bir bakıma Büveyhî rüzgârından kaçarken Selçuklu fırtınasına tutulan halife, bu evliliğe çaresiz razı olmak zorunda kaldı.²⁸⁹

Selçukluların Bağdat'a hâkim olması ve sonrasında da halifeden idare menşurunu almalarıyla birlikte Arap/İslâm devletinin yönetimi Selçuklulara geçti. Doğunun ve Batının hükümdarı unvanını alan Selçukluların temel hedefleri de Mısır'ı da kapsayacak şekilde devleti kendi yönetimlerinde birleştirmektir.²⁹⁰

Selçuklu veziri Nizâmülmülk (1018-1092) bu durumu hukukî bir zemine oturtmaya çalıştı. Nizâmülmülk, İran ve Türk siyaset düşüncesini İslâm ile bağdaştırmak amacıyla Siyâsetnâme adlı bir eser yazdı. Bu eser Selçukluların devlet felsefesini oluşturmuştur. Nizâmülmülk, Siyasetnâme'de mevcut bulunan idârî ve dinî yapıya da değinerek din ile padişahlığın kardeş gibi olduğunu²⁹¹ din bozulduğu takdirde ülkede karışıklıkların başlayacağını söylemiştir. Sultanın din işlerini araştırmak, farzları sünnetleri gözetmek, âlimlere hürmet etmek gibi vazifeleri olduğunu belirtmiştir.²⁹²

Selçuklu döneminin önemli âlimlerinden biri de Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye medresesine hoca olarak atanan Gazzâli'dir (1058-1111). Gazzâli de kendinden önceki diğer âlimler gibi hilafetin meşrûiyetini sağlamak ve Şîî iddialara

²⁸⁷ İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 208.

²⁸⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 85.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 27-28.

²⁸⁹ Bündârî, *a.g.e.*, s. 17-20; Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 86-87.; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 109.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 36-38.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 196.; Suyûti, *a.g.e.*, s. 497.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 141.; A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, *a.g.e.*, s. 152.; Faruk Sümer, “Tuğrul Bey”, *DİA*, XXXI, s. 344-346.

²⁹⁰ Gülay Ögün Bezer, “Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbasi Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış”, s. 177.

²⁹¹ İslâm siyaset düşüncesinde din ile saltanatı ikiz kardeş olarak gören anlayışın kökenini eski İran düşüncesinde görmek mümkündür. Sâsânî hükümdarı Erdeşir'e atfedilen vasiyetnamede mülk ve dinin ikiz kardeş olduğu vurgulanır. Nagihan Doğan, *Dinin İktidarı İktidarın Dini Hilafet, Siyaset ve İslam (750-833)*, s. 143.

²⁹² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 124.; Amir Hasan Sıddıqî, *a.g.e.*, s. 122-123.

cevap vermek amacıyla eserler yazmıştır. Gazzâlî de din ve sultanı ikiz kardeş olarak tasvir eder. Halifenin görevini dinî alanla sınırlandırırken; sultanın da siyâsî işlerle ilgilenmesini ve halifeye bağlı olması gerektiğini ileri sürer. Gazzâlî'nin maksadı da kendinden önceki âlimler gibi yaşadığı dönemin şartları çerçevesinde hilâfet ile saltanatı uzlaştırarak siyâsî bir teori içinde meşrulaştırmak olmuştur.²⁹³

Selçuklular İslâm dünyasına karışıklıkların olduğu bir dönemde girdiler. Bu sebeple Müslüman toplum üzerinde, egemenliklerini sağlamlaştıracak bir ideoloji ortaya koymaları gerekmektedir. Onlar da Yakın Doğu'nun kurulu toplumsal hayatına ayak uydurmayı tercih ettiler. Böylece ideolojileri de kurumları mevcut durumlarıyla savunmak oldu. Hilâfet, Büveyhîler ve Gazneliler tarafından oluşturulan ideoloji kollarının hepsini devraldılar. Eski İran krallık prensiplerini İslâmî terimlerle pekiştirerek "Fars-İslâm otokrasisi" şeklinde isimlendirilebilecek bir ideoloji ortaya koydular. Özellikle Abbâsî hilâfetiyle kurulan ilişki ve hilafet ile saltanatın birbirlerini tamamlayan unsurlar olduklarına dair yapılan vurgular bu durumu güçlendirdi.²⁹⁴

Halifeden hâkimiyet onayını almanın, Selçukluların meşrûiyetini sağlamasının yanında Selçukluları halifeye tabi kılmak gibi bir önemi daha vardı. Sultan teoride halifeye bağlıydı. Bu durum hutbelerde kendini açıkça göstermekteydi. Yapılan bütün törenlerde de halifenin itibarı düşünülerek hareket edilmekteydi. Halifeden gelen emirler sultana bir elçi vasıtasıyla aktarılmaktaydı. Halifeler tarafından verilen kaftanlar da sultanın vassal olarak tanındığına işaret ediyordu.²⁹⁵ Selçuklular sonuna kadar, meşrûiyeti sağlayacakları makam, ne kadar zayıf olursa olsun, halife olduğu için o meşrûiyet onayını almak için bağlılıklarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Abbâsî halifelerine sembolik de olsa bağlı kalmışlardır. Bu durumun tek istisnası Halep Selçuklu meliki Rıdvân b. Tutuş'un (1095-1113) Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı başta olmak üzere İslâm dünyasını karşısına alarak hutbeyi Fâtımî halifesi Musta'îl-Billâh adına okutmasıdır (1097). Bu durumun tepkiyle karşılaşması üzerine Rıdvân, dört hafta sonra bu siyasetten vazgeçerek hutbeyi tekrar Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutmuştur.²⁹⁶

²⁹³ Gazzali, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, s. 175-178.; Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 61-62.; Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 152-153.

²⁹⁴ Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, s. 228, 241, 245.

²⁹⁵ A. C. S. Peacock, *a.g.e.*, s. 150-151.

²⁹⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, seçme, çev. ve değerlendirme, Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 82.; Azîmî, *a.g.e.*, s. 30.; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınevi, Ankara 1990, s. 146.; Ali Sevim, "Rıdvân b. Tutuş", *DİA*, XXXV, s. 49-50.; Nadir Özkuyumcu, "Musta'îl-Billâh el-Fâtımî", *DİA*, XXXII, s. 115.

Hilâfetin çöküşünden sonra Müslüman birliğinin yeniden kurulabileceği ideale en çok yaklaşanlar Selçuklular oldular. Fakat bu ideal farklı bir sonuç verdi ve Selçuklular İslâm dünyasına girdikten sonra yeni bir düzenin temelini attılar. Bu dönemde iktânın baskın bir kurum hâline gelerek yaygınlaşmasıyla feodalite yeni bir şekil aldı.²⁹⁷

Selçuklular döneminde Nizâmülmülk'ün çabalarıyla düzenlenmeye ve merkezileştirilmeye çalışılarak uygulanan farklı çeşitlerde iktâ türleri bulunmaktaydı. Bu iktâların en yaygın olanı Büveyhîler döneminde uygulanmaya başlanan ve Selçuklular döneminde sistemleştirilmeye çalışılan askerî iktâyıydı. Bu iktâ Türkmenlerin yerine köle askerlerden müteşekkil kuvvetlerin meydana getirilmesiyle gelişmiştir. İktâ tevcihi askerlerin harcamalarını karşılamamanın bir yolu olarak görülmüştür. Teorik olarak askerî iktâlar toprakların gelirlerinin bir kısmının bağışlanmasıydı ve iktâyâ sahip olan kişiler bu topraklarda yaşamıyordu. İktâlarını vekilleri aracılığıyla idare ediyorlardı. Zamanla iktâ sahiplerinin güçlenmesiyle hareket özgürlüğü kısıtlanan köylüler ek vergilere ve angaryaya tabi tutulmaya başlandılar. Bu durum da onları himâye/ ilcâyâ yöneltti. Köylüler arazilerini devrettiler. Himâye sonucunda da iktâ sahiplerinin mülkiyetleri büyümeye başladı. Devlet bunu engellemeye çalıştıysa da çok başarılı olamadı.²⁹⁸

Askerî iktâ, Selçukluların sonlarına doğru değişerek vergilere dayanmak yerine, asker hazırlama ve askerî hizmetlerde bulunma karşılığında iktâ sahibinin geniş yetkileri elinde tuttuğu ve verâset yoluyla miras bırakabildiği bir hâl aldı. Askerler, fiilen iktâ sahibinin kendi askerleriydi. Askerlerin iktâ sahibinden maaş ya da bir parça toprak alarak ona itaat etmeleri gerekiyordu.²⁹⁹

Askerî iktâların zamanla eyalet yönetimine dönüşmesiyle idârî iktâlar ortaya çıkmıştır. İdârî iktâda bütün kontrol muktâ/ valide idi. İdârî iktâyı alanlar kendi iktâlarını bölerek başkalarına tahsis edebiliyordu. Zamanla yetkileri artan emîrlar bölgede tek söz sahibi oldular ve iktâlar miras bırakılabilir bir hâle geldi. Bu durum fiili olarak devam etmesine karşı resmileşmemiştir. Bu şekilde pek çok emîr ya da atabeg verâset yoluyla intikal eden hânedanlar kurabilmiştir. Bu kişiler bölgede siyâsî ve sosyal

²⁹⁷ Marshall Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 54.; Ann K. S. Lambton, “İkta Üzerine Düşünceler”, s. 165-166.; Sadi S. Kucur, “İktâ”, *DİA*, XXII, s. 47.

²⁹⁸ Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, s. 55, 63.; Abdülazîz Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 102-103.; Sır John Glubb, *a.g.e.*, s. 287.; Ann K. S. Lambton, “İkta Üzerine Düşünceler”, s. 180-181.

²⁹⁹ Abdülazîz Dürî, *a.g.e.*, s. 103.

olarak güçlendikçe merkezi otoritenin bölgedeki varlığı zayıflıyordu ve halkla aralarında merkezi otoriteden bağımsız bir ilişki geliyordu. Ayrıca köylülerin hareket alanları kısıtlanmıştı.³⁰⁰

Bir diğer iktâ türü de sivil nitelikte olan ve hükümetin memurlarına verilen iktâlardır. İngiliz feodalitesindeki serjeanty uygulamasına çok benzeyen bu iktâlar toprağın ya da gelirinin bağışlanması usulüdür.³⁰¹

Selçuklular döneminde sultanın hânedan mensuplarını bir bölgeye tayin etmesiyle gerçekleşen bir iktâ türü de bulunmaktaydı. Başta verâset yoluyla geçmesi düşünülmeyen bu iktâlar da zamanla verâset sistemine dönüşmüştür. Bunun sonucunda da Kirman, Irak ve Suriye Selçukluları gibi hânedanların ortaya çıktığı görülmektedir.³⁰² Nitekim Selçukluların son dönemine doğru “Sultanlar Sultanı” denilen Sencer, Horasan dışındaki yerlere doğrudan hâkim değildi.³⁰³ Irak Selçuklularının kurulmasıyla Irak Selçuklu hükümdarına “Sultanu’l-Mu’azzam” denirken Sencer’e “Sultanu’l-A’zam” denilmekteydi. Hutbelerde ve sikkelerde sırasıyla halife, Büyük Selçuklu sultanı Sencer ve sonra Irak Selçuklu hükümdarının adı geçmekteydi.³⁰⁴

Selçuklulara tabi olan Gazneliler, Muhammed Tapar döneminde (1105-1118) hutbede sırasıyla Abbâsî halifesi, Sultan Muhammed Tapar, Melik Sencer ve son olarak da Gazne sultanı Behram Şah adına hutbe okutmuşlardır.³⁰⁵ İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde meliklerin, emîrlerin ve bağlı hânedanların tabiiyet şemalarına bakıldığında yerelden merkeze yani Selçuklu sultanı ve Abbâsî halifesine kadar giden feodal hiyerarşiyi göstermektedir.

Böylece Abbâsî İmparatorluğu’nun parçalanmasıyla oluşmaya başlayan ve Selçuklular döneminde yeni bir şekil alan bir düzen başladı. İslâm dünyasında bir emîrin kendi gücüyle kazandığı ya da verâset yoluyla babasından miras aldığı askerî yönetimler oluştu. Bu emîrler halife ve sultanın onayıyla yerel otorite kabul edilmekteydi.³⁰⁶ Özellikle devletin son zamanlarında yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle

³⁰⁰ Ann K. S. Lambton, *a.g.e.*, s. 55, 66.; Ann K. S. Lambton, “İktâ Üzerine Düşünceler”, s. 178-179.; Sadi S. Kucur, “İktâ”, s. 47.

³⁰¹ Ann K. S. Lambton, “İktâ Üzerine Düşünceler”, s. 180.; Sadi S. Kucur, “İktâ”, s. 48.

³⁰² Ann K. S. Lambton, *a.g.e.*, s. 61.; Ann K. S. Lambton, “İktâ Üzerine Düşünceler”, s. 177.; Claude Cahen, “Selçukî Devletler Feodal Devletler mi idi?”, s. 351-352.

³⁰³ Marshall Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 67.; Lapidus, *a.g.e.*, I, s. 221.

³⁰⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 21-22.; Osman Gazi Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, s. 496-497.

³⁰⁵ Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 425-428.

³⁰⁶ Marshall Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 67.

iktâ tevcihlerinde süreler uzamaya ve miras bırakılabilir hale gelmesinde artışlar görüldü. Ayrıca bu koşullar muktaların güçlenmesine, himâyelerin artmasına iktâların mal sahipliği hâline gelmesine sebep oldu. Köylülerin ise topraklarını terk etmeleri yasaklanması ve vergilerin arttırılmasından dolayı toprağa bağlı yarı köleler haline geldiler.³⁰⁷

Hükümetin verilen iktâları geri alamamasıyla iktâların zamanla miras bırakılabilir bir duruma gelmesi feodal ilişkileri güçlendirmiştir.³⁰⁸ Bu durum iktâ sahibine çevresindeki diğer arazileri de satın alabileceği güç ve serveti kazandırdı. Kazandıkları bu güçle köylüleri zorlayarak onların arazilerini de üstlerine aldılar. Ve çoğu zaman idârî güç elde ettiler. Bütün bu yetkiler köylüler ve arazi üzerinde sağlanan nüfuzla birleşince de feodaliteye benzeyen bir durum oluştu.³⁰⁹ Bu dönemde yaşanan; siyâsî otoritenin parçalanması, askerî görevler karşılığında maaş yerine arazi verilmesi ve toprağa bağlı tutulmaya çalışılan köylülerin durumuna bakıldığında uygulamanın, Batı Avrupa feodalitesi ile benzer olduğu görülmektedir.³¹⁰

3.1.1. Büveyhîler (932-1062)

Büveyhîler memleketlerinde feodal bir yapıya sahiplerdi. Büveyhî hâkimiyeti döneminde ticaret ve paraya dayalı sistemin yerine tarıma dayalı bir yapı ve askerî iktâ düzenine doğru geçildi. Ticaretin gerilemesi sonucunda paranın değer kaybetmesi orduda isyan çıkmasına neden oldu. Bu isyanlardan en çok zarar gören, kentlerdi. Kerh ve İstahr şehirleri yakılıp yıkıldı. Fakirlik ve açlık içinde olan köleler komutanların başına buyrukluğundan şikâyet ederek Celalüddeve'ye karşı ayaklandılar. Celalüddeve'nin sarayına yürüyerek sarayı yağmaladılar (1030-1031).³¹¹ Karışıklık o kadar arttı ki ayyârlar birkaç kez Bağdat'a egemen oldu. Büveyhî emîrleri onların üstesinden gelmekten aciz kalmıştı. Hatta onların desteğine muhtaç durumdaydılar. Büveyhî hânedanının bu şekilde zayıflaması Abbâsî halifeleri için olumlu sayılabilecek bir durum oldu. Çünkü emîrî'l-ümerâlık kurumunun tesisinden beri vezirlerini bile kendileri atayamayan halifeler Büveyhîlerin zayıflamasından faydalananarak güçlendiler

³⁰⁷ Sadi S. Kucur, "İktâ", s. 48.

³⁰⁸ G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, redaksiyon. Sadi S. Kucur, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 162-165.; Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 446-447.

³⁰⁹ Ira M. Lapidus, *a.g.e.*, I, s. 224.

³¹⁰ Ann K.S. Lambton, "İktâ Üzerine Düşünceler", s. 166.

³¹¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 322.

ve bunun bir göstergesi olarak kendilerine bağlı bir vezir atama hakkına sahip oldular.³¹²

Büveyhî emîrlerinin birbirleriyle mücadele ettiği bu dönemde Selçuklular tarih sahnesine çıktılar. (23 Mayıs 1040) Hızla fetih hareketlerine girişen Selçuklular İsfahan ve ardından Ahvaz'ı ele geçirerek Irak için bir tehdit oluşturmaya başladılar. Büveyhî emîrleri Selçuklu akınlarına rağmen aralarındaki çatışmaları bitirmek bir yana birbirlerine karşı Selçuklulardan yardım istediler. Bu da Selçukluların daha hızlı ilerlemesine yardımcı oldu. Bu olaylar Bağdat'ı derinden etkiledi. Zira mezhep çatışmalarının yaşandığı, askerlerin isyan hareketlerine devam ettiği Bağdat bir ekonomik kriz içinde bulunmaktaydı. Halife ise Büveyhîlerin en büyük komutanı olan Ebû'l Mansûr el-Besâsîrî de denilen Ebû'l Haris Arslan et-Türki ile mücadele halindeydi. Besâsîrî Büveyhîlerin zayıfladığı bu dönemde birçok bölgeyi kontrolü altına alarak kendi adına hutbe okutmayı başarmıştı. Halife de Besâsîrî'ye sormadan hareket edemez hale gelmişti.³¹³ Bu yüzden Besâsîrî'nin Fâtımîlerle yazıştığını iddia ederek Büveyhî emîri Melikü'r-Rahim'in onu azletmesini sağladı.

Büveyhîler otoritelerinin zayıflaması sonucunda farklı ittifak arayışlarına girdiler. Ebû Kâlicâr, artmakta olan Selçuklu tehdidine ve kendisini Selçukluları çağırmakla tehdit eden Halife Kaim-Biemrillâh'a karşı geniş bir sahada propaganda faaliyeti yürüten ve Büveyhîleri yanına çekmeye çalışan Fâtımîlere yanaşmaya başladı.³¹⁴

Halife ise Bağdat'ta güçlenen askerlerin tasallutundan kurtulmak için Büveyhî emîrini beklediği gibi Büveyhîlerden kurtulmak için de Selçukluları beklemekteydi. Bu yüzden Tuğrul Bey'e elçi göndererek onu Bağdat'a davet etti. Hânedan üyeleri arasındaki mücadele sebebiyle gücü zayıflayan ve en iyi komutanlarından olan Besâsîrî'yi de kaybeden Melikü'r-Rahim ise Selçuklu hâkimiyetine girmeyi kabul etmekten başka bir şey yapamadı. Böylece 1055 tarihinde Bağdat'ta hutbe sırasıyla Abbâsî halifesi, Tuğrul Bey ve Melikü'r-Rahim adına okundu. Tabiiyet ilişkilerinde en tepede halifenin, daha sonra Selçuklu sultanının ve Büveyhî emîrinin geldiği bu hiyerarşi Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiğinde yaşanan karışıklıklardan Melikü'r-

³¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 337.; Sır John Glubb, *a.g.e.*, s. 135.; Claude Cahen, *a.g.e.*, s. 374-375.

³¹³ Edip Akyol, "Selçukluların Hilâfetle İlk Teması ve Büveyhîler'le İlişkiler", s. 242.

³¹⁴ Maşide Kamit, *Abbâsî Hilâfetinde Sünnî-Şîî İktidar Mücadelesi (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-467/1031-1075)*, s. 83.

Rahim'i sorumlu tutarak hapsettirmesi ve böylece Irak'taki Büveyhî varlığının ortadan kalkmasıyla son buldu.³¹⁵

3.1.2. Mervânîler (983-1085)

Selçukluların Dandanakan Savaşı'ndan sonra tarih sahnesine çıkmasıyla İslâm dünyasında yeni bir dönem başlamıştır. Selçuklular ile Mervânîler arasındaki ilk ilişki Oğuz akınları sebebiyle kurulmuştur. Daha sonra Tuğrul Bey'in Mervânîlere elçi göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istemesi üzerine Nasruddevle, Büveyhîler adına okunan hutbeyi değiştirerek Selçuklular adına okutmaya başlamış ve Tuğrul Bey'e itaatinin simgesi olarak da hediyeler göndermiştir. Tuğrul Bey Doğu Anadolu sınırlarındaki Türkmenlerin önünü açmak amacıyla Anadolu'ya sefere çıkıp Malazgirt önlerine geldiğinde Mervânî emîri tabiiliğinin göstergesi olarak ona asker ve erzak göndermiştir.³¹⁶

Besâsîrî isyanına kadar ilişkileri seyrinde giden Mervânî-Selçuklu ilişkileri bu isyan sırasında gerginleşmiştir. Mezyedî emîri Dübeys ile Ukaylî emîri Kureyş'in, Besâsîrî'nin isyanına destek vererek tabiiyet hukukunu çiğnedikleri bu süreçte Mervânî emîri Nasruddevle ise Bizans imparatorunun elçisini ağırlamaktaydı. Nasruddevle bu süreçte Selçuklulara itaatten ayrılmamasına rağmen onun itaatten ayrıldığı yönünde bilgi verilince Tuğrul Bey, Nasruddevle'nin itaatini devam edip etmediğini kontrol etmek için Diyarbekir üzerine yürüdü ve şehre girdi (22 Ağustos 1057). Nasruddevle ise İbrahim Yınal'a haber göndererek Tuğrul Bey ile aralarını düzeltmesi için yardım istedi ve Tuğrul Bey'e 100.000 dinar gönderdi. Sonuçta Tuğrul Bey, Nasruddevle'yi affetti.³¹⁷

Besâsîrî Bağdat'a hâkim olup Fâtımî halifesi adına hutbe okuttuğu zaman Abbâsî halifeliği tehlikeye girmişti. Bu dönemde Kaim-Biemrillâh, oğlu Ebû'l-Kasım Abdullah'ı Nasruddevle'nin yanına Meyyâfârikin'e göndermiştir. Halifeliğin tek vârisi

³¹⁵ Bündârî, *a.g.e.*, s. 8.; el-Hüseynî, *Ahbarî'd Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999, *a.g.e.*, s. 13.; Hasan Mneymneh, *a.g.e.*, s. 136-138.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 133.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 111-112.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 422.; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, s. 304.; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, s. 183, 187.; Mustafa Alican, "Selçuklu-Mervânî İlişkieri", *Turkish Studies*, 8/11 (2013), s. 4.; Carole Hillenbrand, "Marwânids", *EF*² (İng.), VI, s. 626.

³¹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 35-40.; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, s. 310.; Bosworth, *a.g.e.*, s. 138.; Abdürrahim Tufantoz, "Nasrüddevle", *DİA*, XXXII, s. 425-426.; H. Bowen, "Naşr al-Dawla", *EF*² (İng.), VII, s. 1017.

bir süre burada Mervânoğullarıyla beraber kaldı. Böylece Nasruddevle Abbâsî hilâfetine olan itaatini kanıtlamıştır.³¹⁸

Sultan Alp Arslan Mısır seferi amacıyla harekete geçince Emîr Nizameddin sultana 100.000 dinar ve çeşitli armağanlar göndererek itaatini bildirmiştir. Ayrıca Mervânîler tabiiyet yükümlülükleri gereği Selçuklular ile Bizans'ın karşı karşıya geldiği Malazgirt savaşında Selçuklu ordusunda yer alarak askerî hizmette bulunmuşlardır. Bu dönemde Anadolu ve Suriye önemli siyâsî mücadelelere sahne olmaktadır. Süleymanşah'ın ilerleyişi, Mervanoğullarının başlarına buyruk hareketleri ve Fahrüddevle'nin de teşvik etmesiyle Selçuklu sultanı Melikşah (1072-1092) Diyarbakır'ı doğrudan topraklarına katmaya karar verdi. 1085 yılında Diyarbakır'ın tamamının ele geçirilmesiyle Mervânî emîrliği ortadan kalkmıştır. Böylece Amid, Meyyâfârikîn, Mardin gibi şehirler doğrudan Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.³¹⁹

3.1.3. Ukaylîler (990-1096)

Selçuklular Bağdat'ı ele geçirdikten sonra bölgedeki emîrliklere haber göndererek kendileri adına hutbe okutmalarını istedi. Bu dönemde Ukaylî emîri olan Kureyş b. Bedrân da Tuğrul Bey adına hutbe okutmaya başlayarak ona itaat etti (446/1054).³²⁰

Besâsîrî'nin Fâtımîlerin desteğiyle Selçuklulara karşı kurduğu cepheye başta Kureyş katılmazken kardeşi Mukbil, Oğuzların Musul civarını istila ettikleri zaman yaptıkları işler dolayısıyla Kureyş'i tenkit ederek Besâsîrî'ye katılmıştır. Tuğrul Bey tarafından görevlendirilen Kureyş, Kutalmış ile beraber Sincar'da Besâsîrî ile karşı karşıya geldi. Bu savaşın sonucunda Besâsîrî galip geldi ve Kureyş de Besâsîrî'ye katıldı. Fâtımî halifesinin kendisine gönderdiği hil'atı giyen Kureyş, Musul'da hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutmaya başlayarak itaatyen ayrıldı (448/1057).³²¹ Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelerek şehri tekrar ele geçirmesi üzerine ondan af dileyen Kureyş, sultan

³¹⁸ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 148.; Abdürrahim Tufantoz, *a.g.e.*, s. 65-66.; Adnan Demircan, "Müslümanların Fethinden Mervânîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn", *İstem*, 17 (2011), s. 18.

³¹⁹ Büндârî, *a.g.e.*, s. 255.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 132-133.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 259.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 178, 202-204.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 151.; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 112.; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 199-200.; Adnan Demircan, "Müslümanların Fethinden Mervânîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn", s. 20.; Mustafa Alican "Selçuklu-Mervânî İlişkieri", s. 9-11.; K. V. Zettersteen, "Mervânîler", *İA*, VII, s. 781.; Carole Hillenbrand, "Marwânids", *EF* (İng.), VI, s. 627.

³²⁰ Gülay Öğün Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XXXXII, s. 60.

³²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 28.; Ömer Tokuş, "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mücâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti", s. 263.

tarafından Abbâsî halifesine bağlılığını bildirmesi ve haraç vermesi karşılığında affedilerek yerinde bırakıldı.³²²

Kureyş b. Bedrân'ın ölümünden sonra emîrliğin başına Müslim b. Kureyş geçmiştir (1061-1085). Müslim, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra yaşanan boşluktan istifade ederek Bağdat'ı istila etme girişiminde bulundu. Halife Kaim-Biemrillâh Tuğrul Bey öldükten sonrayaşanan otorite boşluğundan faydalanarak Tuğrul Bey'in adını hutbelerden çıkarıp Selçukluların Bağdat amîdine³²³ haber göndererek idare işlerinden elini çekmesini istedi. Vergi toplama işini de kendi adamlarına verdi. Ortaya çıkan yeni durumu görüşmek amacıyla da Müslim b. Kureyş, Dübeys b. Mezyed, Hezaresb, Verram'ın çocukları olan Ebû'l-feth ve Ebû'n-necm ve Bedr b. Mühelhil gibi mahallî emîrleri yanına çağırdı (1063). Emîr olduğu günden itibaren hâkimiyet sahasını genişletme amacı taşıyan Müslim, Bağdat'ta oluşan siyâsî boşluğu kullanarak Hamdânilerin, Büveyhîlerin ve Tuğrul Bey'in yaptığı gibi Bağdat'ı kontrol altında tutmak için harekete geçmiştir. Müslim, Selçuklu sarayını ele geçirip halifenin sarayını tehdit eder hale gelince halife, Dübeys başta olmak üzere diğer emîrlere Müslim'in uzaklaştırılması için talimat verdi. Emîrlerin kendisine karşı halifeden yana olduğunu gören Müslim halifeden özür dileyerek ona itaatini bildirdi. Halife, Müslim'in özrünü kabul ederek ona hil'at gönderdi.³²⁴

Alp Arslan'ın tahta geçerek kısa sürede vaziyete hâkim olması üzerine hutbeler onun adına okunmaya başlandı (9 Nisan 1064). Müslim de bu durum üzere sultanın yanına giderek ona itaat arz etti. Sultan, Musul'un yanı sıra Enbâr, Hît, Harbâ, es-Sinn ve el-Bevâzic'in idaresini Müslim'e bıraktı ve Müslim'i kız kardeşiyle evlendirdi. Halifenin ve sultanın Müslim'i affetmesinde, bölgedeki Şîî emîrleri yanlarına çekerek Fâtımîlerin nüfuzunu kırmak istemeleri etkili olmuştur. Nitekim Müslim, Selçuklular ve halifeyle kurduğu iktidar hukuku gereği, Fâtımî halifesine tabi olan Kilaboğullarının üzerine yürümüş ve onların elinde bulunan Rahbe'yi ele geçirmiştir. Bu başarısı

³²² Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 32.

³²³ Amîd: Selçuklular döneminde bir eyaletteki sivil idarenin başındaki en yüksek memurdu. Bir çeşit vali. Bkz. Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, III, s. 55.

³²⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 116-120.; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.* s. 84.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 41-42.; Maşide Kamit, *a.g.e.*, s. 188.; Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 144.; Ömer Tokuş, "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mucâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti", s. 264.; M. Sobernheim, "Müslim b. Kureyş", *İA*, VIII, s. 822.

sebebiyle halife tarafından kendisine hil'at ve hediyeler gönderilmiştir (460/1068-1068).³²⁵

Müslim bundan sonraki süreçte Suriye'nin kuzeyindeki hâkimiyet sahasını genişletme çabalarıyla ortaya çıkmaktadır. Bütün Suriye'yi ele geçirmek için uğraştığı sırada Selçuklu emîrlerinden Tutuş Şam meliki olarak tayin edildi. Tutuş'un Suriye'ye gelip bölgeyi kontrolü altına almasıyla Suriye Selçuklu Melikliği kuruldu (1079) ve Müslim'e de Tutuş'un emri altına girmesi buyruldu. Böylece halife ile başlayarak Büyük Selçuklu Sultanı ile Suriye Selçuklu meliki ve mahallî emîrlerin zincirler halinde sıralandığı bir hiyerarşi ortaya çıktı. Bu durumdan rahatsız olan Müslim ise, Tutuş'un bölgedeki kuvvetini bildiği için Fâtımîlerle yazışarak Selçuklulara karşı müttefik arayışına girmiştir. Nizâmülmülk bunu öğrenince bir mektup göndererek onu kınamıştır.³²⁶ Selçuklu karşıtı hareketlerine devam eden Müslim ise -dönemin Selçuklu sultanı olan Melikşah'ın, Fahrüddeve'yi Diyarbekir hâkimi yapmasına içerlenen- Mervânî emîri Nasruddevle Mansûr'un kendisine yaptığı yardım talebine olumlu cevap verdi. Bunun üzerine Sultan Melikşah, tabiiyet hukukunu çiğneyen Müslim ve Mansûr'un üzerlerine Fahrüddeve öncülüğünde bir ordu göndererek onları mağlup etti.³²⁷

Suriye'de hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışan Müslim bunu feodal ilişkiler çerçevesinde hukukî bir zeminde temellendirmek için Sultan Melikşah'a mektup yazarak Suriye'de hâkim olduğu bölgeleri onaylamasını istedi. Sultan da bunu uygun görerek ona idare menşurunu gönderdi. Halep'e giren Müslim (18 Haziran 1080); ardından Esârib, Azâz, Buzâ'a, el-Fâyâ, Deyr, Cibrîn ve Kûrastâ ile Beytü Lâhâ, Tellü Ağdı, Hâb ve Kefertubbel gibi yerleri ele geçirmiştir. Antakya hâkimi Ermeni Phliaretos da Müslim'e bağlılığını bildirmiş, Phliaretos'a tabi Urfa valisi Leon da Müslim adına hutbe okutarak sikke bastırmıştır.³²⁸ Bununla beraber vassallık ilişkisinde Urfa valisinin Müslim'e, Müslim'in de Selçuklulara ve en tepede Abbâsî halifesine bağlı olduğu bir

³²⁵ Bündârî, *a.g.e.*, s. 30.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 154.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 60, 65.; Gülay Öğün Bezer, "Müslim b. Kureyş", *DİA*, XXXII, s. 94-96.

³²⁶ Bündârî, *a.g.e.*, s. 226-227, 246.; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi*, s. 34.; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1973, s. 26-27.; Mevlüt Günler, "Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri", s. 246.

³²⁷ Bündârî, *a.g.e.*, s. 232, 236..; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 227.; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, s. 136-137.; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 91-93.

³²⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, s. 47.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 215.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 110-111.; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 30-31.; Ömer Tokuş, "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mucâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti", s. 266.

tabiiyet halkası oluşmuştur. Böylece Müslim, Urfa ve civarını ele geçirmesiyle Suriye'den Fırat'a kadar uzanan sahada egemenliğini tesis etmiş oldu.³²⁹

Sultan Melikşah, Irak ve Suriye'de büyük bir Arap devleti kurmak için uğraşan Müslim'in yayılmacı politikalarından ve Selçuklular aleyhtarı politikalarından rahatsızdı. Müslim'in Dimaşk'ı ele geçirmek amacıyla Fâtımîlerle iş birliği yapması bardağı taşıran son damla oldu. Sultan, Müslim'in idaresindeki Musul, Halep ve çevresinin yönetimini ondan alarak Fahruddevle'nin oğlu Amiduddevle'ye iktâ etti. Selçuklu birliklerinin Musul'a hâkim olmasının ardından kendisi de bölgeye gelen Melikşah, kardeşi Tekiş'in isyan etmesi üzerine dönmek zorunda kaldı. Fakat bölgede dengelerini hesap ederek Müslim'in Musul'a dönmesine izin verdi.³³⁰

Bu arada Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleymanşah'ın Antakya'yı ele geçirmesi üzerine Müslim daha önce kendine tabii olan Antakya'nın Ermeni hâkimi Philetoras'tan aldığı vergiyi Süleymanşah'tan istedi.³³¹

Süleymanşah mevzusunun tek başına üstesinden gelemeyeceğini anlayan Müslim öncelikle Melikşah ile arası kötü olan Artuk Bey'i yanına çekti. İkili aralarında bir anlaşma yaptı ve Melikşah'a tabi olmaktan çıkarak Büyük Sultan olarak Tutuş'u tanımaya karar verdi. Ayrıca Sünnî Abbâsî hilâfeti yerine Şîî Fâtımîlere bağlanmayı kararlaştırdılar. Böylece Abbâsî hilâfeti ve Büyük Selçuklular aleyhine bir ittifak oluşturuldu. Müslim'in amcası Mukbil b. Bedrân Mısır'a gönderilerek Fâtımî halifesinden yardım talep edildi. Bu talebe olumlu yanıt veren Fâtımî halifesi, Dimaşk'a bir elçilik heyeti gönderdi.³³² Ancak Süleymanşah'ın Müslim'in istediği vergiyi vermeyi reddetmesiyle iki taraf Kurzahil adlı mevkide karşı karşıya geldi ve bu savaş sonucunda Müslim hayatını kaybetti. Böylece ittifak da bozulmuş oldu.³³³

Müslim'in öldürülmesinden sonra Ukaylî Emîrliği bir daha eski ihtişamlı günlerine dönemedi. Ondan sonra emîrliğin başına İbrahim getirildi. Fakat Melikşah

³²⁹ Bündârî, *a.g.e.*, s. 70.; Azîmî, *a.g.e.*, s. 26-27.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 232.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 251.; Mevlüt Günler, "Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44 (2020), s. 243.; M. Sobernheim, "Müslim b. Kureyş", *İA*, VIII, s. 822.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 120-122.; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1982. s. 32.; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 95.; Gülay Ögün Bezer, "Ukaylîler", s. 60.; Mevlüt Günler, "Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri", s. 245.; Sâmî es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, XXXI, s. 362.; Clifford Edmund Bosworth, "Ukaylids", *EF* (İng.), X, s. 787.

³³¹ Azîmî, *a.g.e.*, s. 25.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 129.; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 34.; Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 119.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 249-251.; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, XXXVIII, s. 105.

³³² Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 115.; Ali Öngül, *Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018, s. 30-31.; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 41.

³³³ Bündârî, *a.g.e.*, s. 76.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 267.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 129.; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 37.; Azîmî, *a.g.e.*, s. 25.; Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 119.; Ömer Tokuş, *a.g.t.*, s. 249-251.

kendinden habersiz yapılan bu durumdan hoşnut olmadığı için İbrahim'i tutuklattı. Zira tabiileri ile kurduğu ilişkilerde böyle bir yetkisi bulunmaktaydı. Sonra da Ebû Abdullah Muhammed'e Rakka ve Habur topraklarını vererek onu emîrliğin başına getirdi (479-1086-1087).³³⁴

Tutuş'un isyan ederek taht mücadelesine girmesi sonucunda ölmesiyle Suriye'de bir otorite boşluğu oluştu. Bunu önlemek için bir Selçuklu komutanı olan Kürboğa bölgeye gönderildi. Kürboğa, Harran ve Nusaybin'i Ukaylî emîrinden alarak Musul önlerine kadar geldi ve dokuz ay kuşattıktan sonra burayı da ele geçirdi. Musul'un Kürboğa tarafından direkt Selçuklulara bağlanmasıyla Ukaylî Emîrliği son buldu (489/1096).³³⁵

3.1.4. Mezyedîler (997-1163)

Mezyedî emîri Nûrüddevle I. Dübeys, Selçuklular Bağdat'a girdikten sonra Fâtımîlerden yana tavır alan Besâsîrî ile birlikte hareket etmişti. Hatta bir ara halifenin daveti üzerine Bağdat'a gelen Dübeys, Besâsîrî'nin yaklaşmakta olduğunu duyunca halifeye kendisiyle beraber güneye doğru gelmesini teklif etti. Niyeti yanında bulundurduğu halifenin otoritesi üzerinden güç kazanmaktı. Halifenin bunu kabul etmemesi üzerine Bağdat'ı terk eden Dübeys, Tuğrul Bey Bağdat'a girip hâkimiyeti sağladıktan sonra Tuğrul Bey'in yanına giderek ona itaat arz etti.³³⁶

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra halife Kaim-Biemrillâh'ın yeni durumu görüşmek amacıyla çağırdığı emîrlerden biri de Dübeys b. Mezyed'dir. Sultan Alp Arslan'ın duruma hâkim olmasıyla Dübeys Selçuklulara itaat etmeye devam etmiştir.

Mezyedî emîrliği'nin en güçlü dönemlerinden biri Sadaka b. Mansûr zamanında yaşanmıştır. Melikşah'a itaat arz eden Sadaka bunun karşılığında Dicle'nin sol tarafındaki topraklarda hüküm sürmek üzere emîrlik menşurunu aldı. Böylece Mezyedîlerin toprakları genişledi (1086). Melikşah'ın ölümü üzerine başlayan taht kavgaları sırasında önce Berkyaruk'un yanında yer alan Sadaka, Berkyaruk'un veziri Ebû'l-Mehasin ed-Debistani'nin kendisinden geçmiş borçlarını istemesi ve vermemesi

³³⁴ Azîmî, *a.g.e.*, s. 29.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 238.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 189.; Mevlüt Günler, "Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri", s. 247-248.

³³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 216.; Gülay Ögün Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XXXXII, s. 61.

³³⁶ Bosworth, *a.g.e.*, s. 136.

durumunda üzerine yürüyeceğini bildirmesi sebebiyle Muhammed Tapar'ın tarafına geçerek Selçuklular arasında yaşanan taht kavgalarından faydalanmaya çalıştı.³³⁷

Daha sonra Yınal b. Anuştegin adlı bir komutanın Bağdat'ta insanlara zulmederek mallarını yağmalaması üzerine halife, Sadaka'ya haber göndererek onu Bağdat'a çağırdı. İktidar hukuku gereği halife çağırdığında askerî hizmet yükümlülüğü bulunan Sadaka Bağdat'a geldi. Yınal ile görüşerek yaptıklarına son vermesini istedi (1103).³³⁸

Sadaka, Hille'den Sultan Muhammed Tapar'ın kendisine iktâ ettiği bölgelerden olan Vasıt'a gitti ve Batiha hâkimi Mühezzibuddevle'yi getirtip burayı ona elli bin dinar karşılığında iltizam olarak verdi (1104). Vasıt'ı başka bir emîre iltizama vermesi, Yakın Doğu feodalitesinde bir emîrin kendine verilen iktâ arazisini bölerek başka birine iltizam olarak verebildiğini göstermektedir³³⁹

Selçuklu hânedanı arasında yaşanan taht kavgalarından istifade eden Sadaka hâkimiyet sahasını genişletti ve hutbelerden Selçukluların adını çıkararak tabiiyet hukukunu çiğnedi. Bunun üzerine Muhammed Tapar, Sadaka'nın üstüne yürüdü. Numaniye'de meydana gelen savaşta Sadaka, kendisine katılanlara "Biz meliklerin tâcıyız, Arap melikleri'yiz" diyerek cesaret veriyordu. Fakat sonuçta Mezyedîler yenildiler. Sadaka öldürüldü, oğlu Dübeys de esir edildi (1108).³⁴⁰

Dübeys b. Sadaka bir süre Muhammed Tapar'ın yanında alıkondtu. Sultanın ölmesi üzerine Hille'ye dönerek emîrliğin başına geçti. Bu arada Halife Müsterşid-Billâh'ın (1118-1135) kardeşi Emîr Ebû'l-Hasan, Dübeys'e sığınmıştı. Halife, Dübeys'e cübbe, taç, kılıç ve at göndererek tabiiliğinin gereği olarak kendisine sığınan kardeşi Emîr Ebû'l-Hasan'ı teslim etmesini istedi (1118). Dübeys halifeye itaatini vurguladı fakat Ebû'l-Hasan'ı teslim etmeyi reddetti. Bu arada Ebû'l-Hasan'ın güçlenmesi üzerine halife endişelenerek tekrar Dübeys'e kardeşini teslim etmesini bildirdi. Bu sefer

³³⁷ Sir John Glub, *a.g.e.*, s. 288.; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s.69-70.; Abdülkerim Özaydın, "Mezyedîler", *DİA*, XXIX, s. 550-551.; K. V. Zettersteen, "Mezyedîler", *İA*, VIII, s. 208.

³³⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 289.

³³⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 305, 349.; Abdülkerim Özaydın, "Sadaka b. Mansûr", *DİA*, XXXV, s. 386.

³⁴⁰ Bündârî, *a.g.e.*, s. 100-101.; Azîmî Tarihi, *a.g.e.*, s. 43.; Ahmed bin Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 41-42.; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınevi, Ankara 1990, s. 50.; Clifford Edmund Bosworth, "Mazyad", *El²* (İng.), VI, s. 966.

halifenin isteğini kabul eden Dübeys, Ebû'l-Hasan'ın üzerine yürüyerek onu mağlup etti ve halifeye götürdü.³⁴¹

Bu arada Sultan Muhammed Tapar'ın ölmesinden sonra yerine oğlu Mahmud tahta geçti. Horasan meliki olan Sencer'in tahtı ele geçirmek maksadıyla harekete geçmesi üzerine taraflar Sâve'de karşı karşıya geldi (1119). Sencer galip olarak tahta çıktı (1118-1157). Yeğeni Mahmud'a da Irak topraklarını verdi ve böylece Irak Selçukluları kurulmuş oldu. Irak Selçuklularının kurulmasıyla Irak Selçuklu hükümdarına “Sultanu'l-Mu'azzam” denirken Sencer'e “Sultanu'l-A'zam” denilmekteydi. Hutbelerde ve sikkelerde sırasıyla halifeden sonra Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in ve sonrasında da Irak Selçuklu hükümdarının adı geçmekteydi.³⁴²

Dübeys b. Sadaka hırslı bir kişilikti. Hâkimiyet sahasını genişletmekten vazgeçmemişti. Bu amaçla Irak Selçuklu melikleri arasında çıkan anlaşmazlıklardan faydalanan hatta zaman zaman bunu bizzat onların aralarını bozmaya çalışarak yapıyordu. Melik Mesud'u Irak Selçuklu sultanı Mahmud'a karşı kışkırttı ve tahtı ele geçirmesi için ikna etmeye çalıştı. Bu durumu öğrenen Sultan Mahmud tehdit içeren bir mektup göndermesine rağmen onu ciddiye almadılar ve Mesud adına hutbe okutarak hâkimiyet sembolü olarak beş defa kapısında nevbet çaldırdılar. Bunun üzerine Mahmud kendisine isyan eden Mesud ile karşı karşıya geldi. Sultan Mahmud'un ordusu bu savaşın galibi oldu. Mesud da affedildi.³⁴³

Dübeys'in bu yaptıklarından maksadının, tarafları birbirlerine düşürerek Irak'ta uzun zamandır yabancı unsurların hâkim olmasından dolayı kaybedilen Arap nüfuzunu tekrar kazanmak olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁴

Dübeys, Mesud'un mağlup olduğunu öğrendikten sonra Irak'ta yağma yaptı. Yanına gelen Sultan Mahmud'un elçisine kötü davrandı. Halife Müstersîd-Billâh'ın kendisini kınaması üzerine onunla da arası bozulan Dübeys, Bağdat'a giderek halifenin sarayının karşısında karargâh kurdu. Dübeys'in itaatsizlik yaparak tabii hukukunu çiğnediğini gören halife, bir diğer tabiisi olarak askerî hizmet yükümlülüğü bulunan

³⁴¹ İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 213-214.; Abdülkerim Özeydin, “Dübeys b. Sadaka”, *DİA*, X, s. 14.; Nadir Karakuş, “Hille'de Bir Bedevi Emîri: Dübeys b. Sadaka”, *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. 18, S. 2 (2018), s. 374.

³⁴² Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 113.; Azîmî, *a.g.e.*, s. 51.; Marshall Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 67.; Lapidus, *a.g.e.*, I, s. 221.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 247.; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 21-22.; Faruk Sümer, “Irak Selçukluları”, *DİA*, XXXVI, s. 387.; Abdülkerim Özeydin, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXVII, s. 371-372.; Osman Gazi Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, s. 496-497.

³⁴³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 446-448.

³⁴⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, s. 37.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'u Bağdat'a çağırdı. Sultan Mahmud Bağdat'a ulaşınca korkup pişman olan Dübeyş karısını değerli hediyelerle sultana gönderip af diledi. Dübeyş'in söz dinlemeyen davranışları sebebiyle onu affetmeyen sultan Hille'ye yöneldi (1121). Dübeyş sultanın üzerine geldiğini duyunca kayınpederi olan Artuklu emîri İlgazi'ye sığındı. Bu arada sultanla anlaşma çabalarını sürdürdü. Tabiiyet bildirmede görülen usullerden biri olarak kardeşi Mansûr'u rehin olarak sultana gönderdi ve itaat ettiğini bildirdi. Bunun üzerine anlaşma sağlandı.³⁴⁵

Halife Müsterşid, yaşananlar sebebiyle Dübeyş'e güvenmiyordu. Bu yüzden sultanın Bağdat'tan ayrılmasını istemiyordu. Nitekim Dübeyş kafasına göre hareket etmeye devam etti. Bunun üzerine endişelenen halife de hükümdarlık çadırının çıkarılmasını buyurdu. Seferberlik ilan ederek bizzat sefere çıktı. Dübeyş ile karşı karşıya gelen (1123) halife, onu mağlup etti. Böylece Halife Müsterşid-Billâh uzunca bir süredir kendinden önceki halifelerin yapmadıkları bir şeyi yaparak siyâsî olaylara bizzat müdahale etmeye başladı. Amacı ise halifelerin uzun zaman önce kaybettikleri siyâsî gücü geri kazanmaktı. Bu amaçla kendi ordusunu kurmak için harekete geçti. Halifenin kendi ordusunu kurmak için çalışmalara başladığını öğrenen ve bu durumdan rahatsız olan Sultan Sencer, Mahmud'a bir haber göndererek Bağdat'a yürümesini emretti; zira halife yönetim işlerini sultana devrettiği anlaşmayı bozmuş oluyordu. Bağdat, Selçuklu ordusu tarafından kuşatılınca halife barış istemek zorunda kaldı. Barış teklifini kabul eden Mahmud halifeye saygılı davranarak onu makamına oturttu.³⁴⁶

Dübeyş bundan sonra Melik Tuğrul'u abisi Sultan Mahmud'un yerine geçmesi için kışkırtmaya başladı. Sultan Mahmud halife ile de birleşince Dübeyş ve Melik Tuğrul savaşmaya cesaret edemediler ve Sultan Sencer'in yanına gittiler. Mahmud bu arada halifeye Dübeyş'in affedilmesini ve ona Musul'un verilmesini teklif ettiyse de halife bunu kabul etmedi hatta bu fikrinden vazgeçmesi için Mahmud'a yüz bin altın verdi. Mahmud bunun üzerine Dübeyş'i Musul'a atama fikrinden vazgeçti.³⁴⁷

Daha sonra Dübeyş, Kızıl Ahur, Sungur b. Humârtekin, Abdurrahman b. Toganyürek, Çavlı gibi emîrlerin Irak Selçuklu meliki olan Mesud'a karşı oluşturdukları

³⁴⁵ Azîmî, *a.g.e.*, s. 52.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 448-449.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 37-38.

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 502-504.; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 146.; Azîmî, *a.g.e.*, s. 55.; Suytûti, *a.g.e.*, s. 510.; Sir John Glubb, *a.g.e.*, s. 361.; A. C. S. Peacock, *a.g.e.*, s. 158.; Amir Hasan Sıddîqî, *a.g.e.*, s. 139-140.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 63.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 116-117.; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid Billah", *DİA*, XXXII, s. 145.; K. V. Zettersteen, "Müsterşid", *İA*, VIII, s. 835.; Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, XXXVI, s. 387.; Carole Hillenbrand, "al-Mustarshid", *EF²* (İng.), VII, s. 734.

³⁴⁷ Azîmî, *a.g.e.*, s. 60.; Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018, s. 20-21.; "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII, s. 371-372.

koalisyonu katıldı. Halife de bu emîrleri yanına çağırarak Irak Selçukluları aleyhinde oluşan bu koalisyonu katılmak istedi fakat Dübey's'in kendisine teslim edilmesi şartını koştı. Bunu öğrenen Dübey's onlardan ayrılarak Sultan Mesud'un tarafına geçti. Halifenin de bizzat katıldığı bu savaşın sonucunda Sultan Mesud galip geldi ve halifeyi de esir aldı (1135). Halife ile savaş tazminatı ödemesi ve bir daha ordunun başında sefere çıkmaması şartlarıyla anlaşma sağlandı. Tam bu sırada Sultan Sencer tarafından gönderilen iki elçilik heyeti peş peşe geldi. Sultan Mesud'un bu heyetleri karşıladığı esnada halife, çadırındayken bir grup Batınî'nin saldırısına uğrayarak Merâğa civarında öldü (1135).³⁴⁸

Halifenin bu şekilde ölümünden Mesud mesul tutulmaktaydı. Mesud üzerindeki bu töhmeti kaldırmak için Dübey's'i bir gulâmına öldürttü. Dübey's'in öldürülmesine halifenin intikamını almak amaçlı yapıldığı süsü verildi (1135). Dübey's, sultanların halife ile olan mücadelelerinde kullandıkları bir isimdi. Ölümü de bu çerçevede gerçekleşti.³⁴⁹

Dübey's'ten sonra hânedanın başına geçen emîrlere onun kadar etkin olamadı. Nitekim merkez Hille, Sultan Muhammed b. Arslan Şah tarafından ele geçirildi ve Mezyedîler Muhammed b. Arslan Şah tarafından atanan bir naibe bağlı olarak yaşadılar. Selçukluların son dönemine doğru ise Hille, güçlenmeye başlayarak siyâsî hâkimiyeti tekrar eline almaya çalışan Halife Müstencid-Billâh tarafından zaptedildi. Böylece Mezyedî Emîrliği ortadan kalkmış oldu (1163).³⁵⁰

3.2. Yakın Doğu Feodalizmi mi?

3.2.1. Genel Hatlarıyla Feodalizm

Feodalizm; toprak dağıtımı yoluyla oluşan, ticaretin ve para ekonomisinin zayıf olduğu, merkezi bir otoritenin bulunmadığı, bir kral olmasına rağmen yerel güç sahiplerinin kendi bölgelerinde neredeyse mutlak olarak hâkim olduğu, sınıflı bir

³⁴⁸ Bündârî, *a.g.e.*, s. 161-162.; Azîmî, *a.g.e.*, s. 72.; İbnü't-Tiktâka, *a.g.e.*, s. 214.; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 218.; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 196-198.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 32-33.; Ahmed bin Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 64.; Suyûtî, *a.g.e.*, s. 511.; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 249.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 280.; ; A. C. S. Peacock, *a.g.e.*, s. 160.; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 46.; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, 39 (2011), s. 2-3.

³⁴⁹ Bündârî, *a.g.e.*, s. 162-163.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 37.; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 75.; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 198.; Mehmet Altay Köymen, *a.g.e.*, s. 284.; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, s. 349-351.

³⁵⁰ A. C. S. Peacock, *a.g.e.*, s. 163.; Abdülkerim Özeydin, "Mezyedîler", XXIX, s. 550-551.; K. V. Zettersteen, "Mezyedîler", *İA*, VIII, s. 209.; Hüseyin Kayhan, "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 143-145.

toplum yapısıdır. Dünyanın farklı bölgelerinde muhtelif zamanlarda var olmuş bir sistemdir. Memleketin asıl sahibinin kral olması ve toprağın kralın tevcihi ile alınabilmesi, kral ile halk arasında bir asiller tabakasının bulunması, mülki servete sahip olanların krala karşı vazifelerinin olması ve vazifelerin sonlanması ancak kralın buyruğu ile olabilmesi gibi uygulamalar buna örnektir. Feodal sistem çerçevesinde ortaya çıkmış olan bazı uygulamaların kökenleri, Eskiçağda Yakın Doğu uygarlıklarında da tespit edilebilmektedir.³⁵¹

Sümerlerde dönemin yönetim modeli monarşi kapsamında, büyük toprak sahibi olan beyler, hâkimi oldukları bölgelerin emniyetini sağlamakla yükümlü idiler. Elamlar döneminde de kral ile şehirleri yöneten yerel beyler arasında bir tabiiyet ilişkisi bulunmaktaydı. Keza Babil’de güçlü konuma sahibi olan beyler feodal denilebilecek haklara malîk bulunmaktaydılar. Hititlerde zamanında da karşılıklı vazifelerden doğan tabilik ilişkisine dayalı feodal mahiyet gösteren bir yapı bulunmaktaydı.³⁵²

Eskiçağda Yakın Doğu’da feodaliteye benzer bir şekilde, asker yetiştirmenin başlıca kaynağının toprak tevcihi olduğu görülebilmektedir. Nitekim Hammurabi ve Birinci Babil Krallığı döneminde kral tarafından, hizmetkârlarına ve askerlere görevleri karşılığında geçimlerini sağlamaları için toprak verilirdi ve onlardan bu toprak karşılığı inşaat işlerinde çalıştırılmak ve savaşlarda faydalanılmak üzere adam beslemeleri beklenirdi. Bu toprak bağışları gözetim altında tutulurdu. Toprağı alan kişi onu bölerek kiralayabiliyordu. Eğer bu kiralama işlemi sonucu hasatlarda zarar edilirse borçlanmalar yaşanabiliyor, bu borçlanmalar insanları borç-köleleri hâline getirebiliyordu.³⁵³ Yeni Babil döneminde de aynı durum devam etmiştir. Arazi tahsis edilmiş ve arazi verilen kişi ya da onun soyundan gelenlerden bunun karşılığında asker beslemeleri beklenmiştir.³⁵⁴ Köylülüğün artı ürününe vergi/rant yoluyla el konulması da dönemin proto-feodal karakterlerinin bir göstergesidir.³⁵⁵

Mısır, Babil, Ahameni İmparatorluğu’nda, sonrasında da Orta Çağ’da Avrupa’da ve İslâm dünyasında olduğu gibi dünyanın farklı bölgelerinde de görülen toprak tevcihi üzerinden asker besleme odaklı kurulan bu sistemin temelleri eski çağlarda Yakın Doğu’da atılmıştır. Yakın Doğu feodal düzenin ilk nüvelerinin görüldüğü bölge olduğu

³⁵¹ Kemal Balkan, “Babilde Feodalizm Araştırmaları Kas’lar Devrinde Babil”, *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1 (1943), s. 45-46.

³⁵² Selçuk Özçelik, “Avrupa Feodalitesinin Siyasî-Siyasî ve İktisadi Mahiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 16, S. 1-2 (1950), s. 321-322.

³⁵³ Amelie Khurt, *Eskiçağ’da Yakındoğu*, I, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 143.

³⁵⁴ Amelie Khurt, *Eskiçağ’da Yakındoğu*, I, s. 203.

³⁵⁵ Halil Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1989, s. 17.

gibi dolaylı olarak bu düzenin gelişmesinde de etki sahibi olmuştur. Batı Avrupa feodalitesinin oluşmasında Doğu'dan gelen teknik aletlerin de önemi vardır. Metal pulluk, at nalı, üzengi ve Orta Çağ Avrupa'sı ile bağdaştırılan silahlar Orta Doğu kökenlidir. Batı'daki tarım devrimi ve feodal Avrupa'nın ilerleyişi Doğu'dan, gelen bu teknolojiler sayesinde gerçekleşmiştir.³⁵⁶

İnsanlık tarihinde tarımsal hayatın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan feodalizm, Orta çağ'da dünyanın farklı bölgelerinde temel olarak, nakdi para sıkıntısından dolayı askerî hizmet karşılığı toprak tevcihinin yapıldığı, siyâsî anlamda bir kral olmasına karşın yerelliğin güçlü olduğu sınıflı bir toplum yapısıdır. Feodalitenin en önemli özelliği güçlü bir merkezi devletin olmaması ve senyör denilen kişilerin, arazisinde yaşayan insanlar üzerinde siyâsî, hukuki ve ekonomik yetkiye sahip olmasıdır. Senyörlerin asker besleme ve savaş zamanlarında krala asker gönderme yükümlülüğü bulunmaktadır. Feodalitenin önemli bir diğer özelliği de sınıfsal bir yapının hâkim olmasıdır.³⁵⁷

Feodalitenin sadece Batı'ya özgü olup olmadığı meselesi tartışılan bir konudur. Dünyanın muhtelif bölgelerinde de bu eğilim görülmesine karşın bu sisteme geçiş dünyanın her yerinde farklı zamanlarda, hazırlayan şartlar benzerlik gösterse de kendi dinamikleri nedeniyle başka biçimlerde gerçekleşmiştir. Nitekim Batı Avrupa'da feodalizmin oluşması Roma'nın yıkılması ve kölecî sistemin çökmesi sonucunda gerçekleşmiştir.³⁵⁸

Roma İmparatorluğu'nun akınlarının durması sebebiyle köle akışı da durmuş böylece kölecî toplum düzeni çökmüştür. Serfliğe giden yoldaki önemli dönüm noktalarından biri burada karşımıza çıkmaktadır. Kölecî düzen yıkılınca emek ihtiyacının nasıl karşılanacağı sorunuyla karşı karşıya kalındı. Bunu çözmek için ise kölelerin evlendirilmesi ve emek ihtiyacının bu şekilde karşılanması düşünüldü. Daha sonra bu köylülerin topraklarını terk etmeleri yasaklandı. Kaçmaları halinde ise zor yoluyla geri döndürülmeleri sağlandı. Böylece toplumdaki alt sınıfı oluşturacak olan serfliğe giden yolda önemli bir adım atılmış oldu.³⁵⁹

³⁵⁶ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 111-114.

³⁵⁷ Murat Aydoğdu, "Ortaçağ Feodal Mülkiyet Anlayışı ve Osmanlı Hukukundaki Toprak Sisteminin Türk Hukukundaki Tarımsal İşletmelerin Mirasçılara Özgülenmesine Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2 (2015), s. 4.

³⁵⁸ Korkut Tuna, "Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 3, S. 1 (2012), s. 201.

³⁵⁹ Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Basım Evi, Konya 1995, s. 11-12.

Batı Avrupa’da feodalitenin oluşumunu hızlandıran olaylardan biri de yabancı istilalarıdır. İstilalar gerek köyleri gerekse de kentleri harap ederek tarımın ve kent yaşamının gerilemesine, nüfusun azalmasına yol açmış; ekonomik çöküşü hızlandırmıştır. İstilaların yarattığı güvensiz ortam köylülerin büyük toprak sahiplerinin himâyesi altına girmesiyle sonuçlanmıştır.³⁶⁰ Yolların tehlikeli, iletişim ağının çok zayıf olduğu ve istila hareketlerinin ardı ardına geldiği bu dönemde köylülerin büyük toprak sahiplerine sığınması feodal ilişkileri güçlendiren unsurlardan biri olmuştur.

Savunma ihtiyacı şatoların, surların, kalelerin yapılması sonucunu beraberinde getirmiştir. Ayrıca vassallara lordun gücünü hatırlatan bu yapılar sayesinde lordlar içerde hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdir.³⁶¹ Bu durum sadece Avrupa ile sınırlı değildir. Otoritesini insanlara kabul ettirmek isteyen her iktidar bunu siyâsî, sosyal ya da mimari, yapabileceği her yönden vurgulayarak toplum üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışmıştır.

Feodalliteye geçişin ilk aşaması Merovenj dönemidir. Beneficium kavramı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kökeni Roma’daki precarium olan geçici toprak temlik usulü, Merovenj döneminde beneficium olarak krallık tarafından bazı toprakların askerî ve idârî hizmetler karşılığında devredilmesi şeklinde sürmüştür. Merovenj döneminde yaşanan nakit sıkıntısı ile maaş ödemeleri zorlaşmıştı. Bunun üzerine devlet, maaş ödemekte zorlandığı için toprak temlikinde bulunmaya başladı. Kralın kendisine bağlı olan kişilerin sadakatlerini devam ettirmeye çalışması amacıyla yapılan toprak temlikleri Merovenj döneminde henüz kişiseldi, irsîleşmemişti.³⁶²

Feodal düzene geçişte son aşama olan Karolenj döneminde tabiiyet bağlarının şekillendiği görülmektedir. Roma’da 3. yüzyıldan itibaren küçük ve orta ölçekteki çiftçilerin, topraklarını bir senyöre devredip onun koruması altına girerek kiracısı olduğu bir süreç başlamıştı. Bu karşılıklı ilişki Karolenj İmparatorluğu döneminde vassalite hâline geldi. Yönetim, büyük toprak sahiplerini kendine bağlamıştı ve bu bağ ile iktidarın güçlendirilmesini amaçlamaktaydı. Karolenj yönetiminin vassalite oluşumunu desteklemesinin altında yatan en önemli sebep merkezi hükümeti güçlendirmektir. Bunu da yoğun bir şekilde toprak dağıtıp herkesi kendilerine bağlamaya çalışarak yapmayı denediler. Toprak dağıttıkları vassalleri aracılığıyla kendilerinin

³⁶⁰ Jacques le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven, Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

³⁶¹ Suavi Aydın, Metin Berge, “Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans”, *Kebikeç Dergisi*, 1 (1995), s. 127.

³⁶² Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Efil Yayınevi, Ankara 2010, s. 131.

ulaşamadığı, vassallerinin hâkimiyetinde olan köylüleri kendilerine bağlayarak bu köylülerin devlete karşı olan sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlamaya çalıştılar. Bu uygulamanın neticesinde çiftçiler Karolenj döneminden itibaren artık yavaş yavaş hürriyetlerini kaybetmeye başladılar.³⁶³ 847 yılında Kel Charles bütün köylülerin kendilerine bir senyör bulmalarını içeren bir ferman yayımladı. Bütün bu uygulamalar yönetimin amacının aksine köylülerin kraldan ziyade feodal beylere bağlanmalarını sağlayarak feodal ilişkileri güçlendirdi.³⁶⁴ 9. ve 10. yüzyıllar klasik feodalizmin oluştuğu dönemdir.

Feodal düzen iki dönemde incelenmektedir. Birinci dönem 11. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür.³⁶⁵ 7. yüzyıldan itibaren İslâm ordularının ilerlemesiyle Akdeniz limanlarının kapanması Avrupa ticareti için olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu dönem kırsal yerlerde üretimin, alışverişin az olduğu ve para ekonomisinin neredeyse olmadığı dışa kapalı bir dilimdir. Altın sikke kullanımı yok denecek kadar azdı. Tüketim amaçlı üretim yapılmaktaydı. İhtiyaç duyulan şeyler malîkanede üretilir ve tüketilirdi. İhtiyaçtan fazlası üretilmezdi. Bu yüzden satılabilir bir artık oluşmuyordu. Üretilmeyen şeyler de pazarlardan sağlanır, bu pazarlarda alışveriş para ile değil değiş-tokuş usulü ile yapılırdı. Kentler iktisâdî olarak çökmüştü.³⁶⁶

Birinci feodal dönemde, tarlaların hepsi kullanılabilir halde değildi. İnsanlar yaşadıkları yerde sık kümelenmiş haldeydi fakat diğer kümelerle ayrıştıkları mesafe geniş ve boştu. Aradaki iletişimi sağlamak zordu. Karolenj Krallığı'nın yıkılması ile kamu düzenini sağlayabilecek kurum da kalmadı. Bu nedenle ulaşım sistemi gelişmedi, posta hizmeti sadece belirli bölgelerde vardı. Haber taşımakla görevli olan insanlar şartları gereği yavaştı ve yollar tehlikelerle doluydu. Bu da haberlerin insanlara geç ulaşması ya da hiç ulaşamamasına sebep olmaktaydı. Bu şartlar bölgedeki liderleri karar alma merci olmaya iterek onları bağımsız hânedanlara dönüştürmüş; yani feodal yapıyı güçlendirmiştir.³⁶⁷

Şartlar ikinci dönemde yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Nüfus artmış, insanları birbirinden ayıran büyük alanlar ortadan kalkmış ve artık yolların yapımına

³⁶³ Ebru Erez, *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2017, s. 12-13.

³⁶⁴ Umberto Eco, *Ortaçağ Barbarlar-Hristiyanlar-Müslümanlar*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınevi, İstanbul 2012, s. 216.; Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, s. 121-123.

³⁶⁵ Pınar Ülgen, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 45-46.

³⁶⁶ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 13-14.; Halil Cin, S. Gül Akylmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s. 18.

³⁶⁷ March Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğubay Yayınları, Ankara 2019, s. 114-119.

özen gösterilmeye başlanmıştı. Birinci dönemde sadece ithalatçı olan Batı'nın, ikinci feodal dönemde ihracat da yaptığı görülmektedir. Bunlar da nispi bir nakit rahatlığını ve paranın kullanımının yaygınlaşmaya başlamasını beraberinde getirmiştir.³⁶⁸

Feodalizmin en önemli özelliklerinden biri hâkimiyetin parçalanmışlığıdır. Merkezi otoritenin ortadan kalkması derebeylerin yaşadıkları toprakları kendi hâkimiyet bölgeleri olarak görmeleriyle neticelenmiştir. Geniş arazileri kontrolleri altına alan derebeyler daha önce sadece krala ait olan para başkam yetkisini de kullanmaya başlamışlardır. Yaşanan bu sürecin sonunda da sahip oldukları topraklar üzerinde siyasi, ekonomik egemenliği de ele geçirmişler böylece Avrupa'da hâkimiyetin yerel güçler tarafından ele geçirilmesi feodal dönemin en önemli özelliklerinden biri olmuştur.³⁶⁹

Bu sistemin yapısı gereği feodal beylerin asker besleme yükümlülüğü bulunmaktaydı. Feodal beylerin fiefleri oranında asker teçhiz etmek zorunda olduğu bu sistem (beneficium) uygulanmaya başladığında maksat, maaş ödemesinin zor olduğu bir dönemde askerî hizmetler için faydalanılacak adamların temin edilmesiydi. Zaman içinde bu sistem Cermen gelenekleriyle de birleşerek senyörün vassala verdiği ve bazı haklar tanıdığı bir toprak düzeni hâline geldi. Fief olarak verilen topraklar ilk başlarda sahibine geri dönmekteydi fakat zamanla verâset yoluyla geçen miraslar hâline dönüştü.³⁷⁰ Her senyör kendi arazisine malîk olduğu gibi kendi askerî teşkilatına da sahip oldu. Senyörlerin senede kırk gün kral için savaşmak zorunluluğu bulunmaktaydı. Ayrıca bu senyörler siyâsî hâkimiyet sahalarını genişletmek amacıyla birbirleri ile de sürekli mücadele etmişler ve aralarında kanlı savaşlar yaşanmıştır.³⁷¹

Feodalizmin ayırt edici taraflarından biri lordlar ve vassallar arasındaki ilişkilerdir. Bu ilişki birine tabi olmak ile başlayan bir ilişkiydi ve bu ilişki zincirler halinde gelişen tabiiyet sistemini beraberinde getirdi. Bir lorda tabi olacak vassal ile lordu arasında bir seremoni gerçekleşiyordu. Buna da biat deniyordu ve bu seremoniden sonra tabiiyet bağı kurulmuş oluyordu. İlk zamanlarda tabiiyet bağı, bağ kurulan kişilerle sınırlı iken bu ilişki zamanla irsî hale dönmüştür.³⁷² Lordun da vassalın da çeşitli yükümlülük ve görevleri vardı. Lord; güvensiz bir dünyada vassalını korumakla, vassalının tarım yapabilmesi için uygun koşulları sağlamakla, eğer olursa vassallar

³⁶⁸ March Bloch, *Feodal Toplum*, s. 125-127.

³⁶⁹ Yaşar Salihpaşaoğlu, *Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesinde: Avrupa Örneği*, Adalet Yayınevi, Ankara 2021, s. 99-100.

³⁷⁰ Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, *a.g.e.*, s. 17-19.

³⁷¹ Selçuk Özçelik, "Avrupa Feodalitesinin SiyasîSiyâsî ve İktisadi Mahiyeti", s. 334-335.

³⁷² March Bloch, *Feodal Toplum*, s. 227-230.

arasındaki sorunları çözmekle yükümlüydü. Vassal ise lorduna vergi ödemek ve gerektiği zaman savaşmak ile yükümlüydü.³⁷³

Lord, mülkünü bir fief olarak kendi üstünde bulunan bir soyludan almıştı. Ve bu vassalite zincirinin içinde askerî hizmet yükümlülüğü bulunmaktaydı. Zincir yukarıya doğru gitmekteydi ve bu zincirin en üstünde kral bulunmaktaydı.³⁷⁴ Dönemin mevcut koşulları, sürekli bir savaş hali, bitmeyen istilalar ve güvensiz ortam insanlara bağlanacak güçlü bir otorite aratmaktaydı. Zamanla bu durum kralların aleyhine gelişmeye başladı. Güçlerini senyörlere kaptıran krallar artık sadece eşitler arasında birinciydiler.

Feodal sistemde manoryal örgütlenme diye adlandırılan bir ekonomik düzen hâkimdi. Kökeni Roma'daki latifundium olan manor örgütlenme, feodal ilişkiler ağıyla oluşan bir köydü ve başında bir senyör bulunmaktaydı. Senyörün toprakları geniş fakat dağınık şekildeydi. Yine de kuvvetli bir örgütlenme vardı. Topraklar; lorda ait olanlar, köylüye ait olanlar ve ortak alanlar olarak üç kısma ayrılırdı. Burada yaşayan toprağa bağlı serf ailelerin bir yandan kendi küçük tarlalarında üretim yaparken bir yandan da kendi ürettikleri ürünün bir kısmını senyöre vermek ve bazı zamanlarda bu senyör için karşılıksız çalışmak gibi zorunlulukları vardı. Buna da angarya denmekteydi. Angarya kapsamında serf 1-3 gün senyörünün toprağında çalışmak durumundaydı. Ayrıca malikane halkının tahıllarını senyörünün değirmeninde öğütmek, üzümünü onun cenderesinde sıkarak gibi zorunlulukları bulunmaktaydı. Bunları yapmadığı takdirde suç işlemiş olurdu ve ağır cezalar alabilirdi. Bu çerçevede manor örgütlenme kendi kendine yetebilen bir iktisadî sistemdi.³⁷⁵ Bu dönemde insanlar ihtiyaç duydukları kadarı için çalışmışlardır. İhtiyaç duyulandan fazlası için çalışmak Orta Çağ zihniyetinde çok büyük bir günah olarak belirtilmiştir.³⁷⁶ Bu da dinî inançların toplumsal ve ekonomik yaşantıyla örtüştüğünü, Orta Çağ feodal düzeninde dinî, ekonomik, sosyal düşünce ve uygulamaların birbirleriyle iç içe geçtiğini göstermektedir. Bu dönemde dinî işlevi, var olan ekonomik ve toplumsal hayatı korumak olmuştur.

Kapalı bir sistemin hâkim olduğu ve merkezi otoritenin olmadığı bu dönemde herkes kendi hukuki düzenini kurmuştu. Senyörler siyâsî ve ekonomik egemenliklerine

³⁷³ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 74,78.; Pınar Ülgen, "Ortaçağ Avrupası'nda Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime Dergisi*, C. 1, S. 1 (2010), s. 7.

³⁷⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2017, s. 181,182.

³⁷⁵ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, s. 182-183.; Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, *a.g.e.*, s. 35-36.

³⁷⁶ Jacques le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, s. 246-247.

ek olarak yargıçlık yetkisini de kendi üzerlerinde topladılar. Bu da onların bölgelerinde tek hâkim olmalarını sağlamaktaydı.³⁷⁷

Feodal sistemde sınıfsal bir yapı hâkimdi. Bu sınıflar soylular, ruhbanlar ve serflerden oluşmaktaydı. Bir diğer tabirle savaşımlar, dua edenler ve çalışanlar olarak adlandırılmaktadırlar. En alt sınıf özgür köylüler, küçük toprak mülküne sahip olanlar, köleler olmakla beraber ağırlıklı olarak serflerden oluşmaktaydı. Serfin kendisine bırakılan tarladan elde ettiği belli bir ürünü düzenli olarak lorduna vermek ve angarya gibi zorunlulukları bulunuyordu. Feodal dönemin en büyük toprak sahibi grubu kiliseydi. Hristiyanlığın içerde bütünlüğü sağlayarak o dönem ihtiyaç duyulan ideolojiyi verdiği ve kilisenin feodalitenin en önemli unsurlarından biri olduğu bu düzen, yüzyıllarca devam etmiştir. Bu yüzden din adamlarının feodal sistemde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Ruhban sınıfının tartışılmaz otoritesi ve saygınlığı vardı. İtalya’da önemli derecede toprak sahibi olan kilise kurumu başka bölgelerde de geniş arazilere sahipti. Feodal sistemden önemli kazançlar elde eden kilise bu kazanımlarını korumak için feodal düzenin, yani insanların yaşadığı hayatın, Tanrı tarafından onlara verildiğini ve bu iradeye karşı gelmenin Tanrı’ya karşı gelmek olacağını söylüyordu.³⁷⁸

Böylece Orta Çağ feodal düzeni dinî bir güçle oluşturulmuş oluyordu. Fief dağıtımı üzerinden gerçekleşen bu sistem “üçlü birlik” düşüncesi ile meşrûlaşmıştı. Sosyal sınıflarının onlara Tanrı tarafından verildiği düşüncesi ve eğer bu düzene karşı çıkılırsa öbür dünyada yaşanılacağı düşünülen cehennem korkusu, bu sistemin varlığını kolaylaştırıyordu ve alternatif bir hareketi engelliyordu. Bu durum ayrıca kilisenin otoritesini korumasına da yardım ediyordu.³⁷⁹

Batı Roma’nın yıkılmasıyla birlikte Avrupa’da küçük krallıkların olduğu bilinmektedir. Papa I. Gregory siyasi boşluğun kilise tarafından doldurulmasının temelini istilacı kavimlere karşı bizzar şehrin savunmasını yöneterek başlattı. Daha sonra bu bir hak olarak görüldü. Böylece Roma Kilisesi de batı kiliselerine karşı üstünlüğünü kurdu. Böylece Batı Roma’nın yıkılışının ardından ortaya çıkan küçük krallıkları bir araya getirecek “Hristiyan-monarşi ideali” görülmeye başlandı. Bu ideal de Karolenj Hânedanlığı döneminde Papa III. Leo’nun Kral Şarlman’ı imparator ilan ederek ona taç giydirmesi ile pratiğe geçmiştir. Böylece “evrensel imparatorluk”

³⁷⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 151-152.

³⁷⁸ Ye. Agibalova, G. Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul 2019, s. 94.; Suavi Aydın, Metin Berge, “Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans”, s. 123-124.

³⁷⁹ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 121-122.

geleneği devam etmiş ayrıca Hristiyanlığın savunulmasında ve yayılmasında imparatorların papaya karşı sorumlu olduğunu düşüncesi yerleşmiştir.³⁸⁰

Feodal dönemde Batı Avrupa’da merkezi güçlü bir devlet otoritesinin olmaması sebebiyle papalar geniş arazilere sahip oldular ve güçlü bir mevki kazandılar. Papalar ekonomik olarak güçlendikçe kendilerini imparatorlardan daha üstün görmeye başlamışlar ve siyasete müdahalede bulunmuşlardır. Bu müdahaleler neticesinde imparatorlarla aralarında Papa-İmparator Çatışmaları olarak bilinen mücadeleler yaşandı. Bu çatışmalardan en meşhuru atama tartışması sebebiyle yaşanandır. Papa VII. Gregorius 1075 tarihinde bir bildiri yayınladı. Bu bildiriye göre Aziz Petrus’un halefi olan papanın kilise dışında siyâsî yetkileri de vardır, kuvvetlerini Hristiyanlık için kullanmak zorunda olan İmparatorlar papaya itaat etmek zorundadırlar. Çünkü iktidarın yönetme yetkisi Tanrısalıdır. Papa da Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi olduğu için ona itaat şarttır.³⁸¹

İmparatorların piskoposları atama yetkisinin kendilerinden alınması ve piskoposların artık kardinaller tarafından seçilmeye başlaması papaların gittikçe güçlendiğini göstermekteydi. VII. Gregorius, papa ile imparatoru iki göze benzetiyordu. Fakat atama tartışmasından sonra imparatoru aya papayı güneşe benzetmeye başladı. Bu onun kendisini imparatorlardan üstün görmesinin göstergesiydi.³⁸²

Feodal düzende piskoposların dünyevi hâkimiyet sahaları vardı. Bu piskoposları tayin hakkının tamamen papaya geçmesi onun dünyevi yetkilerini arttıracak gibi imparatorunkini de azaltacaktı. Nihayetinde papa ruhban sınıfına dair atamaların dünyevi liderler tarafından yapılmasını yasakladı. Kral Heinrich’in buna uymaması üzerine tartışma başladı. Heinrich, papayı görevden aldı ve Aziz Petrus’un “Tanrı’dan korkun, krala itaat edin” sözünü hatırlattı. Ona göre papa “geleneği çiğneyen bir fanatikti” Buna karşılık papa da imparatoru aforoz edip tahttan azletti. Ve feodal düzenin bir sonucu olan güçlü prenslikleri imparatora karşı kullanarak kendi konumunu korumaya çalıştı. Prensliklerin papadan tarafa olması sebebiyle imparator zor bir durumda kaldı ve Papa’dan af diledi. Papa da manevi kişiliği sebebiyle af dileyenin affını kabul etmek zorunda olduğu için onu affetti. Fakat Heinrich bu mevzuyu burada kapatmadı. Zamanla gücünü arttırınca Alman piskoposlukları Heinrich’in desteğiyle

³⁸⁰ Yaşar Salihpaşaoğlu, *Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesinde: Avrupa Örneği*, s. 96-97.

³⁸¹ Durmaz, “Yüksek Ortaçağ’da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Asa’nın Savaşı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1 (2010), s. 98-99.

³⁸² Sayime Durmaz, “Yüksek Ortaçağ’da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Asa’nın Savaşı”, s. 102.

Gregorius'u papa olarak tanımadıklarını ilan ettiler. Bunun üzerine Alman prenslikleri de Rudolf'u imparator seçtiler ve iç savaş çıktı. Alman piskoposlarının da Guiberto'yu papa ilan etmesiyle iki papa ve iki imparator oldu. İç savaşın sonunda IV. Heinrich Roma'ya girdi ve Gregorius'u buradan sürerek karşı papa'nın elinden tacını giydi.³⁸³

Bu sorun V. Heinrich zamanında da devam etti. V. Heinrich, papayı hapsedince papa da imparatoru azletti. Bunun sonucunda bir karşı papa seçildi. İki taraf Worms Konkardosu'nu yaptılar ve papa ile İmparator eş bir değere geldi.³⁸⁴

Bu dönemde İki Kılıç Kuramı'nın siyaset düşüncesinde hâkim olduğunu görmekteyiz. Buna göre kilise hem dinî hem dünyevi yetkilere haizdir. Fakat dünyevi yetkilerini krallara devretmiştir. Dinî yetki kendi elindedir. Bundan sonraki dönemde de papalığın otoritesi artmıştır. III. Eugene "İsa'nın vekili" sıfatını kullanmış ve papanın bedeninin Tanrı'nın bedeni, ruhunun da Tanrı'nın ruhu olduğu anlayışıyla konumuna daha fazla kutsiyet atfetmiştir.³⁸⁵

Feodal dönemde yaşanan Papa-İmparator çatışmasının 14.yüzyılda farklı bir boyuta geldiğini görüyoruz. Fransa kralı IV. Philip İngiltere ile yaptığı savaş dolayısıyla ekonomik desteğe ihtiyaç duyunca ruhban kesiminden bazı vergiler istemiş bunun üzerine Papa VIII. Boniface ile ilişkileri gerilmiştir. Papa Boniface, İki Kılıç kuramının bir neticesi olan dinî ve dünyevi yetkinin de aslında papaya ait olduğu düşüncesine dayanarak IV. Philip ve tüm kralların papaya tabi olması gerektiğini hatırlatmıştır. Ayrıca Boniface kiliseyi Nuh'un gemisine, kendisini de Nuh ile benzeterek gemiye kendisiyle olmayanların helak olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Kral Philip, papayı kaçırmış ve Fransa'da Avignon'da ikamet etmek zorunda bırakmıştır. Papanın direk Fransa Kralı'nın kontrolünde Fransa'da yaşadığı 73 senelik bu döneme Rönesans şairi Petrarch tarafından "Papalığın Babil Sürgünü" denmiştir.³⁸⁶

3.3. Yakın Doğu ve Batı Feodalizminin Mukayesesi

Feodalizmin kökenini Yakın Doğu'da Eski Çağ'da bulmak mümkündür. Yukarıda da değinildiği gibi Hammurabi ve Birinci Babil Hânedanlığı döneminde kral,

³⁸³ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *a.g.e.*, s. 195-196.; Sayime Durmaz, *a.g.e.*, s. 105-109.

³⁸⁴ Sayime Durmaz, *a.g.e.*, s. 111-113.

³⁸⁵ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *a.g.e.*, s. 201-202.; Bekir Zakir Çoban, *Hristiyanlıkta Papalık Kurumu: Ortaya Çıkışı, Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2007, s. 71.

³⁸⁶ John Merriman, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, s.81.; Mürsel Özalp, *Papanın Yanılmazlığı Doktrini*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 46.

hizmetkârlarına ve askerlere görevleri karşılığında geçimlerini sağlamaları için toprak verir ve onlardan bu toprak karşılığı inşaat işlerinde çalıştırmak ve savaşlarda faydalanmak üzere adam beslemelerini beklerdi. Toprağı alan kişi onu bölerek kiralayabiliyordu. Kiralama işlemi sonucu zarar edilirse borçlanmalar yaşanabiliyor, bu borçlanmalar insanları borç köleleri hâline getirebiliyordu. Yani toprak tevcihi üzerinden asker beslenildiği ve toplumun sınıflar hâlinde yapılandığı bir dönem Yakın Doğu’da Eski Çağ’da yaşanmış ve zamanla buradan birçok bölgeye aktarılmıştır.³⁸⁷

Batı’nın yanı sıra İslâm dünyasında feodal bir sistemin var olup olmadığı meselesi bugüne kadar birçok tarihçi tarafından tartışılmış bir konudur. Bazı tarihçiler feodalitenin Avrupa’ya özgü olduğunu ileri sürerek bunu reddederken bazı tarihçiler de feodalitenin Orta Çağ’da dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan bir sistem olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Batı’da da İslâm dünyasında da feodalleşmeye giden yolda kökü imparatorluk düzeninde var olan toprak sisteminin değişime uğraması etkili olmuştur. Sivil ve askerî devlet görevlilerinin maaşlarını ödemekte zorlanan ve taşrayı kontrol edemeyen halife, kendisine bağlı güçlü komutanlara iktâlar vererek toprak üzerinde sahip olduğu bazı hakları devretmiştir. Selçuklular uzak bölgelerde hâkimiyetlerini sağlamakta zorlandıkları için idârî iktâ uygulamasıyla kuvvetli emîrlerin desteğini almaya çalışmışlardır. Avrupa’da da krallar benzer şekilde ulaşamadıkları bölgelerde otoritelerini sağlayabilmeleri amacıyla kendilerine bağlı olan kişilere toprak tevcih etmek yoluna gitmişlerdir. Bu iktâlar/fiefler zamanla senyörün/ emîrin bölgenin idârî, ekonomik, askerî tüm yetkilerini üstlendiği bir yapının ortaya çıkması ve bu yapının veraset haline dönmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun sonucunda hem Batı’da hem Doğu’da bir kral/halife olmasına karşı siyâsî olarak parçalanmış bir yapı oluşmuştur.³⁸⁸

Feodalitenin en önemli yönlerinden biri, güçlü bir merkezî otoritenin olmaması ve hâkimiyetin parçalanmışlığıdır. Bir imparatorluk çözülürken başta devlete bağlı olanların zamanla bulundukları bölgelerde bağımsızlaşarak mahallî hânedanlara dönüşmesi dünyanın her tarafında görülebilen bir durumdur. Feodaliteyi doğuran unsurlardan biri de imparatorlukların yaşadığı bu krizlerdir. Feodal düzende egemenlik sadece krala ait değildir. Merkezî hükümet zayıflamıştır. İktidar, devleti bölüşenler arasında paylaşılmıştır. Her feodal bey/emîr bulunduğu bölgedeki egemendir. Siyâsî,

³⁸⁷ Amelie Khurt, *Eskiçağ’da Yakındoğu*, I, s. 143.

³⁸⁸ Sadi S. Kucur, “İktâ”, s. 48.

ekonomik, askerî bütün görevleri kendisinde toplamıştır. Bu sistemde devlet “farklı büyüklükteki çeşitli parçalardan oluşan yamalı bir bohça görünümündedir.”³⁸⁹ Roma İmparatorluğu’nun çözülmesiyle Avrupa’da; Abbâsî İmparatorluğu çözüldükten sonra da İslâm dünyasında, egemenliğin parçalandığı siyâsî birliğin olmadığı kralın/halifenin sadece ismen var olduğu bu vaziyet birçok açıdan benzerlikler arz eder.³⁹⁰

Bu noktada Yakın Doğu feodalizminin Batı feodalizminden farkı; vassalık ilişkisinin en tepesinde kral yerine, dinî konumu öne çıkarılan halifenin bulunmasıdır. Bu durum Yakın Doğu’da Eski Çağ’dan beri var olan dünyevi otoritenin sahibine yüklenen dinî misyon ile ilgilidir.

Batı’da papalık başından itibaren devletten ayrı bir örgütlenmeye sahip olmuştur. Tarih boyunca Hristiyan dünyasında bir dinî lider bir de dünyevi lider bulunmuştur. Doğu’da ise böyle bir ayrım olmamış, dinî ve dünyevi otorite başından itibaren tek elde toplanmıştır. Asabenin sınırlarının incelenmesiyle Arap İmparatorluğu’nun yapısında yaşanan dönüşüm feodal dönemde hilâfet ve papalık kurumlarında birbirine benzer yönler oluşturmuştur. Güçlü bir merkezî otoritenin olmadığı feodal dönemde papalar, kuvvetlendikçe iktidar üzerinde bir güç oldukları fikrini savunmaya başlamış ve siyasete yön vermeye çalışmıştır. Bu da imparatorlarla papalar arasında mücadelelere sebebiyet vermiştir. Yegâne işi dünyevi hâkimiyet olan halifeler, yetkileri de önce taşrada mahallî emîrlere daha sonra da merkezde emîr-ü-ümerâlar ve sultanlar tarafından ele geçirilince sadece sembolik dinî liderler olarak konumlandırıldıkları için papalara benzer bir hâle geldiler.³⁹¹ Selçuklu hâkimiyetinin zayıflamasıyla birlikte halifeler, kaybettikleri dünyevi gücü kısmen geri kazanarak; hem hükümdar hem de dinî lider statüsü elde ettiler. Bu uğurda sultanlarla kıyasıya mücadele etmekten sakınmadılar. Bununla birlikte Kral Heinrich’in siyâsî işlere karışıp geleneği çiğneyen bir fanatik olduğunu söylediği papayı görevden alması gibi; İslâm dünyasında da halifenin devlet işlerine karışmasının doğru olmadığı, imam olarak esas görevinin dua etmek olduğu iddiasıyla karşı çıkmıştır.³⁹² Nitekim bu mücadelelerde bazı halifeler hayatlarını kaybetmişlerdir.

Selçukluların İslâm dünyasına egemen olduğu bu dönemde halifelerin dini lider Selçuklu sultanlarının da siyâsî lider olarak görüldüğü dikkate alınırsa; Batı’da da

³⁸⁹ Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, *a.g.e.*, s. 30-31.

³⁹⁰ Ira M. Lapidus, *a.g.e.*, s. 221.

³⁹¹ Bernard Lewis, *İslâmın Siyasal Söylemi*, s. 13.

³⁹² Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 309.; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 75.; Gülây Ögün Bezer, “Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış”, s. 178.

Kastilya kralı VIII. Alfons'un kendini Katoliklerin lideri, papayı ise Hristiyan kilisesinin imamı olarak adlandırması benzerlik arz eder.³⁹³

Batı'da fiefler bir üst senyörden alınır ve bağılılık biatı ona edilirdi. Senyörün de başka bir senyörün vassalı olduğu bu feodal zincir krala kadar gitmekteydi. İslâm dünyasında ise iktâ merkezden alınabildiği gibi âdem-i merkeziyetçiliğin kuvvetli olduğu İran gibi bölgelerde yerel güçlerin de bu tayinleri yapabildiği, iktâları bölebildiği görülmektedir. Aradaki fark, Batı'da bir sözleşme ilişkisi varken Doğu'da bu iktâların emaneten verilmiş olmasıdır. Fakat bu durum teorikte kalmış zamanla verilen iktâlar geri alınamayan bir duruma gelmiştir.³⁹⁴

İletişim ağlarının zayıf, yolların tehlikelerle dolu olduğu ve istila hareketlerinin art arda geldiği bu çağda; bir mahalle ya da bir köy himâye ile daha güçlü birisinin kontrolü altına girebilmekteydi. Küçük toprak sahiplerinin güvenlik endişesiyle topraklarını bir senyörün yahut nüfuzlu insanların üzerine kaydetmeleri sonucu oluşan "himâye/ ilca", feodal sisteme giden yolda önemli bir unsur olmuştur. Himâye ile hem Batı hem de Doğu'da feodal ilişkilerin geliştiği görülmektedir. Avrupa'da bu ilcalar sayesinde büyük malîkânelerin oluşumu kolaylaşmıştır. Bu durum da köylüleri gitgide toprak sahiplerine bağımlı hâle getirmiştir.

İki dünya arasındaki farklılıklardan biri Batı'da feodalite şatolara dağılmışken İslâm dünyasında şehirlerde temerküz etmesidir. Bunun İslâm dünyasında coğrafi nedenlerle daha iyi gelişmiş para ilişkilerinin katkısıyla böyle geliştiği düşünülmektedir.³⁹⁵

İnsan emeğinin iktisâdî ilişkileri belirlemede önemli bir yere sahip olduğu bu düzende köylüler toprağa bağı hâlde tutulmak istenmiştir. Kaçan köylülerin geri getirtilerek damgalanmasına kadar varabilen uygulamaların yaşandığı bu süreç, köylünün özgürlüğünü ağır bir şekilde kısıtlamıştır. Abbâsîler zamanında İslâm dünyasını kasıp kavuran isyanlara katılımda birinci sırada köleler ve köylülerin olması bunların mağdur olan kesimler olduklarını göstermektedir. Ancak Batı ile aradaki farklılıklardan bir diğeri, İslâm dünyasında köylülerin hiç olmazsa teorik olarak özgür olmasıdır.

³⁹³ Barthold, *a.g.e.*, s. 59.

³⁹⁴ Halil İncalcık, "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 36.

³⁹⁵ Ann K. S. Lambton, *a.g.e.*, s. 54.; A.N. Poliak, "İslâm Feodalizmi", çev. Hilmi Ziya Ülken, *İstanbul University Journal of Sociology*, C. 2, S. 1 (1941), s. 251.; Ann K.S. Lambton, "İkta Üzerine Düşünceler", s. 173.

8. yüzyıl itibariyle Arap İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla oluşmaya başlayan Yakın Doğu feodalitesi, Batı ile tamamen örtüşmese de; oldukça benzer siyâsî, sosyal ve ekonomik özellikler taşımaktadır. Toprağın kontrolünün askerî bir zümre tarafından ele geçirilmesi, bu sistemin toprak dağıtılması üzerinden gerçekleşmesi ve siyâsî yapıda tabiiyet bağları oluşması, buna karşılık köylünün toprağa bağlı tutulma eğiliminde olunması gibi durumlar farklı Orta Çağ toplumlarında müşterek olarak görülen özelliklerdir. Her feodal toplum diğeriyle bazı benzerlikler gösterebildiği gibi coğrafi, siyâsî ve kültürel sebeplerden dolayı farklılıklar da arz etmektedir. Nitekim Batı Avrupa feodalitesi denilen sistemde bölgeden bölgeye bile farklılıklar olduğu bilinmektedir. Yakın Doğu feodalitesi de şüphesiz Avrupa feodalitesinin aynısı olmamakla birlikte somutlaştırılabilen çeşitli ortak özellikler tespit edilebilmektedir. Nitekim bu özellikler izlenerek genel ve soyut bir sistem tarifi yapmak mümkün olabilmektedir.³⁹⁶

³⁹⁶ Halil Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1989, s. 369-370.

SONUÇ

Hız. Muhammed'den sonra onun temelini attığı devlet, halife unvanı verilen devlet başkanları tarafından yönetilmekteydi. Bununla birlikte peygamberin vefatından Emevîler dönemine kadar, halifelerin nasıl belirleneceğine dair kesin kurallar olmadığı için, ilk halifelerin iş başına gelmesinde farklı usuller uygulanmıştır.

İslâm toplumunda ilk büyük ayrılıklar bilindiği gibi, Hız. Osman döneminde başlamış; isyana dönüşen olaylar, Hız. Osman katledilmesiyle sonuçlanmıştı. Hız. Osman'ın kan davasını bahane ederek harekete geçen Muâviye, Sıffin Savaşı'ndan sonra Şam'a giderek biat almaya başlamış; Hız. Ali'nin öldürülmesinden sonra da en önemli rakibinden kurtulmuş olarak, kendi hânedanını kurmuştu. Muâviye, karada ve denizde kazandığı savaşlarla imparatorluğun hudutlarını genişletti. Bunun yanında devletin kurumsal yapısında önemli bir değişiklik yaparak, oğlu Yezîd'i veliaht tayin edip saltanat sistemini ikame etti.

Emevîler, iktidarlarının meşrûiyetini Kureyş asabiyesine dayandırıyorlardı. Fakat sınırlar Endülüs'ten Türkistan'a kadar genişledikçe, imparatorluğa katılan farklı milletleri bir arada tutmak için de başka meşrûiyet kaynakları da gerekecekti. Emeviler döneminde, halifelik kurumunun meşrûiyet zemininin daha çok dinî referanslar kullanılarak genişletilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Büyük fetih hareketleri neticesinde yükselirken; bir yandan da yıpranan Emevîlere karşı en etkin muhalefet, ezeli rakipleri olan Hâşimoğullarından geldi. Abbâsoğulları, isyanı Hâşimoğulları adına; ama Ali oğullarını da kapsayacak şekilde başlattılar. Emevî idaresinden rahatsız olan birçok kesim de bu isyana destek verdi. Abbâsîlerin galibiyeti üzerine kılıçtan geçirilen Emevî ailesinden kurtulan tek kişi, Abdurrahman b. Muâviye, Endülüs'e kaçarak kendi iktidarını kurmuştu. Abdurrahman, ilk on ay boyunca hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutsa da daha sonra buna son verdi. Bu Arap İmparatorluğu'nun ilk bölünmesi oldu.

Abbâsîler döneminde de siyâsî sınırların genişlemesiyle ters orantılı olarak, Arap asabiyesi incelmeye, zayıflamaya devam etti. Onlar da doğal olarak iktidarın gücünü arttırmak için yeni payandalar arayışına girdiler. Abbâsîler de Emeviler gibi, toplumsal rızayı sağlayabilmek için, ilahi kaynaklı bir iktidar vurgusu yapmayı tercih ettiler. Halifeler "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" gibi iddialı sıfatlar kullanmaktan

çekinmedikleri gibi, İbn Haldûn'un "Hânedan mensuplarına boyun eğmek ve teslimiyet göstermek dini bir inanç haline gelir. Halk onların işleri (iktidarı) için hânedan mensuplarıyla beraber; tıpkı imana ilişkin esaslar için savaştıkları gibi savaşır. Böylece hânedan mensuplarının asabiyeye ihtiyaçları kalmaz. Daha doğrusu o hânedana itaat Allah'tan gelen değiştirilemez ve aksi düşünülemez bir ferman gibi görülür." İfadelerinden açıkça anlaşıldığı üzere, ilâhi kaynaklı bir zırha bürünmüş oluyorlardı. Ancak bu çeşit tedbirler nihai çözüm olamadığı gibi; Arap asabiyeti zayıflarken bedevi karakterini muhafaza eden Türkler, İranlılar, Berberiler ve diğer unsurlar onlara karşı avantajlı hâle gelmeye başladılar. Bu gidişat önce Kuzey Afrika'da, sonra imparatorluğun birçok yerinde mahallî hânedanların ortaya çıkmasına yol açtı.

İmparatorluğu çözülmeye götüren süreç, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan toplumsal/dinî, siyâsî ve ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktaydı. Özellikle iktâ uygulaması, imparatorluğun parçalanmasında başlıca etkenlerdendir. İlk uygulaması Peygamber zamanında olduğu söylenen iktâ tevcihi meselesi; Abbâsîler döneminde yaygınlaşarak imparatorluğun yapısını değiştirmiştir.

Me'mûn dönemi itibariyle sivil ve askerî kuvvetler arasındaki dengenin bozulması, isyanlar, iç savaflara bağlı olarak zirai hayatın harap olmasına yol açtı. Büyük bir iktisâdî krizle karşı karşıya kalan devlet, maaş ödemekte ve vergi toplamakta zorluk çekmeye başladı. Zorunluluklar iktâ sisteminde değişiklik ve bozulmayı kaçınılmaz kıldı. Devlet nakit ihtiyacını karşılamak için iltizam usulü ile vergi toplamaya başladı. Bu usul ile vergi toplama hakkını elde eden görevliler, zamanla güçlenip bölgenin idârî, malî ve askerî görevlerini de deruhte ediyorlardı. Bu durum devletin iktidarı peyderpey devretmesi anlamına geliyordu. İltizam yoluyla tüm gücü ele geçiren ümerânın yetkileri çocuklarına intikal etmeye başlamış; böylece düzen irsi hale gelmiştir.

Bu parçalanmanın sonucunda Kuzey Afrika'da İdrisiler, Midrariler, Rüstemiler, Ağlebiler; Kafkasya ve Batı İran'da Dülefîler, Cüstânîler, Sâcîler, Mûsâfiriler, Revvâdiler, Şeddâdiler, Büveyhîler, Hasanveyhîler, Annâziler, Kâkûyîler, Ziyâriler; Doğu İran, Mâverâünnehir ve Harezm'de Tâhirîler, Sâmâniler, Saffâriler, İlyâsîler; Irak ve Cezîre'de Hamdânîler, Mezyedîler, Mervânîler, Ukaylîler ve Numeyrîler; Mısır ve Suriye'de Tolunîler, İhşîdîler, Mirdâsîler gibi, çok sayıda hânedan ortaya çıkmıştır. Böylece Yakın Doğu'da başında bir halifenin bulunduğu; ancak devletin idârî olarak parçalanması sebebiyle, ümerânın iktidara ortak olduğu feodal bir düzen oluşmuştur.

Eyaletlerde denetimin mahallî yöneticilere geçmesi iki şekilde gerçekleşti. Birincisin halife tarafından bir bölgeye vali olarak atanan askerlerin zamanla o bölgedeki yetkileri ele geçirmesi şeklindeydi. Bu zamanla veraset şekline dönüştü. İkincisi de otoritenin ortadan kalktığı bölgelerde halkın merkezi yönetime direnmesi şeklinde gerçekleşti. Bunun İran'daki ilk örneklerini Tâhirî ve Saffârî hânedanlarında görmek mümkündür. Horasan'ın aristokrat ailelerden olan Tâhirîler, halife tarafından vali olarak tayin edilmiş ve bölgede hilâfetin temsilcileri olmuşlardır. Saffârîler ise Abbâsîlerin İran'daki otoritesine başkaldıran bir halk ayaklanmasının önderleridir. Hilâfetle ilişkinin önemli göstergeleri olan hutbe ve sikkelerde kendi isimlerini zikrettirmişlerdir. Buna rağmen halifenin otoritesini tamamen reddetmemişler; halifeye vergi göndermişler ve askeri hizmette bulunmuşlardır. Halife emrettiğinde bölgede ona karşı ayaklananlarla mücadele etmişlerdir. İdârî dönüşümün İran'daki ilk örnekleri Tâhirîler ve Saffârîler olsa da; bundan sonra ümerânın tahakkümü bir sistem meselesi hâline gelecektir.

Ülkenin taşrasında bunlar olurken, merkezde İranlıların devlette elde ettiği ağırlıktân kurtulmak isteyen halifeler, onların yerine Türkleri istihdam etme yoluna gittiler. Ancak Türk komutanlar da sistemin ürettiği bir araz olarak, zaaflarını çözdükleri devletin ve halifenin iktidarına tasallut etmeye başladılar. Bu baskılar neticede emîrû'l-ümerâlık kurumunu doğurdu. Böylece devletin tüm gücü artık Bağdat'ta halifeyi kontrol eden emîrû'l-ümerâlara geçmiş bulunuyordu. Eski Çağ'da Asurluların Babil'i ele geçirmelerine rağmen; şehrin ruhaniyeti nedeniyle krala dokunmayarak, bölgenin kalanını buradan devşirdikleri güç ve itibarla yönettikleri gibi; emîrû'l-ümerâlar da Bağdat'ın halifeler üzerinden kazandığı statü ve itibarı kullanarak İslâm dünyasında üstünlük kurmaya çalışmışlardır.

Merkezi otoritenin çökmesiyle özellikle Bağdat'a yakın yerlerde bulunan ümerâ, bu makamı ele geçirebilmek için, halifeleri baskı altında tuttıkları gibi, birbirleriyle de rekabet etmişlerdir. Mahallî hânedanlardan bu makamı ilk elde eden, bilindiği üzere Hamdânîlerdir. Nasruddevle Hasan on üç ay boyunca emîrülümerâ makamında oturmuştur.

Bu kurumun devlet mekanizmasına en etkili biçimde Büveyhîler döneminde nüfuz etmiştir. Büveyhîler de Hamdânîler gibi Şîî inanışlı olmalarına rağmen; meşrûiyet endişesiyle Abbâsî halifelerine dokunmamışlardı. Bununla birlikte halifelere geçimleri için tahsisat bağlayarak; onları adeta devletin memuru durumuna düşürmüşlerdi.

Büveyhîler döneminde iktâların askeri mahiyet kazanması gibi değişiklikler de yaşanmıştır.

Irak ve Suriye’de hüküm süren Mervânî, Ukaylî ve Mezyedîler Abbâsî halifelerinin yanı sıra hiyerarşik olarak Büveyhî emîrlrine tabi olmuşlardır. Hutbeyi halife ve Büveyhî hükümdarının adına okutup, vergi vermişlerdir. Bunun karşılığında güçle ele geçirdikleri bölgelerde hüküm sürmelerine izin verilmiştir.

Tuğrul Bey’in Bağdat’a girip Büveyhî iktidarına son vermesiyle de yeni bir dönem başlamış oldu (1055). Nitekim halife yönetme yetkisini, bir ahidnâme ile Selçuklu sultanına devretmek zorunda kaldı. Selçuklular da İslâm topraklarında meşrûiyet sağlayabilmek için halifeyi muhafaza ettiler. Hilâfet ile saltanatın birbirlerini tamamlayan unsurlar olduklarına vurgu yaptılar. Böylece eski İran krallık prensiplerini İslâmî terimlerle pekiştirerek “Fars-İslâm otokrasisi” şeklinde isimlendirilebilecek bir ideoloji ortaya koydular.

Ancak Büveyhîler döneminden daha ileri kısıtlayıcı bir uygulama olarak, halifeler artık para da basamayacaklardı. Halifenin üst düzey saraylı bir memur olarak yerinde bırakılmış olması daha sonra halife-sultanlar çatışmasına dönüşecektir. Bununla birlikte Bağdat yüz yıl kadar, adeta ikinci başşehir olarak kullanılmıştır.

Selçuklular zamanında iktâ sisteminde, asker yetiştirme ve askerî hizmetlerde bulunma karşılığında; geniş yetkilere sahip muktanın miras olarak devredebileceği bir değişim yaşandı. Askerî iktâlar zamanla idârî iktâlara dönüştü. İdari iktâlar bölünerek başkasına tahsis edilebilir ve miras bırakılabilir bir hale geldi. Bu sayede emîrlar ve atabegler hânedanlar kurdular. Ayrıca iktâ sahiplerinin ahaliyle merkezden bağımsız geliştirdikleri ilişki köylüyü zor durumda bırakmaktaydı. Himâyeye yönelen köylünün topraklarını terk etmeleri yasaklandı ve yarı köleler haline geldiler. Selçuklular döneminde ortaya çıkan bir diğer iktâ türü de hânedan mensuplarına verilen iktâlardır. Bu iktâlar da veraset sistemine dönüşmüş bunun sonucunda da Kirman, Irak, Suriye Selçuklu hânedanları ortaya çıkmıştır. Nitekim Sencer’in “Sultanlar Sultanı” olarak Horasan dışındaki yerlere doğrudan hâkim olmadığı bilinmektedir.

Merkezi otorite zayıflayınca İran, Irak ve Suriye’de yerel aşiretlere mensup aristokrasiyi temsil eden mahallî hânedanlar güç odakları haline geldiler. Siyâsî gücü kalmayan halifeler sistemin dönüşümüne engel olamadılar. Karşılıklı görev ve mükellefiyetlerin sürdürüldüğü feodal düzende emîrlar okuttukları hutbelerde ve

kestirdikleri paralarda halifenin ve daha sonra Bağdat'ı kontrol eden emîrû'l-ümerâ; ya da sultanın adını zikrediyor ve vergi gönderiyorlardı. Bu hiyerarşi Batı feodalitesinde kural iken Yakın Doğu'da güce dayalı olarak sürmekteydi. Bunun karşılığında hâkimiyetleri halife tarafından onaylanarak kendilerine unvanlar veriliyor, hâkim oldukları bölgelerde tam yetkili olarak hüküm sürüyorlardı. Ayrıca metbûlar tarafından tabiiilere hil'at gönderilmesi, taç giydirilmesi ve tabiiilerin sadakat yemini etmesi Yakın Doğu feodalitesinin özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

8. yüzyıl itibariyle Arap İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla oluşmaya başlayan Yakın Doğu feodalitesi, Avrupa feodalitesinin aynısı olmasa da benzer özellikler göstermektedir. İktâ tevcihi üzerinden imparatorluk idârî olarak parçalanmıştır. Merkeze sıkışan halifeler ise önce emîrû'l-ümerâların daha sonra da sultan unvanını kullanan Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesiyle Avrupa'daki papalar gibi dinî liderler olarak kalmışlardır. Papalar hüküm sürdükleri toprakları krallardan alırken; halifeler mecbur kalarak da olsa toprak tevcihini yapan kişilerdir. İktidarı tekrar ele geçirmek için attıkları her adım, sultanlar ile aralarında sorunlara yol açmış; böylece Avrupa'da yaşanan "Papa-İmparator" mücadelelerine benzer olarak İslâm dünyasında da "Halife-Sultan" mücadeleleri yaşanmıştır.

Avrupa feodalitesinin en önemli özelliklerinden biri hâkimiyetin parçalanmışlığıdır. Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasının ardından Avrupa'da merkezi otoritenin ortadan kalktığı, para ve ticaret ekonomisinin zayıf olduğu, toprak tevcihi üzerinden gelişen, hâkimiyetin yerel güçler tarafından bölüşüldüğü, köylünün toprağı terk etmesinin mümkün olmadığı sınıflı bir toplum yapısının oluştuğu bilinmektedir.

Görüldüğü üzere toprağın kontrolünün askerî bir zümre tarafından ele geçirilmesi, bu sistemin toprak dağıtılması üzerinden gerçekleşmesi ve siyâsî yapıda tabiiyet bağları oluşması, buna karşılık köylünün toprağına bağlı tutulma eğiliminde olunması gibi durumlar farklı Orta Çağ toplumlarında müşterek olarak görülen özelliklerdir.

Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun çözülmesinin yol açtığı feodal düzen, Yakın Doğu'da ise Arap İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla ortaya çıkmıştır. Her iki örnekte de kralın/halifenin varlığına rağmen hâkimiyet, iktâ/fief dağıtımı yoluyla, oluşan yerel güçler tarafından paylaşılmıştır. Toprağın kontrolü askerî zümrenin

elindedir ve bu sistem toprak dağıtımı üzerinden oluşmuştur. Ümerâya tahsis edilen iktâlar zamanla geri alınamaz hâle gelmiş, bu da feodal merkezleri güçlendirmiştir. Bunun sonucunda da köylüler zor duruma düşerek himâyeye mecbur kalmış ve toprağa bağlı yarı köleler haline gelmişlerdir. Yakın Doğu'nun siyâsî ve sosyokültürel kodlarında mevcut olduğu gibi; dinî konumuna vurgu yapılan halifenin yani devlet başkanının sembolik olarak var olduğu ve egemenliğin ümerâ tarafından paylaşıldığı bir sistem oluşmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdul-Jabbar Beg, Muhammed, “Abbâsî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler”, çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1987), s. 519-536.
- Abdurrazık, Ali, *İslâm’da İktidarın Temelleri- Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Abû’l Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû’l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- Agibolova, Ye., Donsky, G, *Ortaçağ Tarihi*, çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul 2017.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Köker, Levent, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2017, s. 151.
- Ağırakça, Ahmet, *Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanlar*, Akdem Yayınları, İstanbul 2015.
- Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I-II, İstanbul 1977.
- , “İbn Râik”, *DİA*, XX, s. 242.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi-Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, Otto Yayınları, Ankara 2019.
- Aktan, Ali, “Mu’tazîd-Billâh”, *DİA*, XXXI, s. 383-384.
- , “Mu’temid-Alellah”, *DİA*, XXXI, s. 387-388.
- , “Mu’tez-Billâh”, *DİA*, XXXI, s. 390-391.
- Akyol, Edip, “Büveyhîlerin Bağdat Hâkimiyeti”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 3 (2018), s. 119-130.
- , “Hamdânîler’de (905-1004) Dinî ve Entelektüel Hayat”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2017), s. 34-52.

- , “Selçukluların Hilâfetle İlk Teması ve Büveyhîler’le İlişkiler”, *İstem*, 19 (2012), s. 237-252.
- Algül, Hüseyin, “Hafâce (Benî Hafâce)”, *DİA*, XV, s. 70-71.
- Ali b. Zafer el-Ezdî, *Hamdânîler*, çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2011, Ankara 1945.
- Alican, Mustafa, “Selçuklu-Mervânî İlişkieri”, *Turkish Studies*, 8/11 (2013), s. 1-15.
- Amedroz, H. F., “The Marwanid dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A. D.”, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1903, s. 123-154.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, II-III-IV, Ensar Yayınları, İstanbul 2016-2017.
- Arıkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Arnold, Sır Thomas W, *The Caliphate*, Oxford University Press, London 1924.
- Avcı, Casim, “Abbâsîler ve Hilâfet”, *Geçmişten Günümüze Hilâfet*, ed. Küçükaşçı, M. Sabri & Satan, Ali & Macit, Abdülkadir, İlem Yayınları, İstanbul 2019, s. 133-166.
- , “Hilâfet”, *DİA*, XVII, s. 539-546.
- , “Mu’tasım-Billâh”, *DİA*, XXXI, s. 380- 382.
- Aycan, İrfan, “Muâviye b. Ebî Süfyân”, *DİA*, XXX, s. 332-334.
- Aydın Hasan, *İbn Kalanisi Hayatı ve Eserleri “Zeylû Tarihî Dımaşk” Tercümesi (s.142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Aydın, Suavi-Metin Berge, “Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans”, *Kebikeç Dergisi*, 1 (1995), s. 115-144.
- Aydın, Mehmet, “Doğu ve Batı Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (1985), s. 123-148.
- , “Kilise”, *DİA*, XXVI, s. 11-14.

Aydoğdu, Günnur, “Siyâsî Olayların Hamdânî Sikkelerindeki Yansımaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 22, S. 3 (2020), s. 1065-1089.

-----, “Tarihi Olaylar Bağlamında Abbâsîler Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 2 (2018), s. 55-69.

Aydoğdu, Murat, “Ortaçağ Feodal Mülkiyet Anlayışı ve Osmanlı Hukukundaki Toprak Sisteminin Türk Hukukundaki Tarımsal İşletmelerin Mirasçılara Özgülenmesine Etkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2 (2015), s. 1-26.

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıcından IX. Asra Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2018.

-----, “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2 (2005), s. 18-32.

-----, “Ehl-i Beyt’in Kurduğu İlk Devlet: İdrisîler” *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1 (2003), s. 1-13.

-----, “Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 2 (2002), s. 29-47.

Bağdatlı, Özlem, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018.

Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, XVIII, s. 425-428.

Bal, Oğuz, “İslâm İktisadı’nın Kilometre Taşlarından Ebû Yusuf’un iktisâdî Düşüncesi”, *Türkiye İslâm İktisadî Dergisi*, C. 1, S. 2 (2014), s. 1-41.

Balkan, Kemal, “Babilde Feodalizm Araştırmaları Kas’lar Devrinde Babil”, *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1 (1943), s. 45-55.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

- , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, izah ve düzeltmeler M. Fuat Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- , *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife-Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- , "Saffâriler Tarihi Hakkında", çev. Mehmet Altay Köymen, *Belleten*, C. 7, S. 26 (1943), s. 319-340.
- Berktaş, Halil, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1989.
- Bezer, Gülay Ögün, "Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu*, Konya 2019, s. 173-178.
- , "Selçuklular Döneminde Devlet", *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet*, 19-21 Ekim 2017, s. 153-157.
- , "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82-84.
- , "Müslim b. Kureys", *DİA*, XXXII, s. 94-96.
- , "Rakka", *DİA*, XXXIV, s. 432-433.
- , "Şeddadiler", *DİA*, XXXVIII, s. 409-411.
- , "Ukayliler", *DİA*, XXXXII, s. 59-61.
- Bloch, March, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğubatı Yayınları, Ankara 2019
- Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri Devletler, Prenslikler, Hânedanlıklar, Kronolojik Soy Kütüğü*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- , "The Tâhirîds and Saffârîds", ed. R. N. Frye, *The Cambridge History of Iran*, 4, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 90-136.
- , "Saffârî İmparatorluğu'nun Yapısı ve Yönetimi", çev. Hüsetin Doğan, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, VI/1 (Bahar 2013), s. 123-145.
- , "Ukaylids", *EI²* (İng.), X, s. 786-787.
- , "al-Mustakfi", *EI²* (İng.), VII, s. 723-724.

- , “Tâhirîds”, *EF*² (İng.), X, s. 104-105.
- , “Sadjids”, *EF*² (İng.), VIII, s. 745-746.
- , Şaffârîds”, *EF*² (İng.), VIII, s. 795-798.
- Bowen, H., “Aḏud al-Dawla”, *EF*² (İng.), I, s. 211-212.
- , “Mu’nis al-Muẓaffar”, *EF*² (İng.), VII, s. 575.
- , “Naṣr al-Dawla”, *EF*² (İng.) VII, s. 1017-1018.
- Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, İsam Yayınları, İstanbul 2014.
- , “Hârûnürreşîd”, *DİA*, XVI, s. 258-261.
- , “Me’mûn”, *DİA*, XXIX, s. 101-104.
- Brett, Michael, *Fâtımî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz’de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- Busse, Heribert, “Iran Under the Buyids”, ed. R. N. Frye, *The Cambridge History of Iran*, 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 250-305.
- Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrahim el-Feth, *Zübtedü’l-Nusra ve Nübhetü’l-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), terc. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- Büyük, Celal, “Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hristiyanlık-Siyaset İlişkinine Genel Bir Bakış”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 19 (2004), s. 131-138.
- Cabiri, *Arap Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, Mana Yayınları, İstanbul 2018.
- Cahen, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- , *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.
- , *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yayınları, Ankara 1988.

- , “Selçuki Devletler Feodal Devletler mi idi?”, çev. Lütü Güçer, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/ 1-4 (Ekim 1955-Temmuz 1956), s.348-358.
- , “Buwayhids”, *EF*² (İng.), I, s. 1350-1357.
- Canard, M, “Hamdānids”, *EF*² (İng.), III, s. 126-131.
- Chaudhuri, K. N., “Müslüman Toplamların Ekonomisi”, *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 177-224.
- Cin, Halil- Gül S. Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1995.
- Çağrıçı, Mustafa, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, s. 489-505.
- Çetin, Osman, “Horasan”, *DİA*, XVIII, s. 234-241.
- Çoban, Bekir Zakir, *Hristiyanlıktâ Papalık Kurumu: Ortaya Çıkışı, Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2007.
- Çubukçu, Asri, “Muhammed b. Tuğç”, *DİA*, XXX, s. 584-585.
- Dawsan, Christopher, *Batının Oluşumu*, çev. Dinç Tayanç, Dergah Yayınları, İstanbul 1997.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.
- , *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.
- , “Müslümanların Fethinden Mervânîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn”, *İstem*, 17 (2011), s. 9-22.
- , “Tâi’-Lillâh”, *DİA*, XXXIX, s. 447-448.
- Demirci, Mustafa, *Siyahi Öfke- Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2017.
- , *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- , “Abbâsîler Devrinde Yukarı Mezopotamya’nın (cezîre) Sosyal Tarihi: VIII. yüzyılda Cezîre’de Köylü Hareketleri”, *Makalelerle Mardin I*

Tarih-Coğrafya, haz. İbrahim Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 243-256.

-----, “İktâ”, *DİA*, XXII, s. 43-47.

-----, “Savâfi”, *DİA*, XXXVI, s. 184-185.

-----, “Sevâd”, *DİA*, XXXVI, s. 576-578.

Demirkent, Işın, “Franklar”, *DİA*, XIII, s. 173-176.

Doğan, Nagihan, *Dinin İktidarı İktidarın Dini Hilafet, Siyaset ve İslam (750-833)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021,

Dûrî, Abdülazîz, *Abbâsiler Tarihi Siyâsî, İdârî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, çev. Kasım Koç, Beka Yayıncılık, İstanbul 2020.

-----, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.

-----, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

-----, “İslâm Toplumlarında İktâ’nın Ortaya Çıkışı”, çev. Kazım Yaşar Koprman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 25, S. 39 (2006), s. 221-238.

-----, “Bağdat”, *DİA*, IV, s. 425-433.

Durmaz, Sayime, “Yüksek Ortaçağ’da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Asa’nın Savaşı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1 (2010), s. 93-120.

Duygu, Zafer, *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, Divan Kitap Yayınları, İstanbul 2017.

Ebû Hanife ed-Dineveri, *el-Ahbaru’t-Tıval Eskilerin Haberleri*, çev. Zekeriya Akman & Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

Ebû Yûsuf, *Kitabu’l-Haraç*, çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1973.

Ebû Şüca er-Rûzrâverî, *Abbâsilerin Yıkılışı: Büveyhîlerin Hâkimiyeti (M. 982-991) Zeylû Tecâribü’l-Ümem’in Tercüme ve Değerlendirmesi*, çev. Tayfun Gümüş, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2020.

- Eco, Umberto, *Ortaçağ Tarihi- Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk*, çev. Mehmet Ali Kara, İstanbul 2003.
- , *Ahkâmü's Sultaniyye: İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- el-Hüseynî, Nâsr İbn Ali, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkıyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.
- el-Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- Erez, Ebru, *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2017.
- Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Fayda, Mustafa, *Hulefa-yı Raşidin Devri-Dört Halife Dönemi*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2021.
- , "Ebû Bekir", *DİA*, X, s. 101-108.
- , "Ömer", *DİA*, XXXIV, s. 44-51.
- , "Ridde Olayları", *DİA*, XXXV, s. 91-93.
- , "Emîrû'l-Mü'minîn", *DİA*, XI, s. 156-157.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *DİA*, II, s. 371-374.
- , "Hâricîler", *DİA*, XI, s. 169-175.
- Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Genç, Süleyman, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1995.

- Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, çev. Filiz Akçay, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015.
- Gibb, H. A. R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- , “Abbâsîler’in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm- İslâm’ın Siyâsî Çöküşü”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001), s. 489-500.
- Glubb, Sır John, *The Course of Empire*, Published by Hodder, London 1965.
- Goldziher, Ignaz, *İslâm Kültürü Araştırmaları I-II*, çev. Mehmet Said Hatipoğlu & Cihad Tunç, Otto Yayınları, Ankara 2019.
- Golole, Adan Jarso, *Büveyhî Hâkimiyetine Giden Süreçte Bağdat’ta Siyâsî, İktisâdî ve İctimâî Hayat (279-334/892-945)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2021.
- Gordon, M. S., “Tulunids”, *EF*² (İng.), X, s. 616-618.
- Göksu, Erkan *Selçuklu’nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakir”, *DİA*, IX, s. 464-469.
- Günaltay, Şemsettin, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu” *Belleten*, C. 7, S. 25 (1943), s. 59-99.
- Güner, Ahmet, “Mâverdi’nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2003), s. 3-36.
- , “Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1999), s. 47-72.
- , “Ebû Kâlicâr”, *DİA*, X, s. 171.
- , “Karinîler”, *DİA*, XXIV, s. 493-495.
- , “Kabûs b. Veşmgîr”, *DİA*, XXIV, s. 43-44.
- , “Muizzüddeve”, *DİA*, XXXI, s. 99-100.
- , “Müttakî-Lillâh”, *DİA*, XXXII, s. 223-224.

- Günler, Mevlüt, “Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44 (2020), s. 237-251.
- Güzel, Fatih, *Abbâsîler’de Emîrî’l-ümerâlık Müessesesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005.
- , “Abbâsî Halifesi Mütevekkil’in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2 (2016), s. 117-132.
- Hacıyev, Khanoghlan, *Irak Büveyhîleri’nin Kuruluşu ve Müizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- , “Samsamüddeve”, *DİA*, Ek-2, s. 467-468.
- Harekât, İbrahim, “Midrârîler”, *DİA*, XXX, s. 14-16.
- Hatalmış, Ali, “İlk Dönem İslâm Tarihi Ekonomik Hayatta Kölelik ve Cariyelik”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2012), s. 198-228.
- Hatiboğlu, M. Said, *İslâm’da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği*, Ankara 2005.
- Hitti, Philip K, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020.
- Hillenbrand, Carole, “Marwânids”, *EF²* (İng.), VI, s. 626-627.
- , “al-Mustarshid”, *EF²* (İng.), VII, s. 733-735.
- Hizmetli, Mustafa, “Abbâsîler Döneminde Para Basımı”, *İstem*, 15 (2010), s. 79-111.
- Hizmetli, Sabri, “Karmatiler”, *DİA*, XXIV, s. 510-514.
- Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâmın Serüveni Orta Dönemlerde İslâm’ın Yayılışı*, II çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınları, Ankara 2017.
- Humphreys, Stephen R., *İslâm Tarihi Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir & Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.

- Hunkan, Ömer Soner, “Hilâfetin Tanınmasında Hakanın Statüsü: Değişim ve Etkiler”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2 (2008), s. 26-33.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el- Bidaye ve’n-Nihaye: Büyük İslâm Tarihi*, XI, XII, XIII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.
- İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb’de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, seçme, çeviri ve değerlendirme, Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb*, çeviri notlar ve açıklamalar Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1982.
- İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Tarihi’l-Ümem’de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İbnü’l-Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi’t-Tarih: İslâm Tarihi*, II, VII, VIII, IX, X, XI, çev. M. Beşir Eryarsoy & Abdülkerim Özaydın & Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1985- 1987.
- İbnü’l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.
- Süyûtî, *Halifeler Tarihi (Tarihu’l-Hulefa)*, çev. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018.
- İbnü’t-Tiktâka, *el-Fahri (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- İnalcık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1 (1959), s. 29-46.
- İpek, Ali, “Sâcoğulları”, *DİA*, XXXV, s. 364-366.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1972.
- , *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1973.
- , “Selçuklular”, *İA*, X, s. 353-373.

-----, “Alp Arslan”, *DİA*, II, s. 526-530.

Kahveci, Niyazi, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, Sinemis Yayınları, Ankara 2012.

Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harac ve Emval Kitapları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

-----, “Ebû Yûsuf’un İktisadi Görüşleri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1 (1997), s. 1-18.

-----, “Mâverî”, *DİA*, XXVIII, s. 180-186.

-----, “Telcie”, *DİA*, XXXX, s. 397-400.

-----, “Biat”, *DİA*, VI, s. 120-124.

Kamit, Maşide, *Abbâsî Hilâfesinde Sünnî-Şîî İktidar Mücadelesi (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-467/1031-1075)*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2018.

Kan, Kadir, “Vâsiḳ-Billâh”, *DİA*, XXXXII, s. 548-549.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Hamdânîler”, *DİA*, XV, s. 446-447.

-----, “Hüseyin b. Hamdân”, *DİA*, XVIII, s. 548-549.

Karakuş, Nadir, “Hille’de Bir Bedevi Emîri: Dübeys b. Sadaka”, *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi* C. 18, S. 2 (2018), s. 339-386.

Kayhan, Hüseyin, “Müstencid-Billâh”, *DİA*, XXXII, s. 143-145.

Kaymak, Suat *Abbâsî Halifesi El-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Kennedy, Hugh, “The late Abbâsîd Pattern, 945-1050”, ed. Chade Robinson, *The Formation of the İslâmîc World Sixth to Eleventh Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 360-393.

-----, “The Uqaylids of Mosul: The Origins and Structure of a Nomad Dynasty”, *Actas del XII. Congreso de la U.E.A.I. (Málaga, 1984)*, Madrid 1986, s. 391-402.

Khazanov, Anatoly, “Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü”, çev. Murat Tural, *Tarih Okulu Dergisi*, 29 (2017), s. 479-502.

Kılıç, Ünal, “Yezîd I”, *DİA*, XXXXIII, s. 513-514.

- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Efil Yayınevi, Ankara 2010.
- Köprülü, Fuat, “Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, C. 5, S. 19 (1941), s. 319-334.
- Köse, Saffet, “Zeyd b. Ali”, *DİA*, XXXIV, s. 313-316.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2017.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2017.
- , *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Kucur, Sadi S, “İktâ”, *DİA*, XXII, s. 47-49.
- Kuhrt, Amelie, *Eski Çağ’da Yakındoğu I-II*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, redaksiyon, Sadi S. Kucur, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.
- Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
- , “Tâhirîler”, *DİA*, XXXIX, s. 403-404.
- , ” Tâhir b. Hüseyin”, *DİA*, XXXIX, s. 399-400.
- Kuşçalı, Ali, *Abbâsî Halifesi Mu’temid Alellâh’ın Hayatı ve Halifeliği (228-279/ 843-892)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2021
- Küçükbaşçı M. Sabri, “Emevîler ve Hilâfet”, *Geçmişten Günümüze Hilâfet*, ed. Küçükbaşçı, M. Sabri & Satan, Ali & Macit, Abdülkadir, İlem Yayınları, İstanbul 2019, s. 55-114.
- , “Kâdir-Billâh”, *DİA*, XXIV, s. 127-128.
- , “Kâhir-Billâh”, *DİA*, XXIV, s. 172-173.

-----, “Sakifetü Benî Sâide”, *DİA*, XXXVI, s. 11-12.

Lambton, Ann K. S., *State and Government in Medieval İslâm*, Oxford University Press, London 1981.

-----, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, Oxford University Press, London 1953.

-----, “The Internal Structure of Saljuq Empire”, *Cambridge History of Persian*, V, 2007, s. 203-283.

-----, “İkta Üzerine Düşünceler”, Çev. Halil İbrahim Hançabay, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 2, (2016), s. 165-184.

-----, “Atabetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, C. 37, S. 147 (1973), s. 365-394.

Lapidus, Ira M, *İslâm Toplamları Tarihi, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, 1, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Le Goff, Janques, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven, Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2019.

Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbâsid Caliphate*, Oxford University Press, Oxford 1924.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2017.

-----, *Ortadoğu'da Irk Kavramı ve Kölelik Tarihsel Bir İnceleme*, çev. Özgür Balkılıç, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2017.

-----, *İslâmın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, Phoenix Yayınları, Ankara 2011

-----, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Yayınları, İstanbul 2009.

-----, “İslâm Devlet Müessese ve Telâkkîleri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri” çev. Salih Tuğ, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 2-4 (1958), s. 208-230.

-----, “‘Abbāsids”, *El²* (İng.), I, s. 15-23.

- Lombart, Maurice, *İslâmın Altın Çağı & İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzer, Pınar Yayınları, İstanbul 2020.
- Madelung, W., “Imama”, *ET*² (İng.), III, s. 1163-1169.
- Mahmud, Arafe Mahmud, “Irak Büveyhî Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi Değeri”, çev. Seyfullah Korkmaz, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1999), s. 325-353.
- Makdisi, George, “Notes on Hilla and the Mazyadids in Medieval Islam”, *Journal of the American Oriental Society*, 74 (1954), s. 249-262
- Malay, Hasan, *Çağlar Boyu Kölelik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
- Memiş, Ekrem, “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi”, *Mezopotamya’nın Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 115-139.
- Merçil, Erdoğan, “Amîd”, *DİA*, III, s. 55.
- , “Bahaüddeve”, *DİA*, IV, s. 475-476.
- , “Bahtiyar”, *DİA*, IV, s. 523-524.
- , “Büveyhîler”, *DİA*, VI, s. 496-500.
- , “Besâsîrî”, *DİA*, V, s. 528-529.
- , “Gulâm”, *DİA*, XIV, s. 180-184.
- , “Mirdâsîler”, *DİA*, XXX, s. 149-151.
- , “Saffârîler”, *DİA*, XXXV, s. 464-465.
- , “Şahne”, *DİA*, XXXVIII, s. 292-293.
- , “Ziyârîler”, *DİA*, XXXIV, s. 498-499.
- Merriman, John, *Rönesans’tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2020.
- Mesûdî, *Kitâbü’t-Tenbih Ve’l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

- , *Müruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Mez, Adam, *Onuncu yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- , “Orta Zaman Türk-İslâm Dünyasında Malîye”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, S. 47, C. 8, (1937), s. 383-391.
- , “Orta Zaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler”, çev. Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, S. 63, C. 11, (1938), s. 216-224.
- Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecaribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- Mneymneh, Hasan, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel Hamdâniler Musul ve Halep Emîrlikleri*, çev. Ömer Tellioğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Niyazi, Mehmet, *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2015.
- Onat, Hasan- Ateş, Orhan, “Hâricilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Onat, Hasan, “Şiîliğin Doğuş Meselesi (Birinci Hicri Asır)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 1 (1997), s. 79-117.
- Öğüt, Salim, “Ebû Yûsuf”, *DİA*, X, s. 260-265.
- Öngül, Ali, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018.
- , *Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018.
- Öntürk, Vural, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2016.
- Öz, Mustafa, “Şia”, *DİA*, XXXIX, s. 111-114.
- Öz, Mustafa & İlhan Avni, “İmâmet”, *DİA*, XXII, s. 201-203.
- Özalp, Mürsel, *Papanın Yanılmazlığı Doktrini*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2015.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınevi, Ankara 1990.

-----, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

-----, “Adudüddeve”, *DİA*, I, s. 392-393.

-----, “Amr b. Leys”, *DİA*, III, s. 86-87.

-----, “Dübeys b. Sadaka”, *DİA*, X, s. 14.

-----, “Mezyedîler”, *DİA*, XXIX, s. 550-551.

-----, “Kaim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, s. 210-211.

-----, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXVII, s. 371-372.

-----, “Muktedir-Billâh”, *DİA*, XXXI, s. 144-145.

-----, “Muvaffak el-Abbâsî”, *DİA*, Ek-II, s. 326-328.

-----, “Müktefî-Billâh”, *DİA*, XXXI, s. 534-536.

-----, “Müstekfî-Billâh”, *DİA*, XXXII, s. 139-140.

-----, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII, s. 38-41.

-----, “Râzî-Billâh”, *DİA*, XXXIV, s. 489-490.

-----, “Sadaka b. Mansûr”, *DİA*, XXXV, s. 385-387.

-----, “Seyfüddevle el-Hamdânî”, *DİA*, XXXVII, s. 35-36.

-----, “Tutuş”, *DİA*, XXXXI, s. 446-449.

Özcan, Abdülkadir, “Ayyâr”, *DİA*, IV, s. 296.

Özçelik, Selçuk, “Avrupa Feodalitesinin Siyâsî ve İktisadi Mahiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 16, S. 1-2 (1950), s. 320-360.

Özdemir, Mehmet Nadir, “Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, (2008), s. 315-367.

-----, “Abbâsî Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 211-230.

- Özdemir, Mehmet, Endülüs, *İSAM Yayınları*, Ankara 2017.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el- Müsterşid’in Katli Meselesi”, *Tarih Dergisi*, 39 (2011), s. 37-54.
- , “Müsterşid Billâh”, *DİA*, XXXII, s. 145-147.
- , “Mâverâünnehir”, *DİA*, XXVIII, s. 177-180.
- , “Sultan”, *DİA*, XXXVII, s. 496-497.
- Özkuyumcu, Nadir, “Musta’lî-Billâh el-Fâtımî”, *DİA*, XXXII, s. 115.
- , “Tolunoğulları”, *DİA*, XXXXI, s. 233-236.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- , “Zâhir el-Fâtımî”, *DİA*, XXXXIV, s. 88-89.
- Öztürk, Mustafa, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, s. 495-496.
- Özyüksel, Murat, *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*, Derin Yayınları, İstanbul 2015.
- Pekşen, Okay, *Eski Mezopotamya’da Din-Siyaset İlişkisi (Sümer-Akad-Babil)*, Kahramanmaraş Sütçi İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupası’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Polat, Hüseyin, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî*, TTK Yayınları, hazırlayan ve çeviren Hüseyin Polat, Ankara 2019.
- Poliak, A. N, “İslâm Feodalizmi”, çev. Hilmi Ziya Ülken, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 2, S. 1 (1941), s. 250-270.
- Râvendî, *Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs- Sürur*, I-II, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Rosenthal, Erwin I. J, *Ortaçağ’da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Salihpaşaoğlu, Yaşar, *Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesinde: Avrupa Örneği*, Adalet Yayınevi, Ankara 2021.

- Sakkâr, Sâmî, “Musul”, *DİA*, XXXI, s. 361-363.
- Senaullah, Mevlevî Fadıl, *Selçuklu İmparatorluğu’nun Düşüşü*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2020.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- , “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, s. 183-186.
- , “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, VIII, s. 456-457.
- , “Süleyman Şah I”, *DİA*, XXXVIII, s. 103-105.
- , “Rıdvân b. Tutuş”, *DİA*, XXXV, s. 49-50
- Seyyid, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, XII, s.228-237.
- Sibt İbnü’l Cevzî, *Mir’atü’z-zaman Fi Tarihi’l-Ayan’da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Siddiki, Amir Hasan, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, Jamiyat-ul Falah Publication, Karachi 1942.
- Sobernheim, M., “Hamdânîler”, *İA*, V/I, s. 179-182.
- , “Müslim b. Kureys”, *İA*, VIII, s. 822-823.
- Sourdel, D. – A. K. S. Lambton, “Khalîfa”, *EF*² (İng.), IV, s. 937-950.
- , “al-Kā’im Bi-Amr Allāh”, *EF*² (İng.), IV, s. 457-458.
- , “al-Kādir-Bi’llāh”, *EF*² (İng.), IV, s. 378-379.
- Söylemez, Mahfuz,” İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 38, S. 1 (1998), s. 457-478.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, s. 365-371.
- , “Mes’ûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXIX, s. 349-351.
- , “İrak Selçukluları”, *DİA*, XXXVI, s. 387.
- , “Suriye Selçukluları”, *DİA*, XXXVI, s. 385-386.
- , “Tuğrul Bey”, *DİA*, XXXXI, s. 344-346.
- Şeker, Mehmet, “Hil’at”, *DİA*, XVIII, s. 22-25.
- Taneri, Aydın, “Celalüddeve”, *DİA*, VIII, s. 259-260.

- Tekin, Oğuz, “Sikke”, *DİA*, XXXVII, s. 179-184.
- Terzi, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *DİA*, XIV, s. 178-180.
- Tokuş, Ömer, *Ukaylîler’in Siyâsî Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- , *Hamdânîler (Siyâsî, İçtimaî, İlmi ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.
- , “Mervânîler”, *Kürtler*, ed. Adnan Demîrcan, Mehmet Akbaş, Nisa Yayınları, İstanbul 2015, s. 171-197.
- , “X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mücâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti” *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12 (2016), s. 249-278.
- Tor, D. G., “A Numismatic History of the First Saffârîd Dynasty (AH 247-300/AD 861-911)”, *The Numismatic Chronicle*, 162 (2002), s. 293-314.
- Tögel, M. Asil, *Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh’ın Hayatı ve Şahsiyeti*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Mervanoğulları (380/990-478/1085)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- , “Mervânîler”, *DİA*, XXIX, s. 230-232.
- , “Nasrüddevle”, *DİA*, XXXII, s. 425-426.
- Tuna, Korkut, "Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 3, S. 1 (2012), s. 197-222.
- Tunç, Mesut, *Saffârî Devleti*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2017.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- , *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- , “İktâ”, *İA*, V/2, s. 949-959.
- Uçar, Şahin, *Tarih Felsefesi Açısından Mülk ve Hilâfet*, Şûle Yayınları, İstanbul 2011.
- Uludağ, Süleyman, “Halife”, *DİA*, XV, s. 299-300.

- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Usta, Aydın, *Türkler ve İslamiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.
- , "Sâmânîler", *DİA*, XXXVI, s. 64-68.
- Uyar, Mustafa, "Ortaçağ İslam Dünyasında 'İsyanın Makus Talihi Müzesi': Başlar Hazinesi (Hızânetü'r-Ru'ûs)", *Toplumsal Tarih Dergisi (Tarih Vakfı Yayınları)*, S. 265 (2016), s. 90-93.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- Ülgen, Pınar, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış" *Mukaddime Dergisi*, C. 1, S. 1 (2010), s. 1-18.
- , *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.
- Ünsal, Veli, "M.Ö III. Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din", *Mezopotamya'nın Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Welhausen, J, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kurân", *DİA*, XV, s. 372.
- Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Siyaset Düşüncesi Siyasetnameler Bağlamında Bir Okuma*, Otto Yayınları, Ankara 2020.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- , "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9 (1978), s. 109-118
- , "Abdullah b. Hamdân", *DİA*, I, s. 103.

- , “Abbâsîler”, *DİA*, I, s. 31-48.
- , “Emîn”, *DİA*, XI, s. 112-114.
- , “Emîru’l-Ümerâ”, *DİA*, XI, s. 158-159.
- , “Abdullah b. Hamdân”, *DİA*, I, s. 103.
- , “Beckem”, *DİA*, V, s. 287-288.
- , “Ebü’l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, X, s. 283-284.
- Yılmaz, Saim, “Halife Mu’tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), s. 79-103.
- , “Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/ 933) Abbâsî Tarihindeki Siyâsî Etkinliği”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 30 (2007), s. 121-152.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, XII, s. 87-104.
- , “Munis el-Muzaffer”, *DİA*, XXXI, s. 148.
- , “Osman”, *DİA*, XXXIII, s. 438-443.
- , “Sıffin Savaşı”, *DİA*, XXXVII, s. 107-108.
- Zahîru’d-dîn Nîşâbüri, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.
- Zettersteen K. V., “Amır al-Umarâ”, *EF*² (İng.), I, s. 446.
- , “Bahâüddevle”, *İA*, II, s. 223-224.
- , “Büveyhîler”, *IA*, II, s. 843-845.
- , “Karvâş”, *IA*, VI, s. 371-372.
- , “Kureyş”, *IA*, VI, s. 1019-1020.
- , “Mukalled”, *IA*, VIII, s. 564.
- , “Müsterşid”, *İA*, VIII, s. 835.
- , “Muizz-üd-Devle”, *EF*² (İng.), VII, s. 484-485.
- Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1-2, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.